

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ
МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ**

Монографія

Київ

2023

УДК 159.922.7:316.6
ББК 88.5
П 74

Рекомендовано Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля,
протокол № 7 від 27 лютого 2023 р.

Рецензенти:

Шевяков О.В. – доктор психологічних наук, професор

Кононенко О.І. – доктор психологічних наук, професор

П 74 Психологічні основи соціальної мобільності особистості в період криз: монографія / Завацький Ю.А., Бурлакова І.А., Гейко Є.В., Заверуха О.Я., Завацька Н.Є. / За наук. ред. Ю.А. Завацького. К.: ПВТП «LAT&K», 2023. 300 с.
ISBN 978-617-7699-30-8

У монографії визначено концептуальні психологічні основи дослідження соціальної мобільності особистості в період криз. Обґрунтовані теоретико-методологічні засади та методична база дослідження соціальної мобільності особистості в період криз, спрямовані на вивчення психологічних компонентів і предикатів соціальної мобільності у взаємодії з провідними психологічними характеристиками особистості (активністю, самодетермінацією, саморегуляцією, саморозвитком, самовдосконаленням, стратегіями атрибуції та копінг-ресурсами). Встановлено системний характер і соціально-психологічні критерії соціальної мобільності особистості в період криз (ступінь її інтегрованості і суб'єктності у соціальному пізнанні; рівень розвитку соціально значущих якостей) та виокремлено основні психологічні детермінанти соціальної мобільності особистості (готовність і здатність до конструювання образу соціального світу, адекватного соціальній реальності, здатність до самоуправління, як системоутворююча функція суб'єктності) в період криз. Обґрунтовано концептуальні й змістовно-процесуальні засади побудови та реалізації системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, заснованого на організаційно-методичних принципах науковості, поступовості, послідовності, урахування вікових особливостей, комплексного використання психотехнологій, просоціальної орієнтації, культуровідповідності, й доведено його ефективність.

Для фахівців з соціальної психології, організаційної, педагогічної психології, здобувачів вищої освіти.

УДК 159.922.7:316.6
ББК 88.5

ISBN 978-617-7699-30-8

© Завацький Ю.А., Бурлакова І.А.,
Заверуха О.Я., Завацька Н.Є., 2023
© СНУ ім. В. Даля, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ	9
1.1. Аналіз поняття соціальної мобільності як міжнаукового конструкту	9
1.2. Провідні підходи до вивчення феномену соціальної мобільності особистості	21
1.3. Психологічні аспекти соціальної мобільності особистості у сучасному соціумі	28
Висновки до розділу	36
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ	40
2.1. Психологія життєвих та екзистенціальних криз у векторах соціальної мобільності особистості	40
2.2. Соціалізація учнівської молоді в період криз: соціально-психологічний аспект	58
2.3. Соціально-психологічні критерії та детермінанти соціальної мобільності особистості в період криз	69
Висновки до розділу	82
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ	87
3.1. Соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію досліджуваних та просторові проекції їх соціальної мобільності	87
3.2. Психологічна реабілітація особистості в умовах дії стресових факторів та її соціальна мобільність	101
3.3. Параметри соціальної зрілості досліджуваних та їх вплив на соціальну мобільність: інтегративний підхід	129
3.4. Вплив адаптаційних ресурсів досліджуваних на їх соціальну мобільність в період криз	152
3.5. Диференціація рівнів вираженості соціальної мобільності досліджуваних в період криз	172
Висновки до розділу	185
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ	192
4.1. Концептуальні засади системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз	192
4.2. Зміст системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз	204
4.3. Соціальна мобільність особистості в кризових умовах невизначеності	257
Висновки до розділу	266
ВИСНОВКИ	274
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	281

ВСТУП

У ситуації глобальних перетворень, пов'язаних з політичними та соціально-економічними змінами гостро постає проблема соціальної мобільності особистості. З одного боку, сучасні умови дійсності розширили можливості людини, з іншого, – наявна наразі нестабільність диктує необхідність постійних змін самої особистості відповідно до нових умов її буттєвості, зокрема в період криз. У зв'язку з цим дослідження соціальної мобільності, як психологічного феномену, що має власні детермінанти формування і динаміки, дозволяє акцентувати увагу на соціально-психологічному компоненті означеної проблеми і зробити більш успішним пошук шляхів розвитку соціальної мобільності особистості у мінливому середовищі конфліктуючих реальностей.

Констатовано, що у зазначеному контексті досліджуються різні аспекти кризових періодів, пережитих у процесі особистісного й професійного самовизначення, становлення і адаптації людини (А. Борисюк, Л. Карамушка, А. Коваленко, С. Максименко, І. Попович, О. Шевяков та ін.). Аналіз стану розробленості проблеми показує також, що мобільність – ключове поняття, яке найбільш точно відображає особливості сучасного етапу розвитку людини і суспільства. Зокрема, швидко змінюваний технологічний базис визначає необхідність постійного пристосування людини до динамічного соціального та професійного середовища. Відзначається, що наразі затребувані такі якості особистості, як кар'єрна гнучкість, адаптивність, готовність віддаватися роботі, професійна мобільність.

Вчені (О. Блинова, І. Бурлакова, С. Гарькавець, М. Журба, А. Коваленко, З. Ковальчук, П. Лушин, С. Максименко, У. Михайлишин, Л. Спицька, М. Тоба та ін.) відзначають, що процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві, істотно впливають на життєдіяльність особистості, визначаючи характер її розвитку у специфічно змінюваних умовах: необ-

хідність мобілізації особистісного потенціалу для їх опанування, збереження цілісності, формування самодостатності і соціальної мобільності (Є. Гейко, Т. Комар, О. Литвиненко, В. Турбан, Р. Шевченко та ін.). У зв'язку з цим, актуальність даного дослідження визначається необхідністю пошуку системного вирішення проблеми соціальної мобільності особистості як з позицій наукової соціально-психологічної парадигми, так і на основі теорії та методології сучасного соціально-психологічного знання. Актуальність запропонованого дослідження обумовлена також специфікою соціальних перетворень, що відбуваються у сучасному суспільстві, необхідністю розробки і впровадження інноваційних підходів у соціально-психологічній практиці, що дозволять реалізувати методи діагностики і корекції показників соціальної мобільності особистості, створити соціально-психологічні умови для оптимізації цього процесу.

Відзначаючи важливість наукового внеску дослідників у розуміння феноменології соціальної мобільності, слід зазначити, що вони переважно орієнтувалися на окремі аспекти проблеми і не ставили, зокрема, своїм завданням дослідити соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію особистості та просторові проекції її соціальної мобільності; визначити взаємозв'язок соціальної мобільності особистості з показниками компетентності у часі, зокрема в період криз; виявити параметри соціальної зрілості і адаптаційних ресурсів особистості та провести диференціацію рівнів вираженості соціальної мобільності особистості в період криз у суб'єктів різних професійно-демографічних сегментів. Разом із тим, відображаючи динамічність позиції особистості у різних сферах людського буття – соціальній, професійній, територіальній та інших, соціальна мобільність здатна, з одного боку, виступити в якості об'єктивної міри її наповненості адаптаційними ресурсами, з іншого боку, скласти основу прогнозу життєвих досягнень та успішності особистості загалом.

Отже, констатовано протиріччя між високою соціальною затребуваністю зростання соціально мобільного адаптаційного ресурсу особистості в умовах сучасного проблемогенного соціуму, з одного боку, і обмеженістю наукового пошуку у дослідженні феномену та побудові концепції соціальної мобільності особистості, зокрема в період криз, – з іншого. Цим визначається необхідність комплексного змістовного аналізу проблеми психології соціальної мобільності особистості в період криз та розробки концептуальних засад її розвитку у соціально-психологічному вимірі.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що: вперше: визначено концептуальні психологічні основи дослідження соціальної мобільності особистості в період криз; обґрунтовано теоретико-методологічні засади та методична база дослідження соціальної мобільності особистості в період криз, спрямовані на вивчення психологічних компонентів і предикатів соціальної мобільності у взаємодії з провідними психологічними характеристиками особистості (активністю, самодетермінацією, саморегуляцією, саморозвитком, самовдосконаленням, стратегіями атрибуції та копінг-ресурсами); розкрито психологію життєвих та екзистенціальних криз у векторах соціальної мобільності особистості; виявлено специфіку професійних криз та інноваційного потенціалу особистості у її професійному розвитку і соціальній мобільності; встановлено системний характер і соціально-психологічні критерії соціальної мобільності особистості в період криз (ступінь її інтегрованості і суб'єктності у соціальному пізнанні; рівень розвитку соціально значущих якостей) та виокремлено основні психологічні детермінанти соціальної мобільності особистості (готовність і здатність до конструювання образу соціального світу, адекватного соціальній реальності, здатність до самоуправління, як системоутворююча функція суб'єктності) в період криз; розкрито вплив на соціальну мобільність особистості соціально-психологічних аспектів її життєвого сценарію, параметрів соціальної зрілості та адаптаційних ресурсів (інваріантних і динаміч-

них складових); визначено просторові проекції соціальної мобільності досліджуваних та її взаємозв'язок із показниками компетентності у часі в період криз; проведено диференціацію рівнів вираженості (високого, середнього, низького) соціальної мобільності особистості в період криз; обґрунтовано концептуальні й змістовно-процесуальні засади побудови та реалізації системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, заснованого на організаційно-методичних принципах науковості, поступовості, послідовності, урахування вікових особливостей, комплексного використання психотехнологій, просоціальної орієнтації, культуровідповідності, й доведено його ефективність; поглиблено та уточнено: уявлення про сучасні підходи до вивчення феномену соціальної мобільності особистості, її різновиди і рівні; про соціально-психологічну сутність соціальної мобільності особистості та її змістовні й структурні особливості в онто- та соціогенезі; набули подальшого розвитку: методичне забезпечення вивчення феномену соціальної мобільності особистості; погляди на вікові зміни у структурі соціальної мобільності особистості в період криз; підходи до соціально-психологічних засобів і технологій розвитку соціальної мобільності особистості в період криз у суб'єктів різних професійно-демографічних сегментів.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні психологічних знань про феномен соціальної мобільності особистості з позицій системно-інтегративного підходу; у розширенні уявлень про роль і місце соціальної мобільності особистості у детермінації її соціальної активності, а також функції регуляції її соціальної поведінки, особистісного становлення й розвитку в період криз; визначенні концептуальних соціально-психологічних засад дослідження та розвитку соціальної мобільності особистості в період криз з урахуванням онто- та соціогенезу; визначенні й обґрунтуванні принципів, методів, прийомів та психотехнологій оптимізації процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію при проведенні системних досліджень аксіологічних феноменів; у розробці принципів побудови і змісту системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз та диференціації психотехнологій відповідно до онто- та соціогенезу у суб'єктів різних професійно-демографічних сегментів. Розроблений проект може бути рекомендований для впровадження у закладах освіти, організаціях і підприємствах різної форми власності та професійної специфікації, установах соціального профілю, консультаційних Центрах і Центрах психологічної допомоги з метою оптимізації процесу розвитку соціальної мобільності особистості, зокрема в період криз.

Монографія складається зі вступу, 4 розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ

1.1. Аналіз поняття соціальної мобільності як міжнаукового конструкту

Однією з головних складових актуалізації та модернізації всіх сфер життєдіяльності особистості є мобільність, що виражається в постійній внутрішній, особистісно-психологічній та зовнішній, практично-діяльнісній готовності до змін, оперативному реагуванні на них, соціальній і професійній рухливості [163].

Мобільність (від лат. *mobilis* – рухливий, мінливий) як соціальне явище стала об'єктом спеціального наукового дослідження порівняно недавно, лише у другій половині ХХ ст., хоча поняття «мобільність» було введено в науковий обіг майже на сто років раніше [163].

Розгорнутий опис дане явище отримало у роботах вчених, які вважаються родоначальниками теорії соціальної мобільності. Вони використовують це поняття для характеристики змін у соціальному становищі людини в суспільстві і розглядають його в одному ряду з такими поняттями, як «соціальний простір» і «соціальна стратифікація».

Вчені дійшли таких висновків:

- 1) соціальний простір – це народонаселення;

2) соціальний стан – це сукупність зв'язків людини з усіма групами населення, всередині кожної з цих груп, тобто з її членами;

3) становище людини в соціальному всесвіті визначається шляхом встановлення цих зв'язків;

4) сукупність таких груп, а також сукупність положень всередині кожної з них складають систему соціальних координат, що дозволить визначити соціальне становище будь-якого індивіда [78].

Для позначення переміщень, змін всередині соціального простору, або соціально стратифікованого суспільства використовується поняття «соціальна мобільність», яку він розглядав досить широко – як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу [78].

Поняттям соціальної мобільності в своїх роботах користувалися багато філософів і соціологів. Охоплювані цим поняттям соціальні явища стали також об'єктом дослідження з позиції інших наук – психології, економіки, демографії та ін. [163].

У міру вивчення соціальних переміщень і змін уявлення про мобільність в суспільстві поступово розширюються і поглиблюються, а поняття соціальної мобільності наповнюється новим змістом.

Соціальна мобільність в сучасних лексикографічних джерелах (словниках та енциклопедіях) найчастіше трактується у первісному значенні – як зміна індивідом або групою місця, займаного в соціальній структурі, переміщення з одного соціального прошарку (класу, групи) в інший (вертикальна мобільність) або в межах одного і того ж соціального прошарку (горизонтальна мобільність) [163].

В такому розумінні соціальна мобільність, як підкреслюють вчені [63; 64], виражає внутрішній рух, що приводить до зміни індивідуальних або статусних (апріорних, інституційних) позицій, яке завжди є в динамічному

суспільстві, оскільки окремі люди і утворені ними спільності, як правило, прагнуть зайняти більш високе соціальне положення.

Підвищення внутрішньої мобільності суспільства, поряд з ускладненням соціальної системи, її структури є самостійним показником прогресу суспільства [64]. З цієї точки зору різко обмежена в кастовому і становому суспільстві соціальна мобільність значно зростає в умовах індустріального суспільства, висловлюючи зміни в його соціально-класовій структурі.

Крім того, періоди нестабільності в суспільстві, як правило, характеризуються більшою інтенсивністю процесів соціальної мобільності, у порівнянні з періодами стабільного суспільного розвитку.

У постіндустріальному (інформаційному) суспільстві соціальна мобільність набуває нові смисли і характеристики. У зв'язку з цим цілком закономірно, що сучасні дослідники відносять до соціальної мобільності (в даному значенні) більш широкий спектр змін у соціальному становищі або функціонуванні особистості. Наприклад, у процес мобільності включаються взагалі всі соціальні переміщення особистості чи соціальної групи – від простого переходу з родини в родину до складних дій, спрямованих на досягнення високого статусу [30].

Розглядаючи соціальну мобільність, її визначають як здатність особистості адаптуватися і перетворювати соціальне середовище, оперативно встановлювати особистісні, культурні та ділові контакти в мікро- і макро-соціумі, проявляти свою соціальну компетентність [166].

Однак, незалежно від конкретного змістовного трактування соціальної мобільності, загальним для всіх позицій слід визнати те, що соціальну мобільність особистості породжує мобільність сучасного світу. А оскільки мобільність, мінливість, динамізм сучасного суспільства є сутнісна якість, атрибут його розвитку, мобільність осіб, що складають це суспільство, стає необхідною умовою суспільного розвитку. Отже всіма визнається неухи-

льне підвищення значущості соціальної мобільності особистості в сучасному світі [163].

Дослідження явищ соціальної мобільності закономірно призводить до диференціації цього поняття, і наразі всебічно вивчаються груповий і індивідуальний, міжгенераційний і внутрішньогенераційний, структурний і неструктурний та інші види соціальної мобільності.

Особливо виділяються і поглиблено вивчаються також різні види мобільності в суспільстві, такі як трудова, культурна, академічна, професійна та інші, які розглядаються як самозначущі складові соціальної мобільності. Очевидно, що така диференціація наукових уявлень пов'язана не тільки з поглибленням досліджень у цій проблемній області, а й з посиленням динамічності соціальних процесів на сучасному етапі розвитку суспільства, яка неминуче призводить до підвищення мобільності особистості за найрізноманітнішими «векторами» її соціального функціонування [163].

Так, в умовах розширення міждержавних і міжнаціональних інтеграційних процесів в сучасному світі одним з важливих факторів запобігання і подолання національно-культурних конфронтацій і протиріч стає культурна мобільність.

Це явище тільки починає досліджуватися у сучасній науці, тому воно поки що не отримало системного опису. Одне з небагатьох визначень цього поняття розглядає культурну мобільність як здатність особистості природно сприймати культурні традиції етносу, дотримуватися принципу багатокультурного плюралізму, прагнути виробляти нові культурні цінності, зіставляючи їх з творами світової культури, тобто проявляючи свою загальнокультурну інформованість [166].

З точки зору внутрішньоособистісних механізмів, як показують дослідження, культурна мобільність тісно пов'язана з проявами творчого потенціалу людини. У цьому аспекті культурна мобільність «має витоком два фактори, тісно пов'язані з вузловими питаннями творчого процесу»: «реф-

лекс мети», що обумовлює мобілізацію і узагальнення всього попереднього життєвого досвіду людини, і передбачення в творчому процесі. Проявляється вона в умінні передати потрібну думку в різноманітній формі [166].

Ряд дослідників, розглядаючи рухливість, мінливість внутрішнього стану індивіда по відношенню до мінливої культури, соціальних змін, використовують термін «соціокультурна мобільність» [9; 25].

Соціокультурна мобільність визначається внутрішнім енергетизмом особистості, її внутрішньою потенцією і обумовлюється взаємодією двох структур: постійної (духовний стрижень, стабільне ядро, цінності вищого рангу) і змінної (гнучкість, мінливість, рухливість свідомості) [46].

В основі соціокультурної мобільності як складного особистісного утворення лежать певні способи практичного мислення, ідеологічні установки, ціннісні орієнтації, які в сукупності доповнюють один одного, але мають при цьому різний ступінь свободи.

Іншими словами, соціокультурна мобільність проявляється в мінливих способах практичного мислення, змінюваних ідеологічних поглядах, ціннісних орієнтаціях, що розвиваються. Властива соціальним суб'єктам соціокультурна рухливість, гнучкість, виражаючи ступінь їх пристосування до ситуації, що змінюється, в той же час виступає і в ролі головної умови мобільності соціальних систем [163].

Академічна мобільність є однією з необхідних складових інтеграційних процесів і міжнародного співробітництва в сфері вищої освіти. Це просторова мобільність, заснована на включеному навчанні, що забезпечує вільний вибір студентом освітньої траєкторії і реалізацію внутрішньої потреби інтелектуального потенціалу в русі [78].

Цей різновид мобільності спрямований на встановлення рівноправних партнерських відносин між закладами вищої освіти, в тому числі іноземними; обмін між ними викладацькими кадрами; отримання студентами і

аспірантами додаткових знань в суміжних областях; вдосконалення володіння іноземними мовами; знайомство з іноземними організаціями і підприємствами; реалізацію можливості отримання диплому закордонного університету тощо [78; 163].

Однак найбільш пильну увагу сучасні дослідники приділяють такому явищу, як професійна мобільність. Слід зазначити, що у вітчизняній науці смислове наповнення поняття «професійна мобільність» істотно змінилося за останню чверть століття, що пов'язано з кардинальними змінами соціально-економічного характеру в країні.

У процесі переходу до ринкових відносин в економіці країни стала швидко змінюватися соціально-професійна структура суспільства, а відповідно і умови професійної діяльності людей, які втратили свою стабільність, і вимоги до них з боку суспільства, виробництва, роботодавців, і суспільні цінності і уявлення, що стосуються кар'єрного зростання, престижності тих чи інших професій тощо [25].

В результаті цих змін значна кількість людей опинилася перед необхідністю зміни місця роботи, а нерідко і професії. Для багатьох відкрилися (і були ними використані) можливості радикального підвищення свого професійно-соціального статусу, тоді як інші, навпаки, були змушені освоювати професію з пониженням службового рангу або соціального статусу [163].

Наразі під професійною мобільністю розуміється зміна трудової позиції або рангу фахівця, обумовлена зміною місця роботи або професії. Змістовно розкриваючи дане розуміння професійної мобільності, її визначають як здатність особистості реалізувати свою потребу в певному виді діяльності, відповідну здібностям і можливостям особистості з користю для суспільства, вміло переходити від одного рівня професійної діяльності до іншого, тобто розширюючи або поглиблюючи її характер або рівень, проявляти свою професійну компетентність [166].

Виходячи з того, що мобільність як якість особистості може виявлятися тільки в діяльності і говорити про ступінь і рівні мобільності особистості слід тільки за умови її реалізації в діяльності, виділяють три самостійних складових мобільності:

- якість особистості, що забезпечує внутрішній механізм розвитку особистості через сформованість ключових, загальних компетентностей;
- діяльність особистості, що детермінована подіями, які змінюють соціальне середовище і результатом якої виступає самореалізація особистості в професії і житті;
- процес перетворення людиною самої себе і навколишнього професійної та життєвого середовища.

Згідно з таким розумінням мобільності вчена виділяє основні її складові:

- професійні компетентності (ключові і загальнопрофесійні);
- готовність особистості до змін;
- професійна і соціальна активність [78].

Якщо розглядати проблему мобільності в особистісному, суб'єктивному аспекті, необхідно говорити про ті умови і фактори внутрішнього характеру, які забезпечують можливість мобільної поведінки особистості.

Практика показує, що навіть при наявності необхідних сприятливих зовнішніх умов для вільного професійного переміщення (можливість зміни професії, просування по службових сходинках тощо) багато людей не реалізують цих можливостей тільки в силу внутрішньої неготовності до такого роду змін в своєму житті [163].

Ця «неготовність» складається з багатьох складових, які поки ще недостатньо досліджені у науці, оскільки не вироблені єдині підходи до їх виявлення.

У той же час деякі з цих складових уже можуть бути вказані. Багатьма дослідниками наголошується на необхідності сформованості певних особистісно-професійних якостей як умови соціальної мобільності. Однак системно це питання не вивчене, лише окремі якості виділяються різними авторами наукових публікацій, як правило, в контексті розгляду інших, суміжних проблем.

Ряд дослідників [35; 38] відзначають також, що соціальна мобільність гальмується не стільки зовнішніми обставинами, конкретно соціально-економічною ситуацією, в якій опинилася людина, скільки відсутністю або нерозвиненістю у неї мотиваційної готовності до змін, професійних переміщень тощо.

Розглядаючи дане поняття стосовно проблеми формування мотиваційної готовності до професійної мобільності у студентів закладів вищої освіти, визначають мотиваційну готовність як стійку інтегральну якість особистості, що обумовлює зміст, спрямованість і характер її діяльності в процесі професійного самовизначення і самореалізації в умовах обмеженого і нестабільного трудового ринку.

Аналіз існуючих наразі наукових уявлень про мобільність дозволив зробити наступні узагальнення.

Аналіз загальнонаукових підходів до категорії соціальної мобільності дозволяє стверджувати, що означений феномен є достатньо складним комплексним явищем, яке не має на теперішній час загальноприйнятого визначення.

Згідно з філософсько-антропологічними позиціями мобільність акумулює гуманістичний ідеал суспільних перетворень; із соціологічними – акцентується на адаптаційних можливостях індивідів, шансах на кар'єру, меті та мотивах соціальної мобільності; з психологічними – домінуючою є відкритість до змін, що вимагає гнучкості поведінки, де закладається потреба у самореалізації; з педагогічними – як переорієнтування, переоцінка

нових реалій, зокрема професійних. Проте в наукових дослідженнях назріла потреба у вивченні внутрішніх механізмів соціальної мобільності, а саме тих причин, які становлять психологічну сутність соціально мобільної особистості [163].

Аналіз змісту розглянутих досліджень стосовно внутрішніх та зовнішніх передумов соціальної мобільності особистості свідчить, що соціальна мобільність особистості – це інтегративна якість особистості, яка поєднує в собі сформовану внутрішню потребу в соціальній мобільності та складається з поведінкового, когнітивного та інтегративно-особистісного компонентів, а також самоусвідомлення особистістю процесу соціальної мобільності. Отже, соціальна мобільність як складний конструкт одночасно характеризує якість особистості; діяльність людини; процес перетворення людиною самої себе і оточуючого середовища [163; 166].

Соціальна мобільність – це складне явище, що постає на двох основних рівнях. На об'єктивно-соціальному рівні мобільність проявляється як переміщення соціальних суб'єктів і груп у соціально-професійній сфері, зумовлені об'єктивними факторами й тенденціями розвитку суспільства в цілому.

Головним фактором професійної мобільності як об'єктивного соціального феномену є розвиток професійної сфери. Це означає, що професійна мобільність виникає як наслідок кількісних і якісних змін професій, старіння одних і появи нових видів професійної діяльності, ліквідації робочих місць в одних організаціях і появи вакансій в інших, зміни посадової структури і посадових переміщень в організаціях тощо. Оскільки переміщення людей з одних посад на інші, з одних галузей в інші, а тим більше зміна професії в сучасному світі можливі, як правило, тільки за умови отримання відповідної освіти (будь-то освоєння нової спеціальності, професійна перепідготовка, підвищення кваліфікації або курсове навчання), другим найважливішим фактором професійної мобільності стає професійна освіта.

Однак, щоб виконувати цю функцію, вона не тільки має відповідати потребам розвитку професійної сфери, але і гнучко реагувати на їх зміну, тобто повинна бути мобільною в своєму розвитку і функціонуванні. Цим вимогам не відповідає традиційна, когнітивно орієнтована система освіти. У ній не закладено механізми оперативної зміни відповідно до вимог соціуму, що змінюються. Інноваційна освіта, навпаки, орієнтована саме на зміни потреб суспільного розвитку. Тому фактором професійної мобільності може стати, перш за все, інноваційна професійна освіта [163].

На суб'єктивно-особистісному рівні соціальна мобільність являє собою властивість соціальних суб'єктів (індивідів), виражену в їх здатності і готовності змінювати свою професійну позицію і статус під впливом певних обставин, умов і факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Головним фактором, що спонукає людину до такого роду змін в її житті, виступають особистісні потреби. Іншими словами, міняти професію або місце роботи з підвищенням або пониженням професійного статусу людина може просто в силу необхідності мати джерело засобів існування для себе, своєї сім'ї. У той же час потреба в самореалізації також може спонукати людину до професійної мобільності, коли вона готова «швидко освоювати технічні засоби, технологічні процеси і нові спеціальності і зміни в них», прагне реалізувати свою потребу в певному виді діяльності, постійно підвищувати свою освіту і кваліфікацію тощо [6; 27; 49; 60]. Щоб здійснити ті чи інші переміщення, зміни у своїй професійній позиції, людина повинна володіти певними особистісними якостями і здібностями, які стають не тільки умовою, але і важливим фактором її мобільності, оскільки змушують, «підштовхують» робити реальні дії для змін. Відсутність таких якостей, навпаки, призводить до того, що людина, при всій внутрішній незадоволеності своїм професійним становищем або статусом, буде внутрішньо чинити опір можливим змінам, а ситуацію вимушеної «мобільності»

(наприклад, при втраті робочого місця), обумовлену об'єктивними процесами розвитку професійної сфери і суспільства, може сприйняти як життєву кризу [163].

Такі особистісні якості та здібності, що дозволяють людині «вміло переходити від одного рівня діяльності до іншого, тобто розширюючи або поглиблюючи її характер або рівень», «швидко і адекватно модифікувати свою діяльність при виникненні нових обставин, легко і швидко освоювати нові реалії», «знаходити адекватні способи вирішення несподіваних проблем і виконання нестандартних завдань» тощо, не є біологічно, генетично зумовленими, а тому можливе їх цілеспрямоване формування, в тому числі освітніми засобами [163].

Настільки ж важливим фактором, що забезпечує мобільність, є знання, інформація, якими володіє людина і на основі яких вона може більш усвідомлено і ефективно змінювати свою позицію і статус в професійній області.

У сучасному світі існує безліч каналів отримання необхідних людині знань та інформації, а також освоєння способів і форм їх отримання, проте одним з основних і найбільш значущих, як і раніше, залишається освіта.

Виділені зовнішні (соціальні) і внутрішні (особистісні) чинники мобільності є визначальними для розвитку цього характерного явища сучасного світу.

Всі внутрішні суб'єктивні чинники, що забезпечують здатність і готовність індивіда змінювати свою професійну позицію і соціальний статус, взаємообумовлені, тому в сукупності вони складають цілісну інтегральну якість особистості. Саме наявність такої якості в структурі особистості дозволяє характеризувати її як соціально мобільну, а ступінь розвиненості складових даної якості факторів проявляється як рівень соціальної мобільності особистості, який може бути більш високим або низьким. Відсутність же необхідних внутрішніх факторів робить особистість соціально немобі-

льною, навіть якщо під впливом будь-яких об'єктивних, зовнішніх обставин вона буває змушена переміщатися, зокрема, в професійній сфері, освоювати нові професійні позиції і функції тощо.

Це дозволяє дати наступне визначення: соціальна мобільність як суб'єктивне явище являє собою інтегральну якість особистості, що виражає здатність і готовність індивіда до змін своєї професійної позиції, статусу і до переміщень в професійній сфері на основі певних світоглядних уявлень і ціннісних орієнтацій, особистісних якостей, знань і відповідно до особистісних потреб. Об'єктивація цієї якості особистості здійснюється в соціальному функціонуванні індивіда в різних формах діяльності. З цієї точки зору соціальна мобільність постає як діяльнісна, динамічна характеристика особистості. Соціальна мобільність як соціальне явище, проявляється в процесах сукупних переміщень індивідів, різних груп, причому в ці об'єктивно обумовлені процеси виявляються залученими як соціально мобільні, так і люди, які не володіють цією якістю. При цьому перші виявляються соціально і психологічно готовими до зміни, тому вони здатні до раціональної, конструктивної, ефективної для себе взаємодії з зовнішніми обставинами. Другі сприймають різного роду соціальні трансформації, які примушують їх до змін, освоєння будь-яких нововведень, як несприятливі, дискомфортні, такі, що протидіють зовнішнім обставинам [163].

Відповідно до вищезазначеного, соціально значиме завдання управління процесами соціальної мобільності можна ефективно вирішувати за допомогою її цілеспрямованого формування і розвитку як індивідуальної якості особистості.

Провідна роль у вирішенні соціально і гуманістично значимого завдання цілеспрямованого розвитку соціальної мобільності як індивідуальної якості особистості належить психології, що обумовлює актуалізацію науково-психологічних аспектів дослідження мобільності і робить це об'єктивною необхідністю, у зв'язку з чим неухильно зростаючий наразі

інтерес до мобільності з боку вітчизняних психологів-дослідників – цілком закономірний і виправданий.

1.2. Провідні підходи до вивчення феномену соціальної мобільності особистості

Аналіз провідних підходів до вивчення феномену соціальної мобільності особистості дозволив проаналізувати його значення і особливості використання у соціально-психологічному дискурсі.

Показано, що соціальна мобільність – це інтеграційна компетенція особистості, яка формується, зокрема, у процесі системної професійної підготовки [76].

Наголошується, що проєвропейський курс українського суспільства ставить нові вимоги до її членів і обумовлює зміни в його освітніх системах, в т. ч. у системі вищої освіти, які передбачають підвищення рівня професійної та компетентнісної підготовки у всіх сферах суспільного життя [24].

Однією з найбільш важливих компетентностей, яка гарантує особистості необхідну конкурентоспроможність на ринку праці і, відповідно має бути сформована під час навчання, є соціальна мобільність.

Формування соціальної мобільності має особливе значення ще й тому, що сучасне українське суспільство перебуває у стані глобальних змін. При цьому існуючої дотепер системою освіти не напрацьовані необхідні і достатні стратегії і технології, що дозволяють вирішувати це завдання. І це на даний момент є досить актуальною теоретико-прикладною проблемою.

Аналіз останніх публікацій і досліджень дає підстави стверджувати, що останнім часом поняття «соціальна мобільність» (яке традиційно розуміється як здатність особистості і соціальних груп змінювати свої соціальні позиції у соціальному просторі) вийшло за рамки філософської та соціоло-

гічної літератури і нині широко представлено в т. ч. і в соціально-психологічному дискурсі [24].

Однак при цьому соціальна мобільність суб'єктів освітнього простору розуміється і як засіб організації та виконання певної пізнавальної діяльності, і як специфічна особливість цієї діяльності, що залежить від особистісних особливостей її учасників, і як базова компетентність суб'єктів освітнього процесу, що гарантує якість їх професійної підготовки, а в подальшому і конкурентоспроможність. При цьому відмінності у трактуванні соціальної мобільності пов'язані не тільки з тим, яке місце відводиться їй в структурі навчальної діяльності і професійної підготовки, але і яким чином цей важливий показник діяльності може бути сформований.

Як зазначалося вище, початком систематичного застосування терміну «мобільність» (від лат. *mobilis* – рухливий, здатний до швидкого пересування, дії) у наукових дослідженнях традиційно вважаються початок ХХ ст. У цей час була запропонована концепція соціальної мобільності. Соціальна мобільність розумілася як зміна індивідом або групою осіб місця, займаного у соціальній структурі, або переміщення з одного соціального прошарку в інший. При цьому вертикальна мобільність пов'язувалася з переміщенням індивіда або групи у системі соціальної ієрархії, включаючи зміну соціального статусу (тобто вона може бути висхідною і низхідною). Горизонтальна соціальна мобільність пов'язувалася з переміщенням індивіда або групи у соціальній структурі без зміни соціального статусу (зміна громадянства, професії, місця проживання або роботи) [82].

В ході аналізу енциклопедичної, психологічної, філософської, педагогічної літератури було з'ясовано, що поняття «мобільність» трактується в різних наукових джерелах згідно соціально-політичним парадигмам різних історичних періодів. Так, наприкінці ХХ ст. були розділені поняття «соціальна мобільність» і «професійна мобільність» [47].

У «Короткому філософському словнику» поняття «соціальна мобільність» визначається як переміщення людей з одного соціального прошарку в інший або зміна занять у межах одного і того ж соціального прошарку, а поняття «професійна мобільність» – як зміна групою осіб або індивідом однієї професії на іншу [47].

У деяких підходах [80 та ін.] розглядалася професійна мобільність як вид соціальної мобільності і використовувалися поняття «соціально-професійна мобільність», а також «внутрішньопоколінна мобільність» (як соціальні переміщення по вертикалі між різними поколіннями).

Йдеться також про смислову (здатність без сторонньої допомоги приймати вірне рішення) і організаційну (вміння організувати свою роботу щодо реалізації прийнятого рішення) мобільності.

Крім того, як вважається, соціальна і професійна мобільності залежать від особистісних якостей суб'єкта. Так, мобільними вважаються люди, що володіють гнучкістю і здатністю до змін, які вміють оперативно реагувати на актуальні виклики часу [80].

У підходах з освітньої проблематики поняття «соціальна мобільність» використовується як мінімум у двох трактуваннях:

1) горизонтальні і вертикальні переміщення індивіда у соціально-професійній структурі суспільства, пов'язані зі змінами його освітнього статусу;

2) особистісна якість, вироблена у процесі навчання, що виражається у здатності легко і швидко освоювати нові знання і компетенції в різних сферах життєдіяльності, знаходити адекватні способи вирішення проблем і виконання нестандартних завдань [25].

Підходи в області соціально-професійної мобільності дозволили виділити такі її види, як галузева, професійна, кваліфікаційна та соціально-економічна. При цьому спільною рисою різних видів мобільності є те, що

вона передбачає не тільки реальні зміни трудового статусу, а й наявність необхідних можливостей для цього [47].

Рівень соціальної мобільності визначається багатьма факторами. Серед них – загальний обсяг загальноосвітньої підготовки, рівень теоретичних і професійних знань і виробничих навичок, соціальна структура суспільства, що склалася, і закономірності її динаміки [92].

Ці підходи знайшли відображення і у сучасних тлумаченнях соціальної мобільності. Так, в одному зі словників професійно-педагогічних понять [57] соціальна мобільність визначається як властивість соціальних суб'єктів, виражена в їх здатності швидко і адекватно модифікувати свою діяльність при постійно мінливих умовах зовнішнього середовища, в т. ч. соціально-економічної ситуації. Отже, все частіше підкреслюється не тільки соціальна, а й ринкова сутність цього феномена, а сам він розглядається як одна зі складових професіоналізму.

На думку більшості дослідників, соціальна мобільність є інтегральною властивістю особистості, що об'єднує в собі і соціальні, і соціально-психологічні, і професійні її характеристики [55].

Таким чином, соціальна мобільність розглядається дослідниками досить широко: одні розуміють її як процес, інші – як якість особистості, треті – як інтегративну властивість, що забезпечує формування необхідних компетенцій фахівця.

У будь-якому випадку ця риса мобільності істотно розширює життєві перспективи і можливості особистості і позитивно корелює з показниками її компетентності і професіоналізму, а також з рівнем її освіти (чим освіченіше людина, тим вона мобільніше) [39].

У психології, зокрема в організаційній, проблема мобільності найчастіше зводиться не тільки до питання підвищення рівня кваліфікації членів організації (вертикальна мобільність), а й до необхідності їх оптимального переходу до нових або змінених видів діяльності (горизонтальна мобіль-

ність). Проектуючи вищевикладене на систему освіти, О. Петрунко та Р. Юсупова стверджують, що соціально-професійна мобільність – це особлива якість особистості, що формується у процесі навчання (навчальний процес як інформаційно-діловий обмін) і виховання (засобами корпоративної культури і корпоративної етики) і робить істотний вплив на професійну компетентність особистості.

Аналізуючи дані психолого-педагогічних досліджень феномену соціальної мобільності по відношенню до суб'єктів процесу навчання, можна констатувати, що вчені не прийшли до єдиної думки щодо даного феномену. Більшість досліджень в цьому напрямку присвячені проблемам підготовки соціально і професійно мобільних фахівців в системі вищої освіти. У цих дослідженнях показано, що основним завданням вищої освіти в сучасному суспільстві є формування тих знань, умінь, навичок, а також особистісних якостей, які забезпечать успішне виконання професійних функцій і просування по кар'єрних сходах у процесі реалізації професійної мобільності [163].

Особлива актуальність другого напрямку визначається тим, що воно є умовою модернізації всієї системи освіти [27]. Наразі вважається очевидним, що соціальна мобільність є необхідною умовою і важливим параметром, що визначає випереджальну функцію освіти і пріоритетну роль не тільки в освітньому процесі, а й у цивілізаційному розвитку суспільства в цілому.

В рамках цього напрямку формування соціальної мобільності розглядається в т. ч. з позицій компетентнісного підходу [76]. Аналіз літератури з даної проблеми, дослідно-пошукова робота дозволили визначити такі ключові міжпредметні і міжпрофесійні компетентності та компетенції:

- багатofункціональність – здатність і готовність виконувати дії (види діяльності) з області різних спеціальностей, професій, здійснювати різні

посадові обов'язки. Особливо важливе значення ця компетенція має в сфері малого та середнього бізнесу;

- інноваційність – здатність вирішувати завдання, супутні виконанню основного виробничого завдання, а також вносити доцільні зміни у функціонування вже сформованої системи;

- професійна динамічність - здатність адекватно реагувати на соціально-технологічні зміни професійно-освітнього середовища і адаптуватися до них;

- синергічність (системність), яка обумовлює ефективність спільної діяльності. Смыслоутворювальним фактором виступає самоорганізація – здатність взаємодіяти з іншими, проектувати нові організаційні структури, виконувати нові функції, демонструючи соціально-професійне єднання і корпоративність;

- інтелектуальна лабільність (гнучкість) – здатність коригувати зміст і процес діяльності відповідно до таких проблемних ситуацій. Дозволяє подолати стереотипи діяльності, що склалися, консерватизм і ригідність. Виявляється також в толерантності до невизначеності [24].

Залежно від змісту конкретної діяльності акцент робиться на компетенціях, що найбільш обумовлюють соціальну мобільність особистості: широкий кругозір, прогностичність, ініціативність, самоефективність, комунікативність, адаптивність, рефлексивність, креативність, іншомовну компетентність і деякі інші [77].

З'ясовано також, що соціальна мобільність розглядається у таких вимірах [27]:

- соціально-економічному – як готовність і здатність адаптуватися до мінливих умов ринку праці;

- професіологічному – як готовність і здатність досить швидко і успішно освоювати нову техніку і технології в рамках однієї професії, при

необхідності опановувати суміжні і нові професії, а також здійснювати статусні переміщення у просторі соціальної ієрархії;

- у напрямку педагогічної інноватики – як діяльність щодо створення, освоєння і використання нововведень у сфері освіти.

У переважній більшості сучасних концепцій і програм розвитку освіти спостерігається переосмислення поняття мобільності у контексті застосування до об'єкту як надскладної системи. Не випадково в останні час поряд із названими вище дослідницькими напрямками активно оформлюється ще один напрямок досліджень соціальної мобільності – дослідження корпоративної культури організацій, її складових і чинників, які істотно впливають не тільки на успішність функціонування організації і її психологічний клімат, але і, як з великою ймовірністю можна припускати, на мобільність організації у просуванні до її головних цілей і на соціальну мобільність її членів. Зокрема, одним з елементів і важливих якісних показників організаційного клімату, що мають разом із тим ще й значне функціональне значення, є соціальний оптимізм [48].

Виходячи з вище викладеного, у соціально-психологічному аспекті мобільність доцільно розглядати як необхідну умову інноваційного розвитку освітніх систем, яке у прикладному розумінні, у першу чергу, означає здатність цих систем оперативно і гнучко реагувати на нестабільні, турбулентні, постійно мінливі зовнішні і внутрішні умови економічного, соціального і духовного життя організації, суспільства в цілому.

Гнучке реагування на зовнішні (стратегічні зміни в суспільстві і його освітніх системах, а також випадкові катаклізми і потрясіння) і внутрішні (особливості корпоративної культури конкретного закладу чи установи, а також цілу низку соціально-психологічних показників, в т. ч. ті, які можна об'єднати у «людський фактор») умови життя становить основу соціальної мобільності як важливої інтегральної компетентності особистості.

1.3. Психологічні аспекти соціальної мобільності особистості у сучасному соціумі

Як показав попередній аналіз, у сучасних підходах до вивчення соціальної мобільності зроблений акцент на тому, що освіта як інструмент вертикальної мобільності, який формує цінності, що генерують, зокрема, трудову активність і професійне зростання, виявляється у справжніх реаліях незатребуваним в силу певних трансформацій. Разом із тим неоднозначний доступ до ресурсів розвитку загострює нерівність можливостей для соціальної мобільності. Зберігається орієнтація на здобутковий тип цінностей, але виникаюча в існуючих реаліях дискримінація професійних інтересів, незатребуваність, економічна і соціальна маргінальність, формує депривації, почуття невпевненості, породжує соціальні відхилення [21].

В умовах трансформацій і нестабільності сучасного суспільства, різних змін в економічній і соціальній сферах важливим вбачається звернення до ролі особистості як основного учасника активного функціонування і розвитку суспільства [51].

Вивчення ціннісної сфери, життєвих орієнтацій особистості, чинників соціальної мобільності дає певний матеріал для розгляду проблем її соціальної активності [4; 8; 32; 58; 85]. Зокрема, молоде покоління являє собою систему, що динамічно розвивається, оскільки має на меті зайняти більш високе соціальне положення у суспільстві. Даний процес й характеризується поняттям соціальної мобільності. Як зазначалося вище, соціальна мобільність характеризується автором як перехід індивіда з однієї соціальної позиції в іншу.

Наразі соціальна мобільність особистості стає предметом вивчення психологів, соціологів, економістів, фахівців інших напрямків. Це можна пояснити, оскільки, зокрема, молодь – кадровий потенціал країни. Трудові

орієнтації даної категорії осіб, її соціальні установки і цінності визначають не тільки стан суспільства у сьогоденні, але формують його майбутнє [21].

Одним з ключових аспектів процесу соціальної мобільності є вивчення співвідношення зовнішніх об'єктивних факторів і внутрішньоособистісних особливостей, що стимулюють перехід з однієї соціальної групи в іншу. Розглядаючи внутрішні психологічні чинники особистості, що впливають на стратегію життєвих траєкторій, ключовою детермінантою вчені назвали «життєвий сценарій», який визначає життєвий шлях особистості.

Дана категорія виникла у межах трансактного аналізу і позначає послідовність дій, що приводить до стабільного певного результату; однак найчастіше вона здійснюється поза волею особистості, тобто несвідомо [11].

Життєві сценарії є елементом культурної традиції і виступають сполучною ланкою між особистістю і її предками. При цьому людина відтворює елементи їх життєвого укладу, способу життя, повсякденних практик, особливостей сприйняття світу і образу мислення. Таким чином, сценарій життя структурує життя і особистість індивіда за образом і подібністю його попередніх поколінь.

У концепції трансактного аналізу життєвий сценарій особистості тісно переплітається з її соціальною роллю, яка є відображенням позиції суб'єкта в системі соціальних відносин. Після народження людина виявляється включеною в систему соціальних відносин і відповідно до свого сценарію може змінювати свою позицію, тобто власну роль у соціальному просторі [84].

Психологія пропонує дещо інший підхід до феномену «життєвий сценарій» і розглядає його в ракурсі подієвого підходу, в якому вирішальне значення набуває вибір суб'єкта. У межах даної концепції подія стає структурно-функціональною одиницею реалізації сценарію (або відмови від нього) і в цілому життєвого шляху людини. Відмінною характеристикою

такого підходу є можливість зміни життєвого сценарію особистості та інших аспектів, зокрема, форм мислення і сприйняття, соціальних контактів, способу життя, характеру, життєвого шляху. Подія є переломним моментом в житті, що характеризується «розривом» звичних зв'язків. Подієвий підхід відрізняється від психоаналітичного і визнає можливість людини самій міняти своє життя без втручання зовнішніх сил або психотерапевта [11].

Вибір життєвого шляху, схильність особистості до соціальної мобільності також залежать від цінностей і переваг особистості, що переважають, оскільки ціннісні орієнтації – це стратегічні життєві цілі, які є для особистості світоглядними орієнтирами.

У психологічних термінах ціннісні орієнтації мають відношення до стимулів («праймів»), з якими більш-менш часто у повсякденному житті зустрічається людина і на яких вона несвідомо чи свідомо фіксує свою увагу. Дані повсякденні стимули можуть привертати увагу людини, наприклад, вона фокусується на групі або особистості, на духовних або матеріальних проблемах тощо [17].

Життєві цінності особистості складаються під впливом найрізноманітніших чинників. Ціннісні орієнтації, засвоєвані особистістю в процесі розвитку, залежать від тієї діяльності, в яку включена особистість. У процесі спілкування людина, незалежно від віку, постійно перебуває у ситуаціях, що вимагають прийняття того чи іншого рішення. Це своєрідний вибір з безлічі можливих варіантів і оцінка альтернатив. Ситуація вибору визначає життєві позиції особистості, її ціннісні орієнтації. Однак, особливо у молодому віці, коли цінності ще рухливі і не стійкі, вони постійно піддаються випробуванню власною поведінкою і вчинками оточуючих [21].

Ціннісні орієнтації виявляються у свідомому ставленні особистості до соціальної дійсності і є визначальним фактором мотивації її поведінки, роблячи значний всебічний вплив на її дійсність. Комплекс ціннісних орієн-

тацій є вектором спрямованості особистості, складає основу її світогляду, ставлення до оточуючих людей, до самої себе і в цілому філософію життя [29].

Розрізняють два класи цінностей:

- термінальні – те, до чого прагне особистість;
- інструментальні – це переконання про перевагу будь-якого способу дій або властивості особистості у будь-якій ситуації [58].

Наразі відзначається розпад, розшарування і дифузність системи цінностей. У свідомості молоді, як найбільш чутливої соціальної групи, що динамічно реагує на зміни будь-якого роду, виникає пріоритет цінностей приватного життя з орієнтацією на особисте благополуччя. Дана тенденція супроводжується дистанціюванням і відчуженістю від традиційних соціальних інститутів [21].

Так, дослідники роблять висновок про те, що у масовій свідомості переважають прагматичні тенденції, перш за все, орієнтація на матеріальне благополуччя [11].

У дослідженнях вчені виділяють загальні тенденції соціокультурного простору, які детермінують ключові особливості становлення ціннісних уподобань:

- пріоритет стабільності і фіксоване положення змінила стійка динамічна цілісність світовідчуття;
- корінна ломка стереотипів;
- вибух екстремізму (культурне відчуження), викликаний відмовою у розумінні і прийнятті культури і норм поведінки попереднього покоління для сучасного життя;
- тенденція до незатребуваності, відсутність можливостей для професійного зростання;
- витіснення «ідолами споживання» «ідолів виробництва»;

- прагнення до формування культурної ідентичності через твердження панування загальнолюдських цінностей демократичної культури (цінностей лібералізму і громадянського суспільства) 177].

Також зазначається, що на перший план виходять потреби у захищеності, здоров'ї, заробітку і зайнятості. В якості найбільш соціально значущої проблеми називається складне матеріальне становище.

Показано, що при аналізі умов формування ціннісних уподобань важливо враховувати можливість формування образів і маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою засобів масової інформації. Так, за даними досліджень, найбільш рейтинговими програмами на телебаченні є розважальні шоу-проекти [62]. Ці програми впливають на формування ціннісних орієнтацій, поглядів, звичок, уподобань. При цьому найчастіше подібний контент нівелює розвиток активної життєвої позиції, створює схильність до примітивних потреб, знижує значимість і вплив таких «наріжних» інститутів трансляції культурних цінностей, як сім'я і система освіти. По суті, засоби масової інформації виступають системою неформальної освіти і просвіти, іноді спотворюючи соціокультурну ідентифікацію [21].

Розглянувши ряд внутрішніх чинників, що впливають на соціальну мобільність особистості, важливо звернутися до зовнішніх умов її формування.

Сучасне суспільство характеризується зростанням ролі інформатизації, інтеграцією людини з техносферою, що значно впливає на світогляд і спосіб життя особистості, стимулюючи її соціальну мобільність. В якості одного зі значущих інструментів соціальної вертикальної мобільності вчені розглядають вищу освіту [56; 75; 167]. Вища освіта – це людський капітал, який допомагає отримати професійно-необхідні знання, претендувати на певний вид трудової зайнятості, утримати необхідну роботу, а також формує трудові цінності, які генерують трудову активність і вміння долати адаптаційні труднощі. У період переходу до ринкової економіки спостері-

гався різкий сплеск попиту на вищу освіту. Частка високоосвічених працівників в країні значно зростає. Однак стрімке зростання даного показника в умовах масштабних перетворень і трансформацій в економіці спричинив низку серйозних витрат, які мали вплив на процес працевлаштування та зайнятості. Зокрема, спостерігається помітне перевищення пропозиції над потребами економіки у кваліфікованій робочій силі. Високий рівень потреби у висококваліфікованих кадрах спостерігається в основному у бізнесі, а також на сучасних високотехнологічних підприємствах [11].

На подібних підприємствах від особистості вимагають широкий спектр знань і умінь як у сфері своєї професійної діяльності, так і в конкретній галузі, впевненої і просунутої роботи на комп'ютері, високого рівня знання кількох іноземних мов тощо [55].

Вчені вважають [162], що положення і життєві шанси особистості свідчать про неоднаковий доступ до ресурсів розвитку. З цієї причини загострюється нерівність можливостей для соціальної вертикальної мобільності. Так, у сфері освіти виникнення конфлікту пов'язане з непропорційним зростанням платних форм навчання і низьким рівнем життя більшості осіб, у сфері економіки – з ростом безробіття, дискримінацією професійних інтересів особистості, незатребуваністю кваліфікації через руйнування виробничої сфери, невідповідністю трудових витрат і винагороди за продуктивну працю.

Відбувається депрофесіоналізація, пролонгація економічної та соціальної маргінальності, зростання залежності від держави і суспільства. Оскільки здобутковий тип цінностей, який орієнтує на успіх, продовжує залишатися референтним для особистості, то виникає депривація, почуття несправедливості, що і призводить до соціальних відхилень (зростання насильства у суспільстві, зниження вікових меж злочинності) [162]. Подібне становище особистості може бути чинником криміналізації сучасного суспільства [21].

Розглядаючи зовнішні чинники соціальної мобільності, важливо зупинитися на роботах, присвячених стратифікації сучасного суспільства. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність – це дві сторони одного процесу. Особливістю кожної соціальної страти є певний спосіб життя. Структура способу життя багатогранна і включає:

- ціннісно-нормативний компонент, який характеризується орієнтацією на дотримання певних правил поведінки;
- поведінковий, що виражається у звичних, стійких способах реагування на життєві ситуації;
- комунікативний, обумовлений можливістю особистості бути включеною у систему соціальних зв'язків.

Основою того чи іншого способу життя є певна система цінностей, переваг, коло спілкування, пріоритети, розуміння норми, інтереси, потреби, особливість використання вільного часу тощо.

Дослідники стверджують, що у сучасному суспільстві вирішальну роль у формуванні стратифікаційної системи відіграють економічні фактори і, перш за все, розшарування за рівнем доходів, що свідчить про неоднорідність соціальної структури сучасного суспільства [44; 51].

Згідно з дослідженнями особистість спирається переважно на родинні зв'язки у процесі самореалізації і, перш за все, працевлаштування [19].

Сучасні дослідження з використанням методики соціальної стратифікації, що включає 34 показника, виділяють такі класи, як «багатий», «середній», «бідний» і «жебрак». Дані дослідження свідчать, що середній клас, який в усьому світі є опорою держав, має тенденцію скорочення і вичерпання свого потенціалу, що незмінно зумовлює наростання соціальної нестабільності у суспільстві. Це, у свою чергу, прямо негативно впливає на соціальну мобільність молоді, як найбільш потужної у професійному відношенні і мобільної групи населення країни [95].

Нестабільність положення особистості на ринку праці, невідповідність оплати праці її професійним спрямуванням, складності працевлаштування – ключові проблеми, які супроводжують особистість у процесі життєвої самореалізації у сфері праці. Не можна не відзначити, що вчені уважно стежать за трансформацією трудових цінностей особистості, фіксують зростання міграційної активності, зокрема в аспекті працевлаштування. Відзначається орієнтація особистості на зарубіжні країни в рамках реалізації своїх професійних запитів та життєвих планів, при цьому підкреслюється, що в країні створені недостатні умови для ефективного працевлаштування та матеріального добробуту [162]. Змінюється модель соціального старту, в якій інтеграція молоді в суспільство і рух молодих людей із соціального ліфта відрізняється більшою складністю і тривалістю, ніж раніше.

Таким чином, з одного боку, розвиток соціальної мобільності як інтегративної якості, що обумовлює здатність швидко змінювати статус у соціальному, культурному, професійному середовищі під впливом низки психологічних характеристик особистості і певних обставин, може розглядатися як гарант успішної адаптації особистості у соціально-професійно-конкуруючому суспільстві [15; 16; 79; 100; 101; 158]. З іншого боку, існуючі соціально-економічні реалії перешкоджають ефективному і продуктивному процесу соціальної мобільності особистості, гальмують цей процес і негативно впливають на соціальні установки, ціннісні орієнтації, вибір соціальних ролей, мотивацію особистості, формуючи відчуження, депривацію і проектування власного життя.

Висновки до розділу

У розділі проведено аналіз поняття соціальної мобільності як міжнаукового конструкту; визначено провідні підходи до вивчення феномену соціальної мобільності особистості; розкрито психологічні аспекти соціальної мобільності особистості у сучасному соціумі.

Встановлено, що соціальна мобільність найчастіше трактується у первинному значенні – як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу; як зміна індивідом або групою місця, займаного у соціальній структурі, переміщення з одного соціального класу, групи в іншу (вертикальна мобільність) або у межах одного і того ж соціального класу, групи (горизонтальна мобільність). У такому розумінні соціальна мобільність виражає внутрішній рух, що приводить до зміни індивідуальних або статусних (апріорних, інституційних) позицій, які завжди існують у динамічному суспільстві.

Констатовано, що соціальну мобільність визначають як здатність особистості адаптуватися і перетворювати соціальне середовище, оперативно встановлювати особистісні, культурні та ділові контакти у мікро- і макро-соціумі, проявляти свою соціальну компетентність. При цьому незалежно від конкретного змістовного трактування соціальної мобільності, загальним для всіх позицій є визнання того, що соціальну мобільність особистості породжує мобільність сучасного світу, а оскільки мобільність, мінливість, динамізм сучасного суспільства є сутнісна якість, атрибут його розвитку, соціальна мобільність осіб, які складають це суспільство, стає необхідною умовою цього розвитку.

Показано, що дослідження явища соціальної мобільності закономірно призводить до диференціації цього поняття і наразі всебічно вивчаються

груповий і індивідуальний, міжгенераційний й внутрішньогенераційний, структурний та неструктурний і інші види соціальної мобільності.

З'ясовано, що особливо виділяються і поглиблено вивчаються також такі види мобільності у суспільстві, як професійна, академічна, територіальна (міграційна) та інші, які розглядаються як самозначущі складові соціальної мобільності.

Наголошується, що така диференціація наукових уявлень пов'язана не тільки з поглибленням досліджень у цій проблемній області, а й з посиленням динамічності соціальних процесів на сучасному етапі розвитку суспільства, яка призводить до підвищення соціальної мобільності особистості за різноспрямованими векторами її соціального функціонування. Виявлено, що властива соціальним суб'єктам соціокультурна рухливість, гнучкість, артикулюючи ступінь їх пристосування до ситуації, що змінюється, у той же час виступає й у ролі головної умови мобільності соціальних систем.

Виходячи з того, що соціальна мобільність може виявлятися у діяльності, говорити про ступінь і рівні мобільності особистості слід за умови її реалізації у діяльності. Такий підхід дозволив виокремити сутність соціальної мобільності: як *якість* особистості, що забезпечує внутрішній механізм розвитку особистості через сформованість ключових, загальних компетентностей; як *діяльність* особистості, що детермінована подіями, які змінюють соціальне середовище і результатом якої виступає самореалізація особистості; як *процес* перетворення людиною себе, професійного та життєвого середовища.

Показано, що розгляд проблеми соціальної мобільності в особистісному, суб'єктивному аспекті, вимагає розкриття умов і факторів внутрішнього характеру, які забезпечують можливості соціально мобільної поведінки особистості. Підкреслюється, що соціальна мобільність гальмується не стільки зовнішніми обставинами, конкретно соціально-економічною си-

туацією, в якій опинилася людина, скільки відсутністю або нерозвиненістю у неї мотиваційної готовності до змін, професійних переміщень тощо.

Узагальнено, що соціальна мобільність – це складне явище, яке постає на двох основних рівнях. На *об'єктивно-соціальному рівні* соціальна мобільність проявляється як переміщення соціальних суб'єктів і груп у соціальній сфері, зумовлені об'єктивними чинниками й тенденціями розвитку суспільства загалом. На *суб'єктивно-особистісному рівні* соціальна мобільність являє собою властивість соціальних суб'єктів (індивідів), виражену в їх здатності і готовності змінювати свою позицію і статус під впливом певних обставин, умов і чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Визначено, що всі внутрішні суб'єктивні чинники, які забезпечують здатність і готовність особистості змінювати свій соціальний статус, професійну позицію, взаємообумовлені, тому у сукупності вони складають цілісну інтегральну якість особистості. Саме наявність такої якості у структурі особистості дозволяє характеризувати її як соціально мобільну, а ступінь розвиненості складових даної якості факторів проявляється як рівень соціальної мобільності особистості, який може бути високим, середнім або низьким.

Узагальнено, що соціальна мобільність як інтегральна якість особистості виражає її здатність і готовність до зміни своїх позицій, статусу і до переміщень на основі певних світоглядних уявлень і ціннісних орієнтацій, особистісних якостей, знань й відповідно до особистісних потреб. Об'єктивація цієї якості особистості здійснюється в її соціальному функціонуванні у різних формах діяльності. З цієї точки зору соціальна мобільність постає як діяльнісна, динамічна характеристика особистості.

Показано, що соціальна мобільність як соціальне явище, проявляється у процесах сукупних переміщень індивідів, різних груп, причому в ці об'єктивно обумовлені процеси виявляються залученими як соціально мо-

більні, так і особи, які не володіють цією якістю. При цьому перші виявляються соціально і психологічно готовими до змін, здатними до раціональної, конструктивної, ефективної для себе взаємодії з зовнішніми обставинами. Другі сприймають різного роду соціальні трансформації, які примушують їх до змін, освоєння будь-яких нововведень, як несприятливі, дискомфортні; протидіють зовнішнім обставинам.

Отже, з одного боку, розвиток соціальної мобільності як інтегральної якості, що обумовлює здатність швидко змінювати статус у соціальному, культурному, професійному середовищі під впливом низки психологічних характеристик особистості і певних обставин, може розглядатися як гарант успішної адаптації особистості у соціально-професійно-конкуруючому суспільстві. З іншого боку, існуючі соціально-економічні реалії перешкоджають ефективному і продуктивному процесу соціальної мобільності особистості, гальмують цей процес й негативно впливають на соціальні установки, ціннісні орієнтації, вибір соціальних ролей, мотивацію особистості, формуючи відчуження, депривацію і неконструктивне проектування власного життя.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ

2.1. Психологія життєвих та екзистенціальних криз у векторах соціальної мобільності особистості

Як відомо, розвиток психології особистості має результатом виділення її ключових характеристик: активності, самодетермінації, саморегуляції, саморозвитку та самовдосконалення [23; 24; 39; 77].

У психології поняття «особистість» має значення, що підкреслює активний, творчий початок, який реалізується у діяльності [1; 40 та ін.].

У структурі особистості можна виділити різні властивості і особливості, які допомагали б адаптуватися до мінливих умов середовища [32 та ін.]. Так, адаптація виступає невід'ємною частиною життєвого шляху сучасної особистості, що пов'язано з нестабільністю соціально-економічних умов, інноваціями, змінами самої особистості.

У цьому випадку на перший план виходить така особливість особистості, як соціальна мобільність [27 та ін.], яка може проявлятися в різних сферах життєдіяльності: соціальній, освітній, професійній тощо. В одних випадках соціальну мобільність легко відстежити, в інших вона може носити прихований характер. Мобільність особистості можна розглядати як своєрідну форму реакції на різні зміни, що відбуваються у зовнішньому і внутрішньому середовищі. Мобільність особистості можна розглядати й як

засіб подолання різних криз (наприклад, життєвої, екзистенціальної, професійної) [28 та ін.].

Слід зазначити, що на основі феноменологічних напрямків, персоналізму, гуманістичної психології склалася екзистенціальна психологія особистості – психологія існування людини. Її предметом стали проблеми життя, свободи і вибору, сенсу існування, любові і самотності [25]. В основі особистісного зростання, на відміну від гуманістичної психології, представники екзистенціального напрямку вбачали не самоактуалізацію, що мимовільно розгортається, а взаємопов'язаний ланцюг життєво важливих рішень, виборів.

Вибір детермінує пошук суб'єктом глибоких смислів існування, цінностей, які визначають напрямок і зміст його особистісного зростання. Пошук шляхів досягнення особистісної автентичності, що дозволяє суб'єкту приймати життєво важливі рішення, є найважливішою метою екзистенціальної психології [25].

У тезаурусі екзистенціальної психології особливе місце займають поняття «сенс» і «вибір». Слід зазначити, що поняття «сенс» широко використовується в різних теоретичних і методологічних підходах, зокрема у культурно-історичній концепції і суб'єктно-діяльнісній парадигмі психології, у логотерапії Ф. Франкла .

Сенс тлумачиться і як об'єктивний зміст явища, тексту тощо, незалежно від суб'єкта, і як приписувані суб'єктам характеристики. Однак в будь-якому з цих аспектів, сенс пов'язаний зі спробами людини досягнути нескінченне. Ці спроби з неминучістю можуть бути реалізовані тільки з певної позиції, з певної точки зору, в певному відношенні – в певному сенсі [28].

У межах психології особистості сенс співвідноситься з ціннісними орієнтаціями і установками, розглядається безпосередньо в руслі проблематики смислу життя [23].

Наразі в системі психологічних наук окремої дисципліни, яка орієнтується на життєво-сміслові проблеми, немає. Тому проблемою сенсу життя і вибору займається екзистенціальна психологія [26]. Важливими є проблеми часу, життя; волі, відповідальності і вибору; спілкування, любові і самотності; пошуку сенсу існування. При цьому головний предмет екзистенціальної психології – сенс людського життя, умови його отримання, зміни та втрати [28].

Можна відзначити, що саме екзистенційний напрям істотно змінився для сучасних дослідників. Сутність в тому, що змінюється не тільки зміст, а й самі умови можливості сенсу. В. Франкл вдало поєднав раціональний підхід і застосування проблеми сенсу (логотерапія), персонологізм і глибоко пережитий особистісний досвід. Синтез цього смислового комплексу був розкритий В. Франклом як суто людський вимір буття, яким є свобода [28].

Концепція В. Франкла має три основні частини: вчення про прагнення до сенсу життя, вчення про сенс життя і вчення про свободу волі. Прагнення людини до пошуку і реалізації сенсу свого життя В. Франкл розглядає як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям і яка є основним двигуном поведінки і розвитку особистості [29].

Якщо це прагнення залишається нереалізованим, людина відчуває фрустрацію або так званий екзистенціальний вакуум [29].

Прагнення до сенсу для людини є необхідністю через кінцевість і незворотність буття у світі, неповторність тих можливостей, які представляє людині кожна конкретна ситуація. Це прагнення В. Франкл розглядає як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям і яка є основною рушійною силою розвитку особистості. При цьому В. Франкл говорить про свободу по відношенню до своїх потягів, до спадковості і до чинників і обставин зовнішнього середовища. Втілюючи сенс свого життя, особистість здійснює тим самим себе. Однак людина ніколи не знає до самої останньої

миті, чи вдалося їй дійсно втілити сенс свого життя, тому у вченні про свободу В. Франкл зазначає, що людина вільна у пошуках і реалізації сенсу життя, навіть якщо її свобода обмежена об'єктивними обставинами [29].

Життя будь-якої людини має сенс, оскільки вона до чогось спрямована. Але не завжди смисл життя може бути самою людиною усвідомленим [23]. Для автентичної особистості основним є не усвідомлене уявлення про сенс життя, а наповненість життя реальними подіями, тобто реальним змістом.

Безпосередньо з проблемою сенсу життя, наповненого екзистенційними цінностями особистості, пов'язана проблема особистісного вибору. Аналізуючи цей аспект екзистенціальної психології, А. Ленглі говорить про те, що кожна людина протягом свого життя часто приймає рішення щодо тієї чи іншої ситуації, і не можна сказати, що вона у більшості випадків позбавлена волі або не має можливості вибору.

Якщо під терміном «життя» розуміти задоволення бажань або виконання вимог, то таке життя повністю залежить від зовнішніх обставин і тому не вільне. Але якщо поняття «життя» розглядати екзистенційно, то стає зрозумілою роль вибору, який робить людина в ситуаціях, коли неможливо змінити умови і обставини, але приймати рішення всупереч їм, рости і ставати більш зрілою, використовуючи отриманий досвід для самовдосконалення і зміни себе, для розкриття всього найкращого, що є в людині.

Людина здатна усвідомити суперечливість своєї природи, зрозуміти, що у неї є свобода, є необхідність. Звідси психологічна наука прийшла до визначення людини, в тому числі як суб'єкта, котрий здійснює вибір. «Вибір» став не просто поняттям, використовуваним як описовий термін для визначення свободи, особистості і волі, а самостійною психологічною категорією [34].

Окремі напрямки психології по-різному підходять до постановки та вирішення проблеми вибору [14; 66; 83]. У психоаналізі основну увагу

приділяють проживанню імпульсів; у представників когнітивно-поведінкового підходу наголошується провідна роль мислення. Але саме представники екзистенціальної психології акцентують увагу на значенні духовної сутності людини, на процесі переживання при здійсненні вибору [14].

У роботах цього напрямку психології особистості отримує розвиток ідея відповідальності кожного за те, хто ми є і чим стаємо. Але свобода вибору не гарантує, що вибір завжди буде правильним. Вибір можуть супроводжувати відчай, самотність і тривога [29].

Ж-П. Сартр пише, що людина знаходить свою свободу і проявляє її в виборі, але не другорядному, а в життєво важливому, коли рішення уникнути не можна: питання життя і смерті, екстремальні ситуації та ін. Саме такий вид рішення Ж-П. Сартр називає екзистенціальним вибором. Зробивши екзистенціальний вибір, людина визначає свою долю на багато років вперед, переходить з однієї лінії долі на іншу, з одного буття в інше. Але разом з проблемою свободи виникає і проблема відповідальності. Людина відповідальна за все, що вона робить, особливо при доленосному (екзистенційному) виборі.

Проблематика життєвого вибору не є прерогативою виключно екзистенціальної психології, але саме екзистенційний підхід надає поняттю вибору фундаментальне значення, оскільки вся життєва історія людини розглядається як результат низки її виборів, в тому числі вибору рішення екзистенціальних проблем.

Вибір – внутрішня діяльність людини, яка відображає її цінності і установки. Вибираючи, людина реалізує свою свободу, наповнює своє життя смыслом. Вибір існує не тільки в суб'єктивній, а й в об'єктивній реальності, у вигляді конкретних вчинків і дій людини, в її ставленні до себе і навколишнього світу, людей. Екзистенційно насиченим є той вибір, який наближує людину до її мети, до досягнення сенсу життя [14].

Таким чином, якщо розглядати взаємовідносини людини і соціуму, то цю взаємодію можна уявити як формулу: «людина у пошуку – суспільство пропонує – людина робить вибір з того, що пропонує суспільство». Вибираючи, людина перетворює навколишню дійсність, наповнює змістом своє життя. Рішення проблеми сенсу життя і вибору для людини є своєрідним досвідом у визначенні спрямованості і досягненні справжнього змісту власного життя.

За словами А. Ленгле неминучість виникнення питання про сенс і його значення для людини визначається трьома фундаментальними уявленнями людини:

- я володію вільною волею, завдяки якій можу робити вибір з різних можливостей;

- кожен мій вибір не випадковий: в основі його лежить те, що для мене є цінним;

- життя непостійне, його умови та ситуації весь час змінюються.

У дослідженнях визначені змістовні (ціннісно-сміслові) і динамічні, що виникають в ході реалізації особистісних цінностей, аспекти життєдіяльності, які в єдності формують ціннісно-смісловий рельєф життєвого простору особистості. Вводиться поняття екзистенціальної установки, формування якої є результатом роботи функціонального механізму бар'єрності-реалізованості особистісних цінностей [27].

Можна говорити, що співвідношення психологічного часу особистості і ціннісно-сміислової регуляції життєдіяльності суб'єкта належить до проблемного поля екзистенціальної психології особистості. Окремим предметом аналізу виділяються психологічні особливості ставлення до часу в кризові періоди життя [29 та ін.].

У дослідженнях, присвячених цій багатоаспектній проблемі, зазначається, що у складних життєвих ситуаціях, коли адаптаційні ресурси люди-

ни не справляються з дистресом, час переломлюється через призму емоцій і почуттів, рефлексії, що відбувається.

Досліджуючи проблему життєвих перспектив людини, вводиться поняття «переломна подія», інтерпретуючи її як подію, здатну виступити в якості своєрідної точки біфуркації, в якій людина опиняється перед необхідністю перебудови сформованого укладу життя і ціннісно-сміслових її регулятивів, перевизначення системи життєвих перспектив, які задають стратегії життєздійснення [26]. Вчені акумулюють в цьому понятті визначення, що використовуються в різних концепціях: психології переживання; важких життєвих ситуацій; переломних, критичних, стресових, фруструючих, стресогенних життєвих подіях, що призводять до деформації життєвого шляху особистості [20].

Розглядаючи кризові явища в житті людини як події (події-травми, події-кризи, події-втрати, події-фрустрації), І. Ральнікова показує, що переживаючи їх, особистість проходить через перебудову життєвих перспектив. Ця перебудова проявляється у трансформації змісту, структури і функцій життєвих перспектив як системи. Методологічно важливим аспектом концепції є такі висновки [26].

По-перше, на етапі переживання переломних подій відбувається трансформація змісту, структури і функцій ціннісно-сміслового, когнітивного, емоційно-оцінного та організаційно-діяльнісного (функціонального) вимірювань системи життєвих перспектив.

По-друге, у кожному з вимірів даної системи відбуваються трансформації певного виду:

- у ціннісно-смісловій сфері відбувається загострення конфлікту цінностей, звуження їх спектру, знецінення раніше значущих цінностей, вихід на перші позиції цінностей, опора на які сприяє подоланню наслідків переломної події;

- у когнітивному вимірі відбувається порушення процесів цілепокладання, домінує мета, задана переломною подією;

- трансформації в емоційно-оцінній сфері призводять до знецінення суб'єктивної значущості майбутнього;

- трансформація функціональної складової життєвих перспектив маркується замкнутістю на одному стилі життєздійснення, послабленням функцій ціннісного, цільового регулювання активності, активізацією неконструктивних копінг-стратегій.

По-третє, перебудова системи життєвих перспектив на етапі переломних подій розглядається як процес, що відображає набуття системою рівноважного стану на новому рівні: народжується механізм переходу до нової життєвої перспективи, індивідуальної для кожної людини.

Параметрами порядку (рівноважного стану системи «людина»), виступають фасилітуючі цінності, які обумовлюють вибір цілі і характер поведінкової активності. У даному випадку мова йде, по суті, про необхідність виявлення індивідуальних психологічних ресурсів подолання етапу переломних подій, через конструктивну перебудову системи життєвих перспектив людини.

По-четверте, зміна функціональної складової життєвих перспектив при їх трансформації може обумовлювати ефект зсуву ризику до відтворення девіантної поведінки.

Переживання події як кризової нерідко детермінується екстремальною життєвою, професійною ситуацією. У дослідженні показано, що екстремальна ситуація має специфічну організацію смислової структури життєвого світу суб'єкта [170]. Авторами розроблена некласична модель часової перспективи, в якій за провідне поняття прийнята смислова інтенціональність особистості, що дозволяє розглядати часову перспективу як єдність трьох процесів: реконструювання минулого, актуалізації сьогодення і конструювання майбутнього.

Доведено, що в екстремальній ситуації відбувається трансформація часової перспективи у двох основних формах:

- негативній, що має на увазі редукцію структури часової перспективи;
- позитивній, що полягає у конструюванні повної, об'ємної структури часової перспективи.

Пропонується смислово модель часової перспективи, яка вносить вклад у темпоральне трактування структури особистості. Тут традиційному розумінню трансформації часової перспективи в екстремальній ситуації як деформації протиставляється альтернативна точка зору. З позицій позитивної психології трансформація часової перспективи в екстремальній ситуації розглядається як конструювання часової перспективи через призму адаптації, розвитку, зростання особистості [17].

Розмірковуючи над проблемою впливу кризової ситуації на особливості побудови суб'єктивної картини життєвого шляху особистості, що переживання життєвої кризи може привести як до конструктивних, так і до деструктивних змін у змістовних характеристиках суб'єктивної картини життєвого шляху.

Зміни ступеня осмислення і інтеграції життєвого досвіду пов'язані з впливом кризових подій, ситуацій на структуру самосвідомості особистості. Кілька очевидних змін суб'єктивної картини життєвого шляху:

- афективні зміни, що відбуваються на тлі змін в емоційно-вольовій сфері при переживанні кризи; вони виражаються в зміні емоційного ставлення людини до власного життя в цілому і окремим часовим модусам і подіям. Ці зміни можуть привести до переоцінки значимості окремих актуальних подій, значущості минулого життя тощо;
- зміни на когнітивному рівні, які обумовлюють коригування усвідомлюваної життєвої програми, зміни раціонального ставлення до майбутнього і до себе, переоцінку життєвих планів, цілей і обставин, коригування

соціально-професійної позиції тощо, що може привести до мотиваційної суперечливості суб'єктивної картини життєвого шляху;

- зміни ціннісно-смисловий спрямованості суб'єктивної картини життєвого шляху (життєвої філософії, ставлення до майбутнього; переосмислення сенсу власного життя і життя в цілому; перегляд значущості тих чи інших життєвих цінностей, інтересів, ідеалів, переконань).

Подібні зміни пов'язані зі змінами смислової сфери у критичних ситуаціях і активізацією процесів «смыслепобудови» [24].

На основі аналізу різних емпіричних даних приходимо до висновку про те, що суб'єктивна картина життєвого шляху особистості є складним психологічним феноменом, особливим психологічним простором з багаторівневою структурою. Вона формується на основі культурно-історичного і індивідуального досвіду людини і відображає особливості світогляду та ціннісної спрямованості особистості.

Важливим зауваженням авторки є твердження, що структура суб'єктивної картини життєвого шляху має динамічний характер. Вона здатна змінюватися, якщо змінюються обставини життя або внутрішні установки особистості.

Поєднання динамічності і одночасної стійкості суб'єктивної картини життєвого шляху дозволяє їй здійснювати функції самопізнання, самовизначення і саморегуляції у процесі життєвого шляху, а також забезпечувати стабільність особистісної ідентичності [28].

К. Карпінський, спираючись на тезу В. Франкла про те, що разом з втратою людиною сенсу життя втрачає всю свою структуру її внутрішній часовий план, переживання нею часу, встановив: смисложиттєва криза спотворює плинність психологічного часу і деформує психологічний вік особистості.

Зі збільшенням кризи посилюється асинхронія психологічного і хронологічного віку, при цьому взаємозв'язок смисложиттєвої кризи і неадек-

ватності психологічного віку носить не тільки функціональний, але і детермінаційний характер: криза обумовлює диспропорційність психологічного віку хронологічним. Психологічний вік випробовує зміни як в сторону неадекватного завищення, так і у бік неадекватного заниження щодо хронологічного віку [169].

Розкриваючи сутнісну сторону смисложиттєвої кризи [169] відзначають дві особливості цього явища. Перша полягає у тому, що ця криза розвивається на основі об'єктивних життєвих протиріч, які досить довгий час залишалися невирішеними. Вона фокусує, акумулює ці протиріччя, втрачається у життя людини і перериває його гомогенність, оскільки унеможлиблює продовження колишнього способу здійснення.

Друга особливість у тому, що криза не тільки руйнує колишню структуру індивідуальної життєдіяльності, а й внутрішньо трансформує саму особистість, обумовлюючи необхідність переосмислення життя, інтенсивну переробку ціннісно-сміслового досвіду особистості [169].

Для з'ясування масштабів поширення смисложиттєвої кризи важливо розібратися з тим, є вона нормативною або ненормативною.

Вважається, що за низкою феноменологічних проявів смисложиттєва криза може бути індукована як універсальними (нормативними) закономірностями психічного розвитку, об'єктивною логікою розгортання людського життя, так і унікальними, тобто ненормативними подіями і вчинками особистості [169].

Р. Ахмеров і О. Кронік вводять поняття біографічних криз. Р. Ахмеров визначає їх як різні форми переживання людиною непродуктивності свого життєвого шляху. Переживання біографічної кризи пов'язане зі зниженням продуктивності життя в одному з часових модусів суб'єктивної картини життєвого шляху – у минулому, сьогоднішньому або майбутньому.

Характерною особливістю біографічних криз є можливість їх інтеграції у систему маркерів як нормативної, так і ненормативної психологічної кризи [14].

За даними емпіричних досліджень: чим гостріше переживання віково-біографічної кризи, тим менше вольова і життєздатна смислова сфера особистості, слабкіше емоційна насиченість життя, менше задоволеність самореалізацією. Людина втрачає віру у свободу вибору, у можливість контролювати життя [21].

З позицій суб'єктного підходу Р. Ахмеров виділяє три типи біографічних криз особистості:

- криза безперспективності,
- криза нереалізованості;
- криза спустошеності [194].

Криза нереалізованості визначається як суб'єктивне негативне переживання життєвих програм.

Криза спустошеності – як душевна втома і переживання відсутності досягнень.

Криза безперспективності відображає переживання особистістю відсутність перспектив професійного зростання, реальних планів на майбутнє.

Відзначено, що в особистому житті людини названі кризи можуть поєднуватися в різних варіантах. Спустошеність може переживатися разом з безперспективністю. Ще більш складним поєднанням є одночасні переживання нереалізованості, спустошеності і безперспективності.

Р. Ахмеров називає кілька феноменологічних ознак переживання біографічної кризи:

- знецінення минулих успіхів;
- неможливість швидко перебудуватися у зв'язку з різкими змінами в розвитку суспільства;
- відсутність помітно значущих цілей у майбутньому;

- відчуття сильної втоми, відсутність енергії для активної діяльності;
- невизначеність, непередбачуваність майбутнього;
- труднощі орієнтування у складному потоці подій;
- відсутність перспектив розвитку;
- жаль з приводу втрачених можливостей;
- переживання недостатнього осмислення життя.

Насправді безглуздість може приймати форму не тільки кризи безперспективності, а й протікати по типу криз спустошеності і нереалізованості. Крім того, можливі комбінації цих типів смисложиттєвої кризи. Так, безперспективність нерідко пов'язана з почуттям спустошеності, а криза нереалізованості (у разі здійснення особистістю неадекватного смислу життя) може зумовити розчарування у пройденому шляху [33; 36; 52; 97].

Таким чином, криза сенсу життя є базовим поняттям, що охоплює різноманітні за своєю етіологією життєві кризи, в тому числі і біографічні кризи, які виділяються Р. Ахмеровим.

Вдалося систематизувати характерні суб'єктивні поведінкові ознаки кризи сенсу життя. Перш за все – це такі життєві проблеми, які ставлять особистість перед необхідністю екзистенціального вибору. Такі проблеми особистість може відчувати у сферах:

- смислової регуляції і смислоутворення індивідуального життєвого шляху;
- усвідомленої довільної саморегуляції життєвого шляху;
- психологічного ставлення до смерті;
- переживання психологічного часу і психологічного віку;
- психологічного ставлення до минулого, сьогодення та майбуття;
- життєсприйняття і побудови суб'єктивної картини життєвого шляху;
- переживання загальної задоволеності або незадоволеності життям;

– суб'єктивного контролю життя.

При цьому наголошується, що істотні зміни в період кризи зазнає самосвідомість особистості [169].

На прикладі особистості, яка переживає кризу зайнятості, показано, що сила впливу кризової ситуації на переживання часу людиною залежить від рівня осмислення життя [23].

У кризовій ситуації переживання часу домінуючою цінністю стає збереження індивідуальності у сферах сімейного та професійного життя, при цьому найбільш значущі відмінності в адаптивній та дезадаптивній моделях переживання часу пов'язані з термінальними цінностями [24].

Адаптивна модель включає високий рівень осмислення життя, актуальне теперішнє часової перспективи і позитивне ставлення до майбутнього.

Розірвана часова перспектива, низьке осмислення життя характерні для дезадаптивної моделі переживання часу у кризових ситуаціях. У ситуаціях життєвої кризи порушення ціннісно-сміслового ставлення виникає стан «екзистенціальної фрустрації», яку розділяють за часовою спрямованістю на три види: фрустрація минулого, фрустрація сьогодення і фрустрація майбутнього.

Перший вид екзистенціальної фрустрації (фрустрація минулого) складається в руйнуванні тих цінностей, які склали сенс життя людини в минулому; розбудовуються часові ретроспективи особистості. Фрустрація теперішнього пов'язана з переживанням поточної життєвої кризи, вона полягає в руйнуванні зв'язку між часовими ретроспектива і перспективами. Фрустрація майбутнього означає порушення зв'язку між цінностями сьогодення і часовою перспективною.

Вікові аспекти особистісної кризи середини життя відображаються у специфіці формування патернів суб'єктивного сприйняття часу. Вони можуть бути описані такою залежністю: початковій фазі кризи і фазі «вхо-

дження» у критичну ситуацію відповідає уповільнення суб'єктивного сприйняття часу, а фазі «виходу» з критичної ситуації відповідає його прискорення [28].

Можливо, зроблене відкриття має більш широку феноменологію і може бути віднесене не тільки до переживання кризи «середини життя», а й до інших нормативних криз. У цьому випадку можна припустити, що криза оптації, супутня віковій кризі підлітково-юнацького періоду життя, характеризується уповільненням сприйняття часу у початковій і основній стадіях. Старшокласники не розглядають за межами закінчення школи майбутнє як актуальну перспективу. Із завершенням кризи, прийняттям рішення про майбутню професійну кар'єру, суб'єктивне сприйняття часу прискорюється, юнак відчуває все гостріше його недостатність, активізує свої мотиваційні прагнення для успішної реалізації кар'єрних очікувань, планів. Такий підхід дозволяє зрозуміти знижену суб'єкту активність тих старшокласників, які не пройшли стадію прийняття рішень, які не сформували позитивної професійної ідентичності. Для них суб'єктивне сприйняття часу загальмоване, стійко зберігається ілюзія «нескінченності» шкільного дитинства.

К. Муздибаєв звертається безпосередньо до проблеми переживання часу соціумом у період соціально-економічних криз. У його дослідженнях було встановлено, що часова орієнтація виключно на минуле свідчить про звернення суб'єктів до досвіду і досягнень минулого. При цьому в основі часового пристрасті лежать ціннісні орієнтації. Особистість, звернена у минуле, живе його цінностями, децентрується [22].

Якщо в екзистенціальних традиціях децентрація у майбутнє розглядається як здорова спрямованість особистості, то у даних, наведених К. Муздибаєвим, відзначається інше. Показано, що у макросистемній кризі більше 30% осіб з високим рівнем самоповаги децентровані у майбутнє. Незважаючи на те, що автор розглядає такий вид часової орієнтації як про-

яв ресурсів адаптації у суб'єктів, він може маркувати приховану, латентну форму кризи самореалізації особистості у справжній, актуальній часовій перспективі [22].

Це припущення підтверджує і зауваження вченого про локалізацію особистісних цінностей при різних видах децентрації. При децентрації у минуле для особистості істотними залишаються цінності і можливості минулого.

Орієнтація на майбутнє пов'язана з надією на досягнення значущих цінностей у майбутньому, а у сьогоденні особистість не бачить можливості для їх реалізації. Тільки при орієнтації у теперішнє цінності і можливості присутні зараз, а їх наявність збігається у часі [22].

Важливим спостереженням можна вважати виділений автором феномен зниженого рівня самоповаги при часовій децентрації особистості. У аттитюдах відзначено, що особистість, децентрована у минуле оцінює теперішнє емоційно негативно, вважає, що значимі цінності залишилися у минулому.

Успішність подолання важких життєвих ситуацій у різних життєвих періодах у значній мірі обумовлюється індивідуальними якостями особистості, зокрема, атрибутивним стилем і стратегіями співоволодіння.

У дослідженні розглянуті стратегії подолання труднощів у осіб, орієнтованих на різні часові перспективи. Особи, орієнтовані у сьогодення, виявляють готовність до особистісних змін, до раціонального аналізу ситуації, планування своєї активності і кроків, які реально сприятимуть співоволодінню з труднощами.

Орієнтовані на майбутнє теж вибирають раціональну поведінкову стратегію особистісної адаптації, розміщуючи цінності і можливості у майбутньому [22].

Однак важливо відзначити, що у цьому людина не бачить можливості самореалізації, що важливо з точки зору предмету проведеного дослі-

дження. Поняття атрибутивного стилю виражає схильність особистості шукати причину того, що відбувається у собі (інтернальність) або в інших людях і обставинах (екстернальність) [29].

Це поняття співзвучне концепції локусу контролю Дж. Роттера, відповідно до якої людина сприймає явища дійсності як підконтрольні собі, або локалізує контроль зовні.

Потенціал побудованої людиною поведінки визначається за Дж. Роттером двома факторами. Перший – це очікування, що ця поведінка призведе до задоволення потреби. Другий фактор – та цінність, яку надає людина даній потребі. Узагальненим очікуванням того, в якій мірі особистість вважає себе активним учасником процесу задоволення потреби, є локус контролю. Так у психологію особистості увійшли поняття інтернального і екстернального локусів контролю, операціоналізовані у декількох інструментах, в тому числі у відомому тесті Дж. Роттера на вимір локусу контролю.

Показано, що особи з інтернальним локусом контролю більш орієнтовані у сьогодення і майбутнє, а ті, у кого виражений екстернальний локус контролю децентровані переважно у минуле, а також мають невизначену часову орієнтацію [22].

Як зазначалося вище, у психології отримала визнання типологія життєвих криз за двома критеріями: нормативні і ненормативні кризи [29]. Поняття «нормативні кризи» вперше було використано Е. Еріксоном для позначення тих моментів у періодизації особистісного розвитку, коли у людини з'являється нова енергія, а суспільство пропонує для її використання нові й специфічні можливості [3].

Криза означає момент порушення рівноваги, появу нових потреб та перебудову мотиваційної сфери особистості [18].

Нормативні кризи – це кризи розвитку людини, вони мають внутрішню детермінацію.

На протигагу нормативним кризам стоять ненормативні (життєві) кризи, детерміновані зовнішніми обставинами. Вони мають два основних види: травматичні кризи та кризи адаптації. Кризи дорослості мало пов'язані з хронологічним віком, який стає менш інформативним і більш умовним. Хронологічний вік дорослої людини не може бути прямо співвіднесений з жодною з ліній розвитку людини (онтологічною, суб'єктною, професійно-особистісною, духовною) [34; 37; 43; 48; 94; 157].

Для визначення змісту психологічних проблем, що обумовлюють нормативні, ненормативні або біографічні кризи великого значення набувають інші парціальні характеристики віку: біологічний, соціальний і психологічний вік. При цьому загальною особливістю криз дорослості є варіативність, усвідомленість, обумовленість стильовими і індивідуальними особливостями, залежність від попереднього життєвого досвіду [24].

Нормативними є вікові кризи психічного розвитку, професійного становлення. Ненормативні кризи – це життєві кризи, час настання яких не пов'язаний із віковою періодизацією, а обумовлюється збігом життєвих обставин. Вихід з таких криз буває проблематичним, тому Е. Зеєр два різновиди ненормативних життєвих криз називає критичними і невротичними кризами [160].

2.2. Соціалізація учнівської молоді в період криз: соціально-психологічний аспект

Зміна і перебудова провідної діяльності, коли з 14-16-ти років людина вступає у навчально-професійну, а потім – у професійну діяльність, в житті суб'єкта настає епоха професійних криз чи криз професійного розвитку [160].

Всі професійно обумовлені кризи вважаються критичними подіями і визначає їх як «поворотні моменти індивідуального життя людини, що супроводжуються значними емоційними переживаннями» [160].

Професійні кризи – це різкі зміни вектору професійного розвитку особистості [160].

У концепції [161] виділені три групи професійно обумовлених критичних подій: нормативні; ненормативні; екстраординарні.

Нормативні кризи обумовлені, як правило, логікою професійного становлення. До них можна віднести: кризу оптації, тобто становлення професійної ідентичності через вибір професійного шляху і прийняття рішення про слідування йому; кризу адаптації як початок працевлаштування; кризу «віддалення від справ» та ін.

Ненормативні кризи характеризуються випадковими обставинами. За змістом вони можуть бути ідентичними нормативним кризам, але протікають більш гостро і пов'язані з перебудовою смислових структур, мотивації, професійної ідентичності.

До таких криз можна, наприклад, віднести кризу повторної оптації, пов'язану з необхідністю зміни професії або її предметного аспекту, що виникла за життєвими обставинами [29].

Екстраординарні кризи розглядаються як наднормативні. Вони відбуваються внаслідок життєвих, професійних подій, що викликали у суб'єкта значні емоційно-вольові зусилля [160].

Аналізуючи професійно-біографічні кризи, пережиті лікарями, показують, що екстраординарні кризи супроводжують цю складну і відповідальну професійну діяльність, детермінуючи дезадаптаційні явища і структуруючи діяльнiсну групу у системі факторів ризику розвитку професійного вигорання [37].

Критичні події можуть мати дві модальності: позитивну і негативну. Події позитивної модальності Е. Зеєр називає епічними, а негативної – інцидентами [160].

Переживання критичної події вимагає від особистості вольового зосередження, готовності до вчинку. Зміст вчинку у значній мірі обумовлюється системою особистісних смислів і цінностей людини. Професійні кризи нетривалі за часом і, як правило, протікають без яскраво виражених змін у професійній поведінці. Проте, відбувається перебудова смислових структур професійної свідомості, переорієнтація на нові цілі, корекція і ревізія соціально-професійної позиції. Все це у сукупності готує зміну способів виконання діяльності, зміни ставлення до предмету і об'єкту діяльності.

Серед чинників, що детермінують кризи професійного розвитку можна назвати поступові якісні зміни способів виконання діяльності. Так, на стадії первинної професіоналізації (у процесі отримання професійної освіти) настає момент, коли подальше формування професіоналізму неможливе без корінної ломки сформованої нормативно схвалюваної діяльності. Суб'єкт має проявити наднормативну активність, щоб вийти на наступний рівень професіоналізму.

Грунтуючись на такому розумінні наднормативної професійної кризи, вчені показали психологічні прояви кризи професійного вибору, так звану кризу третього курсу. Студент вузу після закінчення третього курсу навчання все більш активно стикається з реаліями практичної реалізації професійних навичок. У його професійній самосвідомості, що формується, відбувається криза ревізії зробленого вибору. На прикладі підготовки май-

бутнього лікаря показують, що «криза третього курсу» обумовлена інтенсивним переходом у навчально-освітню діяльність від модулів загально-професійних дисциплін до модулів спеціальних предметів, що супроводжується активною включеністю студента у професійну практику [22].

Аналогічний процес супроводжує навчально-професійну діяльність на інших напрямках вищої професійної освіти. Перед майбутнім фахівцем постає питання життєвої важливості: про правильність зробленого вибору; про можливість професійної самореалізації у просторі обраної діяльності і сегментації ринку праці та ін.

Ця криза долається зміною навчальної мотивації на соціально-професійну [37].

У системі професійних криз окремо виділяються кризи професійної кар'єри. Це кризи, що відбуваються у ситуаціях, коли сформована професійна самосвідомість підказує альтернативні сценарії подальшої кар'єри. До числа таких криз відносять кризу «вступу на посаду», коли зрілий фахівець, який досяг рівень майстра у професіоналізмі, приймає рішення про зміну предмету діяльності. Як приклад переживання такої кризи і особистісних компонентів, що його визначають, вчені аналізують перехід фахівця від безпосередньо діяльності за фахом до управлінської діяльності.

Таким чином, кризи професійно-особистісної самореалізації мають екзистенційну етіологію, а їх подолання може йти через зміну індивідуальної парадигми цінностей і мотиваційно-потребнісної сфери як ядра особистості.

Можна розглядати професійні кризи як переломні події, оскільки їх переживання обумовлює необхідність перебудови укладу життя, який склався до цього періоду, її ціннісно-смыслових регуляторів, перевизначення системи життєвих перспектив, що задають стратегії життєздійснення [26].

Окремим предметом аналізу слід виокремити психологічні особливості ставлення до часу у періоди переживання особистістю нормативних або наднормативних (вікових, професійних) криз.

З позицій причинно-цільової концепції часу, концепції перебудови системи життєвих перспектив людини у контексті переломних подій кризи професійно-особистісної самореалізації можуть розглядатися як переломні події, що мають причинно-наслідковий зв'язок у часовій перспективі минулого, сьогодення і майбутнього.

Отже, за феноменологією кризи професійно-особистісного становлення і самореалізації мають екзистенційну етіологію, оскільки піддаються фрустрації життєві цінності, потреби і мотиви особистості, а подолання криз може йти через зміну індивідуальної парадигми цінностей і мотиваційно-потребнісної сфери як ядра особистості, укладу життя, що склався до цього періоду, перевизначення системи життєвих перспектив.

Вивчення феноменології психологічного часу дозволило виділити коло базових понять, що визначають предметне поле досліджень даної проблеми. Це, перш за все, власне поняття «психологічний час», що розглядається у причинно-цільовій концепції як форма переживання людиною структури причинно-наслідкових та інструментально-цільових відносин між подіями життєвого шляху. При вивченні психологічного часу у дослідженнях операціоналізується поняття: «психологічний вік»; «життєва перспектива»; «часова перспектива»; «часова орієнтація»; «особистий часовий центр»; «парціальність теперішнього»; «судження про час»; «темпоральна організація особистості»; «реалізованість життєвих планів»; «соціальний час»; «біографічні кризи» та ін.

Особливим об'єктом соціально-психологічного аналізу останнім часом стало явище часової децентрації – здатності поглянути на своє життя з будь-яких часових позиції, з будь-якого хронологічного моменту свого життя [74]. Основна проблема психологічних досліджень часу полягає у

визначенні того, як з різних форм переживань зовнішнього часу у людини формується усвідомлена картина часу її життя, яка виконує функцію довгострокової регуляції життєвого шляху [74].

Названа проблема актуалізується при пошуку соціально-психологічних ресурсів перебудови життєвих перспектив людини при переживанні кризових (переломних) періодів життєвого і професійного шляху.

На основі проведеного теоретичного аналізу була вирішена дослідницька задача – сформулювати концептуальну основу дослідження соціальної мобільності особистості, зокрема в період професійних криз.

В якості теоретичних основ проведеного дослідження нами прийняті: психологія особистості як суб'єкта професійно-особистісної самореалізації, гуманістичний напрямок в теоріях особистості (А. Маслоу), екзистенціальна психологія особистості (Е. Фромм), концепція психології смислу. Методологічну основу дослідження становили: суб'єктно-буттєва концепція особистісного становлення і самореалізації; концепція темпоральної організації особистості, яка співвідносить свій суб'єктивний час з часом самореалізації в діяльності і життєвий шлях; причинно-цільова концепція психологічного часу як форми переживання людиною структури причинних і цільових відносин між подіями її життєвого шляху (Є. Головаха, О. Кронік); концепція перебудови системи життєвих перспектив людини у контексті переломних подій.

З'ясовано, що ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник ступеня відкритості і рухливості суспільства (Р. Бенедікс, С. Ліпсет). Узагальнюючи погляди на проблему мобільності, можна зробити висновок, що, розглядаючи зовнішні закономірності мобільності, вони виділяють її психологічну, особистісно-суб'єктну обумовленість [86].

Феномен мобільності, будучи зовні детермінованим для людини (наприклад, при зміні професії), обумовлюється також особистісними харак-

теристиками. Р. Бенедікс, П. Блау, визначають мобільність як зміну групою осіб або індивідом позиції, місця, займаного у професійній структурі; переходи людей з одних професійних груп і прошарків в інші [86].

Розрізняють «вертикальну» професійну мобільність (рух вгору-вниз у професійно-кваліфікаційній структурі) і «горизонтальну» (переміщення без якісної зміни професії і кваліфікації).

Визначають мобільність як угруповання якостей, складене з «внутрішніх» психофізіологічних властивостей особистості і «зовнішніх» соціально-психологічних якостей, пов'язаних з поведінкою людини в структурі міжособистісних і організаційно-управлінських відносин у колективі.

Можна відзначити, що різні дослідники, говорячи про мобільності особистості, вказують на її внутрішній зміст, а саме на те, що мобільність є механізмом, який дозволяє особистості адаптуватися у мінливих умовах соціального середовища, зокрема в період професійних криз [86].

Вчені [22; 25] розглядають професійну мобільність як критерій професійної компетентності і під професійною мобільністю розуміють вміння знаходити адекватні способи вирішення проблем і виконання нестандартних завдань; розкривають як характеристику у психолого-педагогічному портреті суб'єктності. Кожна зі складових мобільності у професійній діяльності включає підструктури, розвиток яких і призводить в результаті до професійної мобільності [86].

Встановлено, що професійну мобільність слід вивчати на рівні особистісних якостей (адаптивність, комунікативність, самостійність, пристосованість, цілеспрямованість, ціннісні орієнтації та установки, соціальна пам'ять, критичне мислення, здатність до самопізнання, саморозвитку, самоосвіти, соціальна рухливість); на рівні характеристик суб'єкта діяльності (рефлексивність, креативність, проєктивність, прогнозування, цілепокладання, гнучкість, пластичність); на рівні процесів перетворення власної особистості, діяльності, навколишнього середовища.

Професійно мобільних осіб визначають як тип людей, які відчують брак потрібних професійних навичок, і почувають себе невпевнено. Вони закономірно приходять до висновків, що треба вчитися новим спеціальностям, активніше шукати роботу, більш впевнено вести себе і використовувати будь-які шанси, що надаються життям. Вони планують освоювати нову професію [86].

На підставі вищезазначеного професійну мобільність можна розглядати як механізм, що обумовлює рівень адаптованості та конкурентоспроможності особистості.

Розглядають професійну мобільність як характеристику особистості, необхідну для інтеграції професійного розвитку, узгодженості професійної свідомості і постановки реалістичних цілей. Вона зазначає, що низька професійна мобільність (невміння пристосуватися до нових умов праці і дезадаптація) є наслідком розвитку професійних деструкцій. Все це провокує відставання, уповільнення професійного розвитку; несформованість професійної діяльності; дезінтеграцію професійного розвитку; розпад професійної свідомості і, як наслідок, нереалістичні цілі, помилкові смисли праці, професійні конфлікти; неузгодженість окремих ланок професійного розвитку, коли одна сфера забігає вперед, а інша відстає (наприклад, мотивація до професійної праці є, але заважає відсутність цілісної професійної свідомості); згортання професійних даних, які були раніше; ослаблення професійного мислення; спотворення професійного розвитку; поява раніше відсутніх негативних якостей, відхилення від соціальних і індивідуальних норм професійного розвитку, що змінюють профіль особистості; поява деформацій особистості (наприклад, емоційного виснаження і вигорання, а також неконструктивної професійної позиції, особливо у професіях з вираженою владою і популярністю).

Таким чином, під професійною мобільністю розуміють механізм адаптації особистості, що забезпечує узгодженість окремих ланок професійного розвитку, вміння пристосуватися до нових умов праці тощо.

Професійну мобільність трактують як готовність і здатність до зміни виконуваних виробничих завдань, до освоєння нових спеціальностей або змін до них, що виникають під впливом технічних і технологічних перетворень, тобто ефективну адаптацію особистості до вимог професії.

Психологічною основою професійної мобільності особистості є динамізм її мотиваційних, інтелектуальних і вольових процесів, завдяки чому створюється індивідуальне поле готовності до професійної мобільності. По суті, мова йде вже про процеси адаптації особистості до умов соціального середовища, що змінюються, зокрема в період криз [86].

За результатами проведеного аналізу зроблено висновок про те, що протиріччя між високою соціальною затребуваністю зростання адаптаційного ресурсу особистості, з одного боку, і обмеженість наукового пошуку у дослідженні феномену професійної мобільності особистості, що є одним зі значущих механізмів психологічної адаптації суб'єкта, – з іншого, визначає сутність проблеми і актуальність її дослідження.

Аналіз сучасних досліджень і гіпотез психологічного часу, психологічних аспектів темпоральної організації особистості, провідної ролі мотиваційно-ціннісної сфери у формуванні особистості [3; 51; 59], систематизація концепцій психологічних криз надали змогу розширити інтерпретацію криз професійно-особистісної самореалізації.

З позицій причинно-цільової концепції часу, концепції перебудови системи життєвих перспектив особистості у контексті переломних подій кризи професійно-особистісної самореалізації розглядаються як переломні події, що мають причинно-наслідковий зв'язок у часовій перспективі минулого, сьогодення і майбутнього. За феноменологією кризи професійно-особистісного становлення і самореалізації мають екзистенційну етіоло-

гію, оскільки піддаються фрустрації життєві цінності, потреби і мотиви особистості, а подолання криз може йти через зміну індивідуальної парадигми цінностей і мотиваційно-потребнісної сфери як ядра особистості, що склалося до цього періоду укладу життя, перевизначення системи життєвих перспектив. Показано, що переживання часу в періоди професійно-особистісних криз піддається деструкції у вигляді часової децентрації в минуле або в майбутнє і охоплює мотиваційно-ціннісні утворення як «ядро» особистості. Теоретично обґрунтовані два види криз, характерних для особистості, яка переживає часову децентрацію у зв'язку з переломними подіями у процесі професійно-особистісного становлення: криза актуальної самореалізації і криза нереалізованості. Емпірично виявлена мотиваційно-ціннісна детермінація криз актуальної самореалізації та нереалізованості як психологічних маркерів переживання часу у вигляді децентрації в минуле або в майбутнє [20].

Показано, що децентрація у минуле відображає кризу актуальної самореалізації в періоди криз професійного самовизначення або переосмислення суб'єктом професійного вибору. Цей вид криз відображає протиріччя між зниженою самооцінкою у сьогоденні і завищеними самооцінками у життєвих періодах минулого і майбутнього; переживання внутрішнього конфлікту, обумовленого протиріччям між спрямованістю, з одного боку – до самореалізації в обраній професійній сфері, а з іншого – в прагненні задовольнити, в першу чергу, потреби безпеки, мати діяльність, результати якої передбачувані, прагматичні. Встановлено мотиваційно-ціннісні детермінанти переживання кризи актуальної самореалізації: переважання зовнішньої негативної мотивації; знецінення процесу життя; схильність до фаталізму, переважно екстернальний локус суб'єктивного контролю. Дана психологічна характеристика кризи нереалізованості відбита у переживанні часу у вигляді децентрації в майбутнє [20].

Слід зазначити, що аналіз теорії і практики освітньої діяльності у професійних навчальних закладах, свідчить про те, що підходи до вирішення проблеми формування професійної мобільності майбутнього фахівця ще недостатньо систематизовані [31].

Сутність поняття «інноваційний потенціал» у цьому контексті можна осмислити через вивчення походження слова інновація [21].

У науковій літературі поняття «інновація» представлено як комплексний процес створення, поширення і використання нового засобу для задоволення наявної суспільної потреби, пов'язаної з вимогами того соціального середовища, в якій нововведення відбувається.

Вчені запропонували розуміти під «інноваціями» нововведення, що вносять нові елементи і викликають її перехід з одного стану в інший, з позитивними змінами щодо обраних параметрів [39]. Слід уточнити, що в цьому полягає взаємозв'язок інновації з соціальною мобільністю.

Вивчення інноваційного потенціалу особистості у професійному становленні в системі соціокультурного знання відображене у роботах вчених, які зазначають, що інноваційний потенціал особистості це – інтегральна системна характеристика, що визначає здатність до розробки, впровадженню, реалізації та поширення інновації з подальшою цілеспрямованою зміною освітнього середовища, що змінюють сформовані освітні технології та системи; зняття психологічної напруги, що виникає між внутрішніми можливостями людини і реальною продуктивною інноваційною діяльністю [23].

Головна ідея концепції розуміння сутності інноваційного потенціалу особистості у векторах її соціальної мобільності об'єднує три взаємопов'язані конструкти: методологічний, змістовий (соціально-психологічний), інструментальний [25].

Методологічний конструкт становить базову основу і представляє взаємозв'язок і взаємодію наукових підходів до вирішення досліджуваної

проблеми, а саме [25]: середовищного, на основі якого відбувається побудова адаптивного інноваційного середовища підготовки до професійної діяльності; аксіологічного, в якому актуалізується мотиваційно-ціннісна сфера особистості, де інноваційний потенціал виступає елементом людського капіталу; акмеологічного, в рамках якого вивчаються процес досягнення вищого рівня професіоналізму і прояви інноваційного потенціалу особистості; компетентнісного, орієнтованого на оволодіння компетенціями для вирішення професійних завдань, актуалізації інноваційних здібностей в дії; діяльнісного, заснованого на поєднанні завдань професійної підготовки фахівця з його індивідуальною траєкторією самореалізації та розвитку особистісно-професійних якостей; особистісно-орієнтованого, заснованого на дослідженні придбаних здібностей особистості в результаті впливу зовнішнього середовища, вивченні придбаних можливостей і здібностей в результаті власних зусиль і дослідженні вроджених особливостей і рис інноваційної особистості, у вигляді інстинктів, спадковості [1; 7; 8; 26; 86; 89 та ін.].

Змістовний (соціально-психологічний) концепт включає розуміння даної категорії як своєрідного особистісного ресурсу, що лежить в основі ефективного перетворення інноваційного освітнього середовища і особистістю самої себе; внутрішнього (мотиваційно-інтелектуально-вольового-адаптаційно-комунікативного) потенціалу особистості, що лежить в концепції діяльнісної орієнтації і реагування, сконцентрованих на соціально-професійних умовах відповідно до життєвих позицій, що забезпечує готовність до змін і реалізацію цієї готовності інноваційної життєдіяльності [18].

Інструментальний концепт передбачає розробку соціально-психологічного супроводу формування та розвитку інноваційного потенціалу особистості на етапі її навчання і підвищення кваліфікації [27].

Таким чином, проведений огляд основних наукових підходів до питання вивчення інноваційного потенціалу особистості в контексті її соціальної мобільності, ілюструє увагу до проблематики сприйняття, освоєння та використання оригінальних і творчих ідей.

2.3. Соціально-психологічні критерії та детермінанти соціальної мобільності особистості в період криз

Проведений соціально-психологічний аналіз кризових періодів життя особистості в аспекті проблеми її соціальної мобільності вимагав визначення соціально-психологічних критеріїв соціальної мобільності особистості в період криз, як показника ефективності її соціального розвитку в умовах сучасного суспільства [5].

В якості гіпотези дослідження виступили такі припущення: специфіка сучасної соціальної ситуації підвищує значущість процесу соціального пізнання у психологічному змісті соціального розвитку особистості, що дозволяє розглядати ступінь суб'єктності особистості у соціальному пізнанні в якості інтегрального психологічного критерію її соціальної мобільності; організуючу функцію у системі психологічних детермінант суб'єкта соціального пізнання виконує така інтегральна здатність особистості як здатність до самоуправління, розвиток якої визначає сформованість суб'єктності особистості і, відповідно, характер її соціальної мобільності [5].

Соціально-психологічний фокус аналізу даної проблеми показує, що її рішення пов'язане зі складнощами, спричиненими парадигмальними змінами у самій соціальній психології. Ці зміни стосуються, перш за все, розуміння соціальної детермінації: необхідність врахування таких соціальних факторів, як «культура», «стабільність/нестабільність» призводить до зміщення трактувань соціальної детермінації від «жорстких», зовнішніх,

рольових до більш «розмитих», соціокультурно заданих, множинних. Це, у свою чергу, обумовлює відповідну динаміку уявлень про соціальну сутність особистості та унеможлиблює пошук універсальних закономірностей її соціальної мобільності [5; 9; 11; 12; 26 та ін.].

Проведене дослідження спирається на ідеї наукової парадигми, що дозволяють враховувати соціальні зміни як новий параметр у соціально-психологічному вимірі: вимога більшого врахування соціального і культурного контексту; прийняття ідеї конструювання світу; включення комунікації, як обов'язкового компонента процесу соціального пізнання [9].

Крім цього, сучасна ситуація у психології характеризується зміною ідеологічних підходів до аналізу процесу соціалізації: переходом від парадигми «дозрівання» (що має на увазі чітку послідовність етапів соціалізації, пов'язану з віковими межами, і існування «правильного» процесу соціалізації, за яким потрібно оцінювати конкретну ситуацію розвитку) до парадигми «індивідуального шляху розвитку», положення якої є більш адекватними мінливій соціальній реальності [5].

Огляд підходів до змісту соціальної мобільності особистості показує, що найбільш цілісною є позиція, відповідно до якої оцінювати ефективність соціальної мобільності особистості пропонується з точки зору прояву її визначених соціально-психологічних якостей, найбільш значущих у конкретній соціальній ситуації.

Представлений у дослідженні огляд позицій показує, що психологічними критеріями ефективності соціальної мобільності особистості виступають: придбання соціального досвіду як внутрішньої необхідності з метою утвердження свого Я, самовираження у суспільстві для суспільства. Відсутність протиріч і неоднозначності між позиціями цих авторів дозволяє, інтегруючи їх теоретичні побудови, розглядати соціальний аспект со-

ціальної мобільності особистості в якості підстави для виділення психологічних критеріїв її ефективності.

Таким чином, вирішення даної проблеми має на увазі аналіз психологічного змісту соціальної мобільності особистості в конкретних культурно-історичних умовах з урахуванням характеру соціальних змін, що відбуваються в них.

Огляд підходів до аналізу соціальної ситуації показує, що серед характеристик, які дозволяють оцінити ступінь «складності», «труднощі» соціальної ситуації, авторами виділяються такі: атмосфера і ступінь свободи (К. Левін); сприяння або обмеження різних видів поведінки; ступінь складності проблем і завдань для учасників, рівень розвитку у них навичок вирішення цих завдань, емоційне ставлення до цього учасників соціальної ситуації (М. Аргайл, М. Шериф); тривалість у часі і «просторове охоплення» ситуації (Р. Прайс) [5 та ін.].

Особливо важливими представляються позиції дослідників, які розглядають ситуації з точки зору змін, що відбуваються в них, і визначають складність ситуації за такими показниками: кількість факторів середовища, порушених змінами; показники і характер взаємозв'язку змін факторів; швидкість, з якою відбуваються зміни; невизначеність, як функція кількості та достовірності інформації про зміни, якою володіє суб'єкт [94; 157].

Соціальна ситуація в сучасному суспільстві характеризується високим темпом, радикальністю і неузгодженістю соціальних перетворень, тобто соціальною нестабільністю. Накладаючись на сформовані особливості масової свідомості, такі, як прийняття суспільно регламентованих способів мислення і поведінки, страх перед змінами і втеча від особистісного вибору у критичних ситуаціях, соціальні перетворення, що здійснюються, визначають особливу психологічну складність соціальної ситуації. Руйнування як основних елементів (соціальних стереотипів, системи цінностей, соціальної ідентичності, образу-Я, образу іншого тощо), так і всього спо-

собу соціального світу викликає переживання людиною невизначеності результату соціальних перетворень і власної життєвої перспективи, суперечливість уявлень, наявність високого рівня страхів свободи, нерівності, самотності, що проявляється в різних формах асоціальної поведінки [5; 9; 11; 12 та ін.].

Можливості визначення змістовного характеру соціальної мобільності особистості в умовах соціальної нестабільності закладені в уявленнях інтеграційного ситуаційно-особистісного підходу, який реалізується у дослідженні способів реагування особистості в період криз, у вивченні різноманітних копінг-стратегій і копінг-механізмів.

Даний підхід представлений у роботі основними теоретичними положеннями концепцій Н. Ендлер, К. Левіна, Д. Магнуссона, «біографічно-фундованою когнітивною теорією особистості» Х. Томе і У. Лер, а також дослідженнями сучасних вітчизняних психологів. Огляд робіт зазначених авторів показує, що процес соціальної мобільності особистості в період криз набуває характеру співволодіння за допомогою «тематичного структурування світу» і використання відповідних «технік життя» (Х. Томе), «когнітивного оцінювання» ситуації і вибору «стратегій співволодіння», зміни особистісно-ситуаційних патернів, прийняття, аналізу і «смыслопобудови» ситуації, що склалася, усвідомлення, рефлексії змін не тільки у навколишньому середовищі, а й у власному Я, що дозволяють розкривати внутрішні резерви власної особистості, адекватної оцінки життєвої ситуації, диференційованості образу-Я, варіативності репертуару індивідуальних стилів співволодіння, розвитку соціального інтелекту, як засобу пізнання соціальної дійсності.

Розглядають проблему співволодіння в період криз крізь призму основного постулату психології соціального пізнання: людина пізнає світ в залежності від того, як вона діє в ньому, і, разом з тим, діє в ньому в залежності від того, як пізнає його. При цьому, ефективність співволодіння

безпосередньо пов'язана з адекватністю образу соціального світу самої соціальної реальності. Особливо важливими представляються виділені фактори підвищення значущості процесу соціального пізнання в соціальному розвитку пересічної людини в сучасному суспільстві. Ці фактори обумовлені не тільки особливостями соціальних перетворень, а й специфікою стану масової свідомості на момент початку соціальних змін. Це дозволяє розглядати процес соціального пізнання як провідний компонент психологічного змісту соціальної мобільності особистості.

Огляд підходів до аналізу поняття «соціальна мобільність особистості» показує, що об'єктивні критерії (в тому числі і вікові) наповнені змістом конкретних соціальних умов, соціальна мобільність особистості пов'язується з включеністю особистості в різні соціальні сфери.

Це дозволяє розглядати соціальну мобільність особистості як показник ефективності її соціального розвитку в конкретних соціальних умовах, зокрема в період криз. Соціальна мобільність особистості є формою прояву такої системної організації суб'єкта соціального розвитку, яка відображає його готовність і здатність до найбільш повної соціальної самореалізації у конкретних культурно-історичних умовах (з урахуванням просторово-часового та змістовного характеру змін, що відбуваються в них) [1; 5; 7; 8; 89 та ін.].

Критеріями сформованості такої системи є як ступінь інтегрованості її елементів, так і рівень розвитку соціально-психологічних якостей, найбільш актуальних для соціальної самореалізації особистості в даних умовах. Як зазначалося, в якості провідного психологічного компоненту соціальної мобільності особистості в умовах сучасного суспільства визначено процес соціального пізнання. Аналіз досліджень, присвячених вивченню процесу пізнання людиною соціальної реальності в умовах соціальної нестабільності показує, що ефективність соціальної мобільності особистості в даних умовах проявляється у збереженні нею почуття суб'єктності, тобто

впевненості у своїй можливості контролювання і прогнозування своєї долі [1; 5; 9 та ін.].

Така оцінка особистістю свого соціального розвитку є результатом її комунікативної компетентності як розширення людиною діапазону можливих стратегій своєї соціальної поведінки і їх адекватного вибору в спілкуванні і спільній діяльності. Комунікативна компетентність забезпечується когнітивною компетентністю, тобто адекватністю образу соціальної реальності самої соціальної реальності [76]. Це, у свою чергу, має на увазі когнітивну активність особистості, тобто її активну включеність у процес соціального пізнання у поєднанні з її готовністю і здатністю до індивідуального конструювання картини соціального світу.

Розглядаючи суб'єктність як таку інтегральну характеристику особистості, яка відображає якісний рівень розвитку її як суб'єкта тієї чи іншої форми активності, представляється можливим виділити в якості інтегрального психологічного критерію соціальної мобільності особистості в умовах сучасного суспільства ступінь її суб'єктності в соціальному пізнанні.

Огляд теоретичних положень показав, що в якості основних компонентів системи детермінант суб'єктності в соціальному пізнанні виділяються: суб'єктна готовність і суб'єктна здатність до соціального пізнання. Перша включає в себе суб'єкт-суб'єктне самоствавлення як показник впевненості особистості у своїй можливості і здатності контролювати не тільки власні дії, а й ситуацію в цілому, що має на увазі готовність особистості до самозміни, суб'єкт-суб'єктне ставлення до інших людей, яке має на увазі терпимість до позиції і вибору іншого, прийняття особистістю можливості соціальних змін і, отже, необхідності власної пізнавальної активності, орієнтацію особистості на загальнолюдські цінності, що знаходить відображення у певній організації ціннісних орієнтацій і реалізується у здатності суб'єкта соціального пізнання до формування системи індивідуальних, але в той же час – соціально-значущих цілей і засобів, свободу і відповідаль-

ність як готовність суб'єкта до індивідуального освоєння соціальної реальності і вибору форм своєї соціальної активності.

Згідно з концепцією самоуправління, що враховує виникнення незнакомих для суб'єкта соціальних ситуацій, розвиток системи самоуправління має на увазі розвиток здатності суб'єкта до організації і реалізації різних форм своєї психічної активності: як процесу пізнання соціальної реальності, так і соціальної поведінки. Це дозволяє розглядати здатність до самоуправління в якості провідного компонента системи психологічних детермінант суб'єктності у соціальному пізнанні [1; 5; 40 та ін.].

Отже, соціальна мобільність, як показник ефективності соціального розвитку особистості, є формою прояву такої системної організації суб'єкта соціального розвитку, яка відображає його готовність і здатність до найбільш повної соціальної самореалізації у конкретних соціокультурних умовах (з урахуванням просторово-часового та змістовного характеру змін, що відбуваються в них, зокрема в період криз). Критеріями сформованості такої системи є як ступінь інтегрованості її елементів, так і рівень розвитку соціально-психологічних якостей, найбільш актуальних для соціальної мобільності особистості в період криз. Провідним компонентом психологічного змісту соціальної мобільності особистості в період криз виступає процес соціального пізнання, як конструювання людиною образу соціальної реальності і себе, як частини цієї реальності. Це підвищує значущість розвитку і прояву таких соціально-психологічних якостей особистості, як когнітивна активність, когнітивна та комунікативна компетентність, актуальних для соціальної мобільності в період криз.

Інтегральним психологічним критерієм соціальної мобільності особистості в період криз виступає ступінь її суб'єктності в соціальному пізнанні, яка проявляється в її готовності і здатності до суб'єктної реалізації процесу соціального пізнання (тобто до індивідуального конструювання і реконструювання образу соціального світу, адекватного соціальній реаль-

ності) і, на основі цього, до відповідального вибору стратегії соціальної поведінки.

Провідною у системі психологічних детермінант суб'єктності, як якісної характеристики особистості, що реалізує процес соціальної мобільності, виступає така її інтегральна здатність, як здатність до самоуправління, рівень розвитку якої одночасно обумовлює і проявляється у характері індивідуального шляху соціального розвитку особистості в період криз.

Таким чином, об'єктивні критерії соціальної мобільності особистості і соціально-психологічні критерії ефективності цього процесу обумовлені специфікою соціальної ситуації в період криз. Підставою для виділення психологічних критеріїв як ефективності соціальної мобільності особистості є соціальна самореалізація особистості в даних умовах, що дозволяє розглядати соціальну мобільність особистості як показник ефективності її соціального розвитку в період криз. Соціальна мобільність особистості визначається такою системною організацією суб'єкта соціального розвитку, яка забезпечує розвиток і прояв соціально-психологічних якостей особистості, особливо значущих для її соціальної самореалізації в період криз. Найбільш актуальними для ефективного соціального розвитку особистості в період криз є такі соціально-психологічні якості, як когнітивна активність, когнітивна компетентність і комунікативна компетентність, які є проявом процесу пізнання людиною соціальної реальності при включенні в різні соціальні сфери і, в свою чергу, забезпечують особистості збереження почуття суб'єктності в даних умовах. Позитивна динаміка рівня вираженості соціально значущих якостей особистості (когнітивної активності, когнітивної компетентності, комунікативної компетентності), а також показників суб'єктивної оцінки особистістю соціальної самореалізації на тлі підвищення рівня сформованості її суб'єктності в соціальному пізнанні і їх взаємозв'язку дозволяє розглядати ступінь суб'єктності особистості в соціальному пізнанні в якості інтегрального психологічного критерію со-

ціальної мобільності особистості в період криз. Основними психологічними детермінантами розвитку суб'єкта соціального пізнання є готовність і здатність до індивідуальної організації і реалізації процесу конструювання образу соціальної реальності і відповідної соціальної поведінки. Сформованість суб'єктності особистості (рівень вираженості і інтегрованості елементів системи психологічних детермінант) визначається рівнем розвитку здатності до самоуправління. Це підтверджує припущення про організаційні функції здатності до самоуправління в системі психологічних детермінант суб'єктності у соціальному пізнанні, що знаходить відображення у специфіці характеру соціальної мобільності особистості.

Можливості вирішення проблеми ефективності соціальної мобільності особистості закладені у концептуальних положеннях як соціально-психологічної парадигми, так і акмеологічного знання, що визначає міждисциплінарний характер дослідження [92].

Модель процесу, що реалізує концепцію розвитку соціальної мобільності в період криз, являє собою інтегративну систему, засновану на принципах інтеграції і диференціації, єдності теорії і практики, міждисциплінарності, наступності.

Загальна структура процесу розвитку соціальної мобільності в період криз включала теоретико-методологічний, професійно-орієнтувальний, соціально-діяльнісний модулі.

Кожен модульний блок був орієнтований цільовою домінантою на розвиток певної сукупності якостей особистості: теоретико-методологічний – цільова домінанта – особистісна зрілість, професійно-орієнтаційний – цільова домінанта – академічна зрілість, соціально-діяльнісний – цільова домінанта – соціальна зрілість.

Інтегративно-модульна форма організації процесу розвитку соціальної мобільності в період криз дозволила здійснити цей процес з чітким фіксуванням прогнозованих результатів.

Реалізація моделі розвитку соціальної мобільності в період криз означається найважливішою закономірністю процесу поетапності розвитку, з урахуванням наявності в ньому двох протилежних тенденцій: типізації та індивідуалізації, диференціації та інтеграції.

Етапи розвитку соціальної мобільності особистості в період криз (адаптації, індивідуалізації, систематизації та інтеграції) як діалектична єдність процесів розвитку і саморозвитку на основі засвоєння особистісного, академічного, соціального знання і соціокультурного досвіду забезпечують перехід до обсягу отриманих знань в нову якість системно-інтегрованого усвідомленого знання і осмисленого досвіду.

Етап адаптації співвідноситься з тенденцією типізації в тому, що в цей період формуються узагальнені соціальні категорії: соціальні знання, орієнтації на реальні умови, здібності диференціювати відносини і залежності у соціальному середовищі; здійснюється процес пристосування у вигляді виконання загальних вимог, норм, правил, дотримання яких гарантує учасникам проекту повноцінність їх життєдіяльності.

Ця тенденція проявляється в сутнісно змістовних характеристиках соціальної мобільності: у визнанні цінностей професійної діяльності, мотивації навчання (особистісний аспект), засвоєнні знань (академічний аспект), адаптації до навчально-професійного середовища і навколишнього соціуму (соціальний аспект) [92].

Етап індивідуалізації, відображаючи тенденцію індивідуалізації, передбачає накопичення учасниками проекту індивідуального досвіду соціальної поведінки і спілкування, формування особистісних норм і переконань, системи смислів і значень, академічної бази знань, умінь і навичок відповідно до їх індивідуальних особливостей і можливостей, розвиток потреби в активному індивідуальному самоствердженні, самовираженні і самореалізації у навчально-професійній та громадській діяльності.

Розвиток соціальної мобільності особистості в період криз є результатом усвідомленого оволодіння цінностями обраної професії (особистісний аспект); сутнісними механізмами, методами і прийомами організації навчально-професійної діяльності, готовності учасників проекту до усвідомленого продовження навчально-пізнавальної діяльності (академічний аспект); утвердження своєї індивідуальності, пошук способів самореалізації в навчальній, професійній і громадській діяльності (соціальний аспект).

Етап систематизації націлений на систематизацію придбаного соціокультурного досвіду, особистісне осмислення академічних і соціальних знань, умінь і навичок, формування соціальної позиції, ціннісних орієнтацій, інтелектуального потенціалу.

Як результат цілісного особистісного, академічного і соціального розвитку учасників проекту цей етап передбачав: сформованість системи стійкої «Я-концепції», високий рівень усвідомлення цінностей, сформованість мотиваційної сфери (особистісний аспект); сформованість системи професійно значущих знань, умінь, навичок, способів їх реалізації в практичній діяльності (академічний аспект); сформованість системи соціально значущих якостей, стійку адаптацію до умов соціуму, що постійно змінюється, соціальну активність (соціальний аспект) [92].

На етапі інтеграції здійснювалося узгодження особистісних цілей, орієнтованих на досягнення вершин професійної, особистісної та соціальної самодостатності, загальнокультурної підготовленості, успішної самореалізації, соціалізації і гармонізації учасників проекту з навколишнім середовищем.

Цілісність процесу поетапного розвитку соціальної мобільності особистості в період криз визначалася рівнями готовності до здійснення навчально-професійної діяльності. На рівні «засвоєння» цінності, мотиви знаходяться в межах підтримки авторитету обраною професією (особистісний аспект); професійне мислення представлене набором загальних і спе-

ціальних понять, в області технологій засвоєні вміння трансформації знання (академічний аспект); засвоєна основна частина соціальних знань, умінь і норм соціальної поведінки, соціальних відносин, що дозволяють адаптуватися у соціальному середовищі (соціальний аспект).

Рівень «смислу» передбачає оволодіння цінностями, що визначають усвідомлений вибір професії, готовність до навчально-професійної діяльності (особистісний аспект); орієнтацію в інтегративному соціальному знанні, в предметно-спеціальній області, достатніх для аналізу соціальної ситуацій і моделювання соціальних дій (академічний аспект); оволодіння сутнісними механізмами і прийомами діяльності, утвердження своєї індивідуальності, здатності до самореалізації, формування соціальної установки на позитивне ставлення до людей, норм загальнолюдських відносин (соціальний аспект).

Рівень «системи» передбачає сформованість мотиваційно-ціннісної бази як системи, що детермінує потребу у безперервному саморозвитку, самовдосконаленні, самопізнанні і самоактуалізації, здатність до адекватної оцінки і самооцінці (особистісний аспект); оволодіння базовими знаннями про сучасні технології діяльності (академічний аспект); трансформацію соціальної установки в соціальну активність на основі сформованої системи соціально значущих якостей (соціальний аспект) [92].

Рівень «дії» забезпечується здатністю діяти практично, реалізувати інтеграційну зрілість як особистісний, академічний і соціальний потенціал на рівні вищих досягнень.

Рівень «дії» передбачає сформованість «Я концепції», стійку мотивацію досягнення успіху, зокрема в обраній професії, особистісне самовизначення, успішну інтеграцію в соціальну реальність (особистісний аспект); сформованість системи спеціальних умінь здійснювати інтеграцію знання в межах аналізу соціальної проблем; здатність розробляти професійні концепції, програми, технології, що становить академічний аспект;

реалізувати спілкування на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин, стійку соціальну позицію, адекватну нормам і вимогам суспільства, – соціальний аспект.

Отже, визначено концептуальні основи дослідження соціальної мобільності особистості в період криз. Показано, що концепція соціальної мобільності реалізується як стратегія прогностичної моделі, що дозволяє:

- прогнозувати і моделювати мету і результат соціальної мобільності у вигляді образу особистості, яка вільно і відповідально визначає своє місце у житті, суспільстві, культурі, здатна до успішної соціалізації та гармонізації з навколишнім середовищем; фахівця, який самостійно ставить професійні цілі, визначає оптимальні способи їх досягнення;

- впровадити концепцію соціальної мобільності як цілісну систему, побудовану відповідно до принципів єдності диференціації та інтеграції, розвитку і саморозвитку, соціалізації і професіоналізації, самопізнання і самоактуалізації;

- здійснювати процес розвитку соціальної мобільності на основі системного структурування інтегративного соціально-психологічного знання з актуалізацією і цільовою спрямованістю блоків: соціально-поведінкового (цільова домінанта – особистісна зрілість), професійно-орієнтаційного (цільова домінанта – професійна зрілість), соціально-діяльнісного (цільова домінанта – соціальна зрілість);

- розглядати зміст соціальної мобільності як особливий вид придбаного соціокультурного досвіду, з артикуляцією особистісного (ціннісні орієнтації, спрямованість особистості, мотивація діяльності) і соціального (соціальні установки, соціальна активність, соціальна позиція) компонентів;

- втілювати поетапний процес розвитку соціальної мобільності (адаптація, індивідуалізація, систематизація, інтеграція) на основі виділених тенденцій: типізації та індивідуалізації, диференціації та інтеграції та ін.; ви-

значати цілісність поетапного розвитку соціальної мобільності рівнями («смислу», «дії», «системи»);

- виділити умови, за яких процес соціальної мобільності здійснюється найбільш ефективно.

Показано, що в основі соціальної мобільності лежить орієнтація особистості на успіх у життєдіяльності та наголошується, що сучасна затребуваність успішності особистості в усіх соціальних сферах робить актуальним вивчення ресурсних складових її соціальної мобільності.

Висновки до розділу

У розділі розкрито психологію життєвих та екзистенціальних криз у векторах соціальної мобільності особистості; виявлено специфіку професійних криз та інноваційного потенціалу особистості у її професійному розвитку і соціальній мобільності; розкрито соціально-психологічні критерії та детермінанти соціальної мобільності особистості в період криз.

Констатовано, що розвиток психології особистості має результатом виділення її ключових характеристик: активності, самодетермінації, саморегуляції, саморозвитку та самовдосконалення (О. Блинова, А. Борисюк, С. Гарькавець, Л. Карамушка, А. Коваленко, З. Ковальчук, С. Максименко, Л. Пілецька та ін.), а у структурі особистості можна виділити різні властивості і особливості, які допомагали б адаптуватися до мінливих умов середовища (Ю. Бохонкова, В. Бочелюк, Н. Завацька, О. Лосієвська, І. Попович, О. Шевяков та ін.). Так, адаптація виступає невід'ємною частиною життєвого шляху сучасної особистості, що пов'язано з нестабільністю соціально-економічних умов, інноваціями, змінами самої особистості, зокрема в період криз. У цьому випадку провідною стає така особливість особистості, як соціальна мобільність, що може проявлятися у різних сферах життєдіяльності: соціальній, освітній, професійній тощо. Показано, що

в одних випадках соціальну мобільність легко відстежити, в інших вона може носити прихований характер; її можна розглядати не тільки як своєрідну форму реакції на зміни, що відбуваються у зовнішньому і внутрішньому середовищі, а й як засіб подолання криз (життєвої, екзистенціальної, професійної).

Показано, що отримала визнання типологія життєвих криз за двома критеріями: *нормативні* – це кризи розвитку людини, що мають внутрішню детермінацію, і *ненормативні (життєві)*, детерміновані зовнішніми обставинами, та які мають два основних види: травматичні кризи та кризи адаптації.

З'ясовано, що для визначення змісту соціально-психологічних проблем, які обумовлюють нормативні, ненормативні або біографічні кризи (як різні форми переживання людиною непродуктивності свого життєвого шляху) великого значення набувають інші парціальні характеристики віку: біологічний, соціальний і психологічний вік. При цьому загальною особливістю криз дорослості є варіативність, усвідомленість, обумовленість стильовими і індивідуальними особливостями, залежність від попереднього життєвого досвіду (Р. Ахмеров, М. Журба, В. Завацький, О. Кронік, Л. Спицька, М. Тоба та ін.). Показано, що криза не тільки руйнує колишню структуру індивідуальної життєдіяльності, а й внутрішньо трансформує саму особистість, обумовлюючи необхідність переосмислення життя, інтенсивну переробку ціннісно-сміслового досвіду, соціальної мобільності особистості.

Систематизовано характерні суб'єктивні поведінкові ознаки кризи смислу життя – життєві проблеми, які ставлять особистість перед необхідністю екзистенціального вибору. Такі проблеми особистість може відчувати у сферах: смислової регуляції і смислоутворення індивідуального життєвого шляху, його усвідомленої довільної саморегуляції; переживання психологічного часу і психологічного віку; психологічного ставлення до минуло-

го, сьогодення та майбуття; життєсприйняття і побудови суб'єктивної картини життєвого шляху; переживання загальної задоволеності/незадоволеності життям; суб'єктивного контролю життя (К. Карпінський), що обумовлює, у свою чергу, необхідність бути соціально мобільною.

Показано, що кризи професійно-особистісної самореалізації мають екзистенційну етіологію, а їх подолання може йти через зміну індивідуальної парадигми цінностей і мотиваційно-потребнісної сфери, як ядра особистості, та обумовлювати її соціальну мобільність. Головна ідея концепції розуміння сутності інноваційного потенціалу особистості у її професійному розвитку і векторах соціальної мобільності об'єднує три взаємопов'язані конструкти: методологічний, змістовий (соціально-психологічний), інструментальний.

Встановлено, що можливості визначення змістовного характеру соціальної мобільності особистості в період криз закладені в уявленнях інтеграційного ситуаційно-особистісного підходу, який реалізується у дослідженні способів реагування особистості, у вивченні провідних копінг-стратегій і копінг-механізмів.

Наголошується, що об'єктивні критерії соціальної мобільності особистості і соціально-психологічні критерії ефективності цього процесу обумовлені специфікою соціальної ситуації в період криз. Підставою для виділення психологічних критеріїв ефективності соціальної мобільності особистості є її самореалізація в даних умовах, що дозволяє розглядати соціальну мобільність особистості як показник ефективності її соціального розвитку в період криз. Встановлено, що соціальна мобільність особистості визначається такою системною організацією суб'єкта соціального розвитку, яка забезпечує розвиток і прояв соціально-психологічних якостей особистості, особливо значущих для її самореалізації в період криз. Найбільш актуальними для ефективного соціального розвитку особистості в період

криз є такі соціально-психологічні якості, як когнітивна активність, когнітивна компетентність і комунікативна компетентність, які є проявом процесу пізнання соціальної реальності при включенні у різні соціальні сфери і які забезпечують особистості збереження почуття суб'єктності. Позитивна динаміка рівня вираженості соціально значущих якостей особистості (когнітивної активності, когнітивної компетентності, комунікативної компетентності), а також показників суб'єктивної оцінки особистістю самореалізації, на тлі підвищення рівня сформованості її суб'єктності в соціальному пізнанні і їх взаємозв'язку, дозволяє розглядати ступінь суб'єктності особистості в соціальному пізнанні в якості інтегрального психологічного критерію соціальної мобільності особистості в період криз. Підкреслюється, що основними психологічними детермінантами розвитку суб'єкта соціального пізнання є готовність і здатність до індивідуальної організації і реалізації процесу конструювання образу соціальної реальності і відповідної соціальної поведінки. Сформованість суб'єктності особистості (рівень вираженості і інтегрованості елементів системи психологічних детермінант) визначається рівнем розвитку здатності до самоуправління. Це підтверджує припущення про організаційні функції здатності до самоуправління в системі психологічних детермінант суб'єктності у соціальному пізнанні, що знаходить відображення у специфіці характеру соціальної мобільності особистості.

Визначено концептуальні основи дослідження соціальної мобільності особистості в період криз. Показано, що концепція соціальної мобільності реалізується як стратегія прогностичної моделі, що дозволяє: прогнозувати і моделювати мету і результат соціальної мобільності у вигляді образу особистості, яка вільно і відповідально визначає своє місце у житті, суспільстві, культурі, здатна до успішної соціалізації та гармонізації з навколишнім середовищем; фахівця, який самостійно ставить професійні цілі, визначає оптимальні способи їх досягнення; впровадити концепцію соціаль-

ної мобільності як цілісну систему, побудовану відповідно до принципів єдності диференціації та інтеграції, розвитку і саморозвитку, соціалізації і професіоналізації, самопізнання і самоактуалізації; здійснювати процес розвитку соціальної мобільності на основі системного структурування інтегративного соціально-психологічного знання з актуалізацією і цільовою спрямованістю блоків: соціально-поведінкового (цільова домінанта – особистісна зрілість), професійно-орієнтаційного (цільова домінанта – професійна зрілість), соціально-діяльнісного (цільова домінанта – соціальна зрілість); розглядати зміст соціальної мобільності як особливий вид придбаного соціокультурного досвіду, з артикуляцією особистісного (ціннісні орієнтації, спрямованість особистості, мотивація діяльності) і соціального (соціальна установка, соціальна активність, соціальна позиція) компонентів; втілювати поетапний процес розвитку соціальної мобільності (адаптація, індивідуалізація, систематизація, інтеграція) на основі виділених тенденцій: типізації та індивідуалізації, диференціації та інтеграції тощо; визначати цілісність поетапного розвитку соціальної мобільності рівнями («смислу», «дії», «системи»); виділити умови, за яких процес соціальної мобільності здійснюється найбільш ефективно.

Концептуальні засади дослідження соціальної мобільності особистості в період криз було покладено в основу проведення емпіричного дослідження соціально-психологічної специфіки цього процесу.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ

3.1. Соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію досліджуваних та просторові проєкції їх соціальної мобільності

У соціальній психології розроблено досить багато інструментів для дослідження і опису низки психологічних рис, як-то характер, інтелект, психічний стан та ін. [9]. Традиційно для дослідження особистості використовуються тести-опитувальники, менш стандартизовані проєктивні тести, стандартизовані методи, бесіди, біографічний метод та ін. [84].

Одним з напрямків дослідження особистості останнім часом стали різні зовнішні прояви, включаючи способи організації життєдіяльності, поведінку в мережі Інтернет тощо. У сучасному світі, з появою великої кількості пристроїв і в цілому з розвитком способів передачі інформації, велику перспективу розвитку отримують методи, засновані на реєстрації сліду і вивченні великих даних (bigdata), при тому, що постійно підключена до сервісів обміну інформацією людина залишає безліч цифрових слідів. Принципову можливість аналізу особистості по сліду, що залишається користувачем соціальної мережі (за поведінкою у соціальних мережах). У проведеному дослідженні запропоновано інший напрямок – аналіз проявів особистості виходячи з того, як вона поводить себе у повсякденному житті.

До недавнього часу вивчення життєвого сценарію було принципово можливо тільки двома способами: шляхом прямого опитування, або шляхом безпосереднього спостереження. Наразі ми отримали можливість аналізувати дані про те, як людина переміщується у просторі.

Метою дослідження на першому його етапі виступав аналіз можливостей вивчення соціальної мобільності особистості через особливості її життєвого сценарію, проявлені у такій мобільності; а також можливості зміни особистості шляхом якісної зміни середовища, вираженої через зміну способу життя (соціальної мобільності) особистості [84].

Предметом дослідження на першому його етапі виступали особливості поведінки особистості (соціальна мобільність) як маркер її соціально-психологічних характеристик (соціально-рольова структура, стиль життя, життєвий сценарій, суб'єктивне благополуччя).

Завданнями цього етапу емпіричного дослідження виступили аналіз змісту та взаємозв'язку понять спосіб життя, стиль життя, сценарій життя, життєвий шлях; систематизація уявлень про мобільність, аналіз психологічних аспектів соціальної і просторової мобільності; аналіз можливості вивчення характеристик особистості через прояви її соціальної мобільності [84].

Як відомо, особистість формується у повсякденній діяльності і проявляється у ній [61]. У науці повсякденну діяльність, або систему повсякденних практик, називають «спосіб життя».

Спосіб життя – «поняття, що характеризує конкретні соціокультурні інтер'єри (типові форми, способи і механізми) життєдіяльності соціальних суб'єктів» [81]. Термін «образ життя» використовується для опису результатів емпіричних досліджень повсякденного життя. Спосіб життя реалізується у конкретних способах життєдіяльності, повсякденних практиках людини або соціальної групи: образ життя» – категорія, яка спостерігається в ознаках, що проявляються. Про всі складові способу життя людей і

про спосіб їх організації можна судити, спостерігаючи за процесами діяльності, поведінки, взаємодії, спілкування або за їх результатами.

Спосіб життя визначається через суб'єктивні та об'єктивні фактори. В якості суб'єктивних чинників виступають особливості особистості, її сприйняття життєвої ситуації.

Об'єктивні умови способу життя визначаються природно-географічними, кліматичними, екологічними, історичними, соціальними та культурними умовами існування.

Спосіб життя включає набір повсякденних практик, які є своєрідною адаптацією особистості (її цілей, цінностей, бажань, потреб) до об'єктивних умов середовища [165].

У сучасній науці категорія «спосіб життя» інтегрує такі поняття, як «якість життя» і «стиль життя», «стратегія життя» та ін. [17].

Якість життя має на увазі як сукупність зовнішніх по відношенню до людини умов життєдіяльності, так і ступінь задоволеності цими умовами. Дана категорія виконує соціально-оцінну функцію по відношенню до категорії спосіб життя [66].

Поняття «стиль життя» акцентує увагу на суб'єктивну сторону повсякденного життя. Психологічне трактування поняття включає індивідуальні способи життєдіяльності, що стали звичними і стійкими для окремої людини.

В основі стилю життя лежать суб'єктивні характеристики особистості: потреби, інтереси, мотиви, установки, цілі, цінності, норми. Стиль життя виражається через індивідуальні засоби і прийоми адаптації до умов життя і досягнення значущих цілей як спосіб самовираження індивідуальності і унікальності внутрішнього світу [22].

Відповідно до точки зору А. Адлера, стиль життя визначається через поєднання життєвих цілей і способів їх досягнення.

Категорією «стиль життя» описується лише та частина способу життя, яка визначає приналежність людини до певної соціальної групи (повсякденні практики): стиль життя як спосіб символічної комунікації демонструє приналежність індивідів до тієї чи іншої групи, незалежно від того, утворені ці групи в результаті схожості стратифікаційних позицій або особистісних детермінант [87].

Вчені не тільки досліджують особливості способу життя особистості, але також і диференціюють соціум, виділяючи спільноти, які мають схожі риси способу життя [22]. Соціальна диференціація проводиться за соціально-типологічними факторами, включаючи соціокультурні та географічні, а також за визначальними умовами існування і формам життєдіяльності людей (міський і сільський спосіб життя), або за індивідуально-специфічними ознаками (молодіжні субкультури, соціокультурні групи людей тощо).

Спосіб життя можна порівнювати з урахуванням об'єктивних соціально-економічних і культурних параметрів (міські та сільські умови життя), з урахуванням структурних особливостей його організації (співвідношення праці і дозвілля), або з урахуванням динамічних аспектів життєдіяльності (складність і динамізм) [25].

З просторовими переміщеннями людей пов'язані такі види активності:

- особливості трудової діяльності (офісний або вільний характер роботи, характер взаємодії з колективом);
- форми сімейного укладу;
- ведення домашнього господарства (догляд за дітьми, задоволення повсякденних побутових потреб – придбання продуктів харчування, одягу та взуття, меблів і транспортних засобів тощо);
- освітня діяльність;
- форми проведення дозвілля (відвідування театрів, кінотеатрів, ресторанів, клубів, спілкування з друзями тощо);

- способи підтримки здоров'я (заняття спортом, участь у турпоходах і ін.);

- політична і громадська активність;

- прояви девіантної поведінки, соціальні хвороби.

З усіх форм діяльності найбільш часто досліджуються дозвілєві практики, оскільки в них (в кількості часу, який відводиться дозвіллю, в формах проведення дозвілля) більшою мірою, ніж в інших видах діяльності, проявляються якості особистості, виражаються стильові (специфічні) особливості способу життя, розкриваються ціннісні орієнтири: Сучасне дозвілля не є, як раніше, «додатком» до праці, тобто, перш за все, відпочинком від неї. Самоцінний і самодостатній характер дозвілля зробив його «незалежною змінною», тим істотним якісним параметром, який наразі помітно диференціює життєві стандарти і якість життя [164].

Задоволеність якістю дозвілля, доступність повноцінної соціальної та культурної інфраструктури розглядається як один з найважливіших індикаторів соціального самопочуття і психологічного благополуччя [41].

Процеси урбанізації та їх наслідки, проявлені у змінах соціальних, культурних практик і психологічних особливостей, незмінно фокусують на собі увагу дослідників усього світу. Зміна характеру соціальних відносин у місті пов'язана з ослабленням родинних і дружніх зв'язків, загальним збільшенням кількості контактів і їх формалізацією (поверховістю), диференціацією видів діяльності, збільшенням значення професійних інтересів у процесах соціальної активності, збільшенням насиченості соціального життя і «темлів» життя в цілому [45; 72].

Виділяють характерні риси міського способу життя:

- диференційованість соціальних процесів і зв'язків, контактів і видів діяльності;

- «центральність» як психологічна установка по відношенню до себе і навколишнього світу, яка передбачає сприйняття подій, які відбуваються у

місті як головних, а подій, що відбуваються поза містом, – як малозначущих.

- мобільність, як готовність людини до зміни свого соціального, професійного статусу, місця проживання;

- різноманітність культурних зразків і практик, інформації і, як наслідок, можливість вибору, заснованого на індивідуальних перевагах;

- інтегрованість – уніфікація зразків поведінки, яка проявляється в маркерах міської поведінки [17].

Не описані ознаки міського способу життя проявляються на рівні особистості:

- особистісна диференціація,

- збільшення кількості соціальних ролей;

- соціально-рольова мобільність, анонімність і її можливі наслідки – відчуття свободи, безкарності і девіація на поведінковому рівні, функціональні відносини, толерантність і байдужість, вибірковість контактів, індивідуалізм [57].

Однією з ознак міського способу життя може бути структура соціальних контактів індивіда. У дослідженнях соціальних мереж, наприклад, було показано, що зі збільшенням зв'язків з місцевим співтовариством, як правило, кількість професійних зв'язків знижується. І навпаки, зі збільшенням кількості професійних зв'язків зменшується кількість локальних контактів (професійних, дружніх, родинних зв'язків) [45].

Життєвий сценарій – категорія, яка виникла в рамках трансактного аналізу для позначення послідовності дій, яка призводить до певного стабільного результату, але здійснюється несвідомо, іноді поза волею людини [84].

Е. Берн виділяв ряд загальних життєвих сценаріїв, характерних для певної групи людей, які є елементом культурної традиції.

Життєвий сценарій виступає сполучною ланкою між особистістю і її попередниками, змушуючи людину відтворювати елементи їхнього способу життя, життєвий уклад, повсякденні практики, форми сприйняття світу і мислення. Сценарій життя структурує життя і особистість за образом і подібністю її предків [32].

У поняттях класичної психотерапії вихід за рамки життєвого сценарію пов'язаний з практикою усвідомлення, рефлексії і вольовим зусиллям індивіда. Життєвий сценарій починає формуватися у ранньому дитинстві і момент формування життєвого сценарію часто пов'язується з ситуацією вибору дитиною життєвого шляху: життєвий сценарій є складним структурним когнітивним утворенням особистості, що визначає здатність планування, конструювання і структурування власного життя. Це програма розвитку людини, на основі якої формуються відповідні моделі поведінки [84].

Спрямованість життєвих сценаріїв можна простежити шляхом аналізу суб'єктивно значущих життєвих подій особистості у поєднанні з трансльованою моделлю поведінки [21].

У парадигмі трансактного аналізу життєвий сценарій тісно пов'язаний із соціальною роллю-позицією суб'єкта в світі соціальних відносин. Людина з народження перебуває в системі соціальних відносин, у відповідності зі своїм сценарієм змінює свою позицію (роль) у соціальному просторі (соціальна мобільність).

Аналіз рольової структури особистості і її життєвого сценарію, який реалізується через систему повсякденних практик і соціальних зв'язків, також є предметом справжньої дослідницької роботи.

У психології феномен «життєвий сценарій» розглядається з точки зору подієвого підходу, в якому вибір суб'єкта приймає вирішальне значення. Подія тут стає структурно-функціональною одиницею життєвого шляху і способом реалізації сценарію (або відмови від нього).

Особливістю такого підходу є можливість зміни сценарію особистості, а також способу життя, форм сприйняття і мислення, характеру, соціальних контактів і, в кінцевому результаті, життєвого шляху. Подія – це переломний момент життя особистості, в який відбувається «розрив» звичних зв'язків.

Визнання можливості змінювати своє життя (без втручання психотерапевта або інших зовнішніх сил) відрізняє подієвий підхід від психоаналітичного [13].

Життєвий шлях – це своєрідна історія формування особистості в системі просторових і соціальних координат [82]. Життєвий шлях, на відміну від поняття «життєвий сценарій», описує індивідуальний шлях розвитку особистості через призму подій. При цьому життєвий шлях може включати чи не включати елементи життєвих сценаріїв різних соціальних груп і поколінь. Таким чином, життєвий сценарій – це точка співвіднесення життєвого шляху з соціокультурними практиками, прийнятими в даному суспільстві.

Життєвий сценарій відображає (включає) загальні для даної соціальної групи ступені життєвого шляху. Життєвий шлях особистості незалежно від локусів його вивчення (подієвий ряд або повсякденна діяльність) має свою топографію, виражену у змінах значень просторово-часових координат. Життєвий шлях особистості можна вивчати за «збільшеною моделлю» шляхом аналізу низки життєво важливих подій або за «деталізованою моделлю» – шляхом аналізу повсякденної діяльності індивіда. Однак в будь-якому випадку особливу роль в структурі життєвого шляху відіграє «місце». Всі місця, в яких систематично або випадково буває людина, в тій чи іншій мірі також стають частиною її особистості, як соціальні зв'язки та ін.

Як показав попередній аналіз, мобільність розглядається з двох точок зору: як характеристика соціуму і як характеристика особистості. Заува-

жимо, що просторову мобільність прийнято вважати одним з видів соціальної мобільності.

Наразі висока соціальна мобільність асоціюється з характеристиками успішності, стає ідеологією, що спонукає індивіда розширювати свої мобільні здатності і адаптуватися до просторових змін життя і умов праці в ситуації постійної делокалізації робочих місць, частоті зміни колег, друзів, партнерів [36], а для деяких груп – стилем життя. Змінилися умови життя, розвиток засобів зв'язку, включаючи транспорт і спілкування, що сприяють збільшенню просторової мобільності. Повсякденні переміщення стають центральним фактором соціального життя (показник соціалізації індивіда), що зв'язує сім'ї, коло друзів, партнерів. При цьому чим далі одне від одного місця перебування і місця діяльності, тим сильніше значення просторової і віртуальної мобільності [36]. Але тут діє і зворотний закон. Чим доступніше засоби зв'язку, тим частіше ними користуються [31].

В. Wellman показав, що особистісна активність однаково проявляється у всіх життєвих сферах: люди, активні в мережі Інтернет, також активні і у звичайному житті (віртуальне спілкування розширює сферу контактів у реальному житті, таким чином сприяючи зростанню переміщень).

Ригідність особистості (за В. Райхом «характерний м'язовий панцир») вчений вважав результатом іммобільного способу життя і, навпаки, припускав, що люди з гнучким характером, здатні до внутрішніх змін, формуються в умовах високої соціальної мобільності. Коли людина залишається на протязі всього свого життя в одному професійному, економічному і політичному статусі, її поведінка неминуче виявляється дуже жорсткою і негнучкою. В ярмі постійного виконання однієї і тієї ж роботи, в одних і тих же соціальних і економічних умовах, розум і вся поведінка в цілому вимагають певної ригідності.

Гнучкість мислення і поведінки індивіда розглядається у тілесно-орієнтованій психології як одна з ознак психологічного здоров'я. П. Соро-

кін пов'язує високу соціальну і просторову мобільність з, такими особливостями особистості як високий рівень інтелектуального розвитку (у зв'язку з «розумовою напругою») і винахідливістю («мобільність сприяє винаходам і відкриттям»), збільшенням ризику розвитку психічних захворювань, поверховістю у поглядах і сприйнятті, скептицизмом і цинізмом [81].

Визначають мобільність через психологічну готовність до зміни місця проживання і роботи. Вони досліджували індивідуальні відмінності між «мобільними» і «імобільними» співробітниками великих компаній. Автори припустили, що рівень мобільності людини залежить від її ціннісних орієнтацій, рівня життєстійкості і кола афективних зв'язків; встановили, що більш мобільними є люди з активною життєвою позицією, які у меншій мірі залежать від сім'ї або соціальної групи і готові до розвитку і самореалізації.

Дослідження проводилося за участю 89 осіб, з використанням авторського опитувальника і ряду психологічних методик. Авторський опитувальник включав 39 тверджень вимушеного вибору, частина з яких свідчили про «мобільність» респондента, інша частина – про його «немобільність». В цілому авторам вдалося встановити відмінності ціннісних орієнтацій учасників, готових до зміни місця роботи і проживання, і учасників, не готових до життєвих змін [65].

Ще однією точкою зору є погляд на мобільність як форму реалізації потреби у свободі. З точки зору філософів-гуманістів свобода – одна з обов'язкових умов існування людини. Соціальна мобільність розглядається як засіб реалізації свободи і розвитку. Свобода завжди пов'язана з ситуацією вибору: в людині від природи закладений потенціал безперервного зростання, але тільки вона сама вирішує, зупинитися їй у розвитку або продовжувати діяти, рухатися вперед. Все це дозволяє зв'язати просторову мобільність досліджуваних і вибір, який вони роблять у пошуку нових мо-

жливостей для реалізації своїх життєвих планів, зміни життєвого простору, а разом з ним і життєвої ситуації.

Свобода реалізується у ситуації вибору. Життєвий сценарій, який передбачає певну послідовність дій, подій і форм поведінки, обмежує свободу через обмеження кількості локусів вибору – місць прийняття рішень.

Таким чином, мобільність (зміна соціального або просторового положення) здійснюється через так звані «хаби» – місця вибору суб'єктом свого подальшого (життєвого) шляху. Прийняття рішення про зміну свого життєвого сценарію може здійснюватися через усвідомлення особистістю своїх повсякденних практик.

Пропонується також умовно розділити просторову і соціальну мобільність, розуміючи при цьому, що ці види мобільності тісно взаємопов'язані. Просторова мобільність, у свою чергу, може бути також розглянута в двох аспектах, як «повсякденна мобільність» (повсякденні практики переміщень у просторі) і «міграційна мобільність» (зміна місця проживання). Таким чином, пересуваючись у просторі, людина не знаходиться у відриві від соціуму і пов'язаних з ним соціальних груп, а навпаки, переміщення у просторі – це завжди переміщення й у просторі соціальної взаємодії.

Повсякденні життєві практики, зафіксовані у розрізі повсякденних життєвих ситуацій, є, у свою чергу, маркерами специфічних особистісних рис. Через особливості повсякденної мобільності і міграційної мобільності (особиста історія) розкривається особистість індивіда: структура соціальних ролей, життєвий сценарій (реалізовані соціально-культурні практики) і життєвий шлях (індивідуальні життєві практики) [84].

Перший етап дослідження був побудований на стратегії «від часткового до загального»: від вивчення повсякденних практик респондентів (повсякденних маршрутів), через виділення загальних компонентів цих повсякденних практик («соціально-середовищних сценаріїв»), до досліджен-

ня групових соціально-психологічних особливостей отриманих соціальних груп, розгляді мобільності як характеристики поведінки (і особистості) індивіда, його повсякденних практик і стилю життя. У дослідженні вивчається міграційна мобільність, припускаючи, що каталізатором міграційної мобільності можуть бути як зовнішні (соціально-економічні умови, певні умови життя на території), так і внутрішні чинники (схильність до переїздів, активність та ін.) [83].

Висунуто припущення, що через соціальну і просторову мобільність може бути проявлена система соціальних ролей особистості, психологічне благополуччя особистості і низка пов'язаних факторів (особистісне зростання, управління оточенням, самореалізація тощо), якість життя і рял пов'язаних чинників (кількість часу, що витрачається на переміщення, спілкування з друзями, захоплення тощо), а також життєві цілі [84].

Аналіз практик повсякденної мобільності можливий з використанням «трекінгу» – технології, що дозволяє відновити маршрут індивіда протягом певного проміжку часу («трек»), на основі його цифрового сліду.

Застосування трекінгу у сукупності з низкою психологічних методик надало змогу розкрити психологічні основи соціальної поведінки досліджуваних. Однак одержувані «треки» самі по собі малоінформативні, якщо мета полягає у розумінні психологічних основ тієї чи іншої поведінки. Інформацію про переміщення необхідно доповнити результатами опитування, в яких інформант розкрив би цілі своїх просторових переміщень (сєнс і особистісне значення місця), а також результатами психологічного тестування, які можуть дати об'єктивні дані про особистісні якості і соціально-психологічний статус респондента [84].

В якості тестового матеріалу були використані методики для дослідження соціальної ідентичності, суб'єктивного благополуччя, якості життя, особистісних характеристик (товариськість, соціальний інтелект, локус контролю).

У західних країнах соціальна мобільність призводить до високих показників міграційної мобільності, коли людина з легкістю змінює місце проживання з метою поліпшення власних соціально-побутових умов. Наразі висока мобільність, що характеризується частою зміною роботи, місця проживання тощо) стає певним стилем життя [84].

Емпіричні спостереження показують, що соціальна мобільність збільшується зі збільшенням розміру міста. Місто притягує можливостями вибору, великою кількістю «хабів», що дозволяє досить швидко «перемикатися», змінюючи свої ролі і локації. Соціальна мобільність веде до зростання економіки і добробуту, але при цьому наскільки мобільною має бути людина, щоб почувати себе щасливою – відкрите питання. Тут постає питання про можливості (і технології) управління способом життя (життєвими сценаріями) через вимір умов життя (довкілля). З іншого боку, можливість міграційної мобільності важлива у сучасному місті, де працівники змушені щодня відвідувати місце праці, віддалене від місця проживання.

Останнім часом виникають сервісні пропозиції для «мобільних» людей, які готові часто міняти місце проживання і роботу [19]. Для задоволення їх потреб пропонуються мобільні будинки тощо. Одночасно з цими питаннями встає етичне питання про роль суб'єкта в управлінні середовищем: чи повинне середовище управлятися імперативно за допомогою технологічного диктату, або за допомогою комунікації (діалогу) суб'єктів.

Отже, проведено аналіз змісту і визначено взаємозв'язок понять «спосіб життя», «стиль життя», «сценарій життя», «життєвий шлях». Спосіб життя визначається через набір повсякденних практик, які є результатом адаптації особистості або соціальної групи до об'єктивних умов середовища. Індивідуальні засоби і прийоми адаптації описуються категорією «стиль життя». При цьому існує соціологічне і психологічне трактування цього поняття. Психологічне трактування включає ряд життєвих цілей ін-

дивіда і способів їх досягнення. Соціологічне трактування розглядає стиль життя як спосіб соціальної ідентифікації [84].

Життєвий сценарій – поняття, яке описує загальний для певної групи людей порядок соціальної взаємодії як елемента способу життя. У цьому аспекті життєвий сценарій стає структурним фактором життєвого шляху особистості та її змісту, є елементом зв'язку особистості з її предками. Життєвий сценарій також визначає роль особистості у соціальному просторі. Життєвий шлях – індивідуальний шлях розвитку особистості в системі просторових і соціальних координат. Ключовим елементом життєвого шляху є подія. Подія – поворотний момент життєвого шляху, точка зміни просторового положення, стилю життя, соціальної ролі. Особливо значущі події характеризуються зміною життєвого сценарію і способу життя людини [84].

Частота подій, швидкість змін особистістю її просторового і соціального стану визначається як індивідуальна мобільність. Проведений аналіз уявлень про соціальну мобільність показав, що мобільність може бути індивідуальна і групова, вона може описуватися як характеристика індивіда або соціальної системи, можуть бути вивчені соціальні або просторові її аспекти.

Соціальні та просторові параметри мобільності тісно взаємопов'язані; зі зміною положення у просторі часто змінюються й соціальні ролі і навпаки. Аналіз психологічних аспектів соціальної і просторової мобільності показав, що мобільність як характеристика особистості відображає соціально-рольову структуру, ціннісні орієнтації, активність та інші її якості.

Мобільність як характеристика соціальної системи є засобом реалізації свободи вибору і пересування. Якісна відмінність міського способу життя полягає у кількісному збільшенні точок (місць) самовизначення суб'єкта (вибору життєвого шляху) [84].

Вивчення психологічних аспектів індивідуальної мобільності можливе з застосуванням технологій трекінгу, які фіксують маршрут повсякденних переміщень індивіда, з доповненням інформацією, зібраною з використанням опитувального методу (цілі, цінності та особистісні смисли респондента) і з використанням батареї психологічних тестів (збір інформації про особистісні якості індивіда), задіяні зокрема на подальших етапах емпіричного дослідження.

3.2. Психологічна реабілітація особистості в умовах дії стресових факторів та її соціальна мобільність

На другому етапі емпіричне дослідження було спрямоване на перевірку гіпотез про специфіку переживання часу у періоди криз, зокрема професійно-особистісних, що характеризуються як переломні події екзистенціальної етіології та охоплюють «ядро» особистості у вигляді мотиваційно-ціннісних утворень.

Емпірична вибірка формувалася з респондентів, які переживають життєвий етап, що характеризується як «нормативна» або «наднормативна» криза [13; 16].

Експериментальну вибірку склали 252 респондента (101 чоловік (40,1%) і 151 жінка (59,9%)), розподілені в три основні групи.

Перша група – 65 респондентів (25,8%) – учні випускних класів шкіл, які додатково проходили навчання на курсах довузівської підготовки, чим підкреслюється специфіка даного життєвого етапу включених в неї досліджуваних – не тільки завершення шкільної освіти, пов'язане з переживанням нормативної кризи вибору траєкторії професійно-особистісної самореалізації («криза оптації»), але й інтенсивна підготовка до проходження конкурсного відбору для продовження навчання у закладах вищої освіти.

Друга група – 122 респонденти (48,4%) – група сформована зі студентів, які приступили до навчання на третьому курсі. Цей життєвий період описується як наднормативна криза («криза третього курсу»): студенти переживають внутрішній конфлікт між «ідеальними» і реальними, сформованими в результаті першого досвіду взаємодії з професійним середовищем, образами професіонала як суб'єкта діяльності, а також образами суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин. Відбувається криза професійних експектацій, що викликає у свідомості суб'єкта переосмислення зробленого вибору. Інтенсивний перехід від модулів загально-професійних дисциплін до модулів спеціальних предметів, що супроводжується активною включеністю студента у професійну практику, ставить перед майбутнім фахівцем питання життєвої важливості: про правильність зробленого вибору; про можливість професійної самореалізації у просторі обраної діяльності і сегментації ринку праці та ін. Зазначене надає підставу розглядати другу групу респондентів як репрезентативну, що відповідає предмету дослідження і його завданням.

До третьої групи увійшли практикуючі фахівці різних сфер діяльності – 65 респондентів (25,8%). Життєва ситуація цієї категорії респондентів може бути визначена як переживання наднормативної кризи вступу на посаду – модифікації нормативної кризи «народження професіонала», характерної для першого етапу самореалізації у просторі професійного життя. Його наднормативність обумовлена включенням у нову предметну сферу діяльності у той життєвий період, коли він освоїв предметну діяльність, досяг у ній певного рівня компетентності, професійно-особистісної самореалізації [20]. За тривалістю стажу роботи група була представлена трьома категоріями:

- до 10 років – 20 респондентів (30,8%);
- від 11 до 21 року – 20 респондентів (30,8%);
- більше 21 року – 25 респондентів (38,4%).

З метою перевірки достовірності положень, які обґрунтовують висунуті емпіричні гіпотези, була сформована контрольна група. У неї увійшли 106 респондентів, професійне самовизначення яких також відбувається у різних сферах діяльності (економіка і управління; технічні та соціономічні види професій).

Контрольна група за соціально-демографічними показниками і за психологічним характеристикам пережитого життєвого періоду аналогічна експериментальній групі.

До контрольної групи увійшли: 32 випускника шкіл (30,1%); 52 (49,1%) студента 3 курсу різних профілів навчання; 22 фахівця (20,8%), які проходять через кризу вступу на посаду, тобто працюють у посаді керівника менше одного року.

Таким чином, сукупна вибірка в цілому представлена 358 респондентами; вона репрезентативна за складом досліджуваних, відповідає меті та завданням, поставленим у дослідженні. Характеристика вибірки респондентів наведена у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Характеристика вибірки респондентів

Групи	Кількість респондентів			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	п	%	п	%
Випускники шкіл	65	25,8	32	30,1
Студенти	122	48,4	52	49,1
Керівники	65	25,8	22	20,8
<i>за статтю</i>				
Чоловіки	101	40,1	40	37,7
Жінки	151	59,9	66	62,3

Для проведення психодіагностичних обстежень на другому етапі емпіричного дослідження, відповідно до його завдань, застосований пакет методик опитувального, бланкового, проєктивного характеру.

Специфіка переживання психологічного часу особистістю діагностувалася проєктивним методом: «Часова децентрація» (Є. Головаха, О. Кронік).

Комплекс мотиваційних утворень аналізувався з застосуванням психодіагностичних методик: опитувальника потреби досягнень (Ю. Орлов); методики К. Замфір (визначення співвідношення внутрішнього і зовнішнього видів мотивації); анкети «Мій професійний вибір» (Б. Ясько); опитувальника професійних переваг (Дж. Холланд).

Екзистенційні цінності у вигляді актуальних для респондента життєвих смислів аналізувалися за даними опитувальника смисложиттєвих орієнтацій.

Цінність «Я» аналізувалася на підставі тестів на самооцінку В. Соніна і Дембо-Рубінштейн, адаптованих до завдань дослідження («Я у минулому», «Я у теперішньому», «Я у майбутньому»).

Атрибутивний стиль у вигляді локусу суб'єктивного контролю респондентів визначався за опитувальником Дж. Роттера «Локус контролю».

Опитувальник потреби досягнень («ОПД») був призначений для вимірювання потреби у досягненні мети, успіху і в цілому досягнень [91, с. 473-474]. Тест був розроблений Ю. Орловим. Методика включає в себе 23 питання. Середній час тестування – 10-15 хвилин.

Мотивація досягнення (успіху, мети) виражається у прагненні до покращення результатів, наполегливості у досягненні своїх цілей і впливає на всю життєдіяльність людини. Чим вище у людини самооцінка, тим більше вона активна і націлена на досягнення. Потреба у досягненні перетворюється у такому випадку в особистісну властивість, установку.

Для обробки результатів необхідно порівняти відповіді респондента з ключем. Кожна відповідь, що співпадає з ключем, оцінюється в 1 бал. Потім необхідно підрахувати загальну суму балів і порівняти отриманий результат з оціночною шкалою. Сума балів позитивних і негативних відповідей характеризує рівень потреби у досягненні. Розмах індивідуальних балів може бути від 2 до 22.

На основі процедури стандартизації автором виділено п'ять рівнів вираженості потреби досягнень (табл. 3.2).

У процесі аналізу та інтерпретації результатів тестування не застосовувалася шкала «С», а використовувалися «сірі» бали, відповідно до авторського підходу: низький рівень: 0-9 балів; середній рівень: 10-14 балів; високий рівень: 15-23 бали.

Визначення співвідношення внутрішньої і зовнішньої мотивації, проводилося за даними опитування з застосуванням методики К. Замфір і анкети спонукальних мотивів обрання професії.

Таблиця 3.2

Рівні потреби у досягненнях за методикою ОПД

Шкала «С»	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Сирий бал	0-4	5-7	8	9	10	11-12	13	14	15	16-17	18-23
Рівні	дуже низький		низький		середній			високий		дуже високий	
Рівні в інтерпретації	низький				середній			високий			

В основі методики К. Замфір лежить концепція про внутрішню і зовнішню мотивації. Зовнішні мотиви в ній диференціюються на зовнішні позитивні (ЗПМ) і зовнішні негативні (ЗНМ).

Респонденту пропонується перелік 7 мотивів, з яких два належать до внутрішніх мотивів професійної діяльності; три – до зовнішніх позитивних і два – до зовнішніх негативних мотивів.

Оцінка індивідуальної значущості кожного мотиву проводиться за п'ятибальною шкалою (від 1 бала – «значимо в дуже незначній мірі»; до 5 балів – «значимо в дуже великій мірі»).

Обробка результатів полягає у визначенні середньоарифметичного значення показників за кожним видом мотивації.

Внутрішня мотивація (ВМ) визначається середньоарифметичним показником оцінок за мотивами, позначеними номерами 6 і 7.

Зовнішня позитивна мотивація (ЗПМ) визначається середньоарифметичним показником оцінок за мотивами, позначеними номерами 1, 2, 5.

Зовнішня негативна мотивація (ЗНМ) визначається середньоарифметичним показником оцінок за мотивами, позначеними номерами 3 і 4.

За підсумковими даними визначається мотиваційний комплекс особистості – співвідношення між собою трьох видів мотивації: ВМ, ЗПМ та ЗНМ.

До оптимальних мотиваційних комплексів належать два типи поєднань: «ВМ>ЗПМ>ЗНМ» і «ВМ=ЗПМ>ЗНМ». Найгіршим мотиваційним комплексом є тип: «ЗНМ>ЗПМ>ВМ».

Враховується, що будь-які інші поєднання є проміжними з точки зору їх ефективності [262, с. 88].

Оскільки методика К. Замфір призначена для осіб, зайнятих професійною (в тому числі і навчально-професійною) діяльністю, вона не могла бути застосована в опитуваннях старшокласників, для яких провідною залишається навчальна діяльність.

Їх опитування було проведено з застосуванням «Анкети спонукальних мотивів обрання професії».

Питання (твердження) анкети були адаптовані для контингенту респондентів і розподілені за змістом мотивів у три групи:

- внутрішні спонукальні мотиви (ВМ);
- зовнішні позитивні мотиви (ЗПМ);
- зовнішні негативні мотиви (ЗНМ).

Така адаптація методу дозволила проводити порівняльність результатів діагностики в різних групах респондентів.

Смисложиттєві орієнтації акумулюють ключові екзистенціальні цінності суб'єкта, визначаючи тим самим тенденції вибору напрямку самореалізації. Саме ця обставина зумовила проведення дослідження з застосуванням методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. Леонт'єв).

Взаємозв'язок життєвих орієнтацій зі стилями атрибуції у вигляді локусів суб'єктивного контролю у групах респондентів з різними типами психологічного часу (часової децентрації) розглядалася з застосуванням методики «Локус контролю» (Дж. Роттер) [91].

Таблиця 3.3

Мотиви обрання професії досліджуваними, розподілені за видами мотивації (ВМ; ЗПМ; ЗНМ)

№	Внутрішні мотиви (ВМ)
2	Екстремальна і напружена праця, високий ступінь відповідальності
4	Можливість приносити людям полегшення від страждань, радість
6	Творчий характер праці
7	Необхідність постійно працювати над собою, здобувати нові знання та вміння
8	Можливість проявляти доброту до людей, турботу про них
10	Постійний стан активності, саморегуляції і самовдосконалення
	Зовнішні позитивні мотиви (ЗПМ)
1	Соціальна значущість праці

5	Можливість надання допомоги родині і близьким людям
12	Благородство, внутрішня цілісність як соціальний образ фахівця
13	Можливість диференційованого професійного вибору, вузької спеціалізації
Зовнішні негативні мотиви (ЗНМ)	
3	Стабільність і матеріальна забезпеченість
9	Почуття переваги професії
11	Статус фахівця з престижною професійною освітою
14	Оцінка результатів своєї праці у вигляді високого заробітку

Локус контролю передбачає характеристику того, в якій мірі особистість відчуває себе активним суб'єктом власної діяльності і свого життя («інтернальність»), а в якій – пасивним об'єктом дій інших людей і обставин («екстернальність»).

Респондентам пропонувалося оцінити 29 пар тверджень, вибравши в кожному один з варіантів («а» або «б»). Оскільки 6 тверджень є фоновими, загальна і максимальна сума балів за інтернальністю і екстернальністю становить 23.

Спрямованість локусу контролю визначається показником за кожною шкалою: перевищення показника за шкалою «інтернальність» (понад 12 балів) означає, що для суб'єкта характерний інтернальний стиль атрибуції: він відчуває себе активним суб'єктом власної діяльності і життя.

Аналогічні показники, але за шкалою «екстернальність» маркують екстернальний атрибутивний стиль: респондент розглядає себе пасивним об'єктом дій інших людей і обставин.

Методика визначення часової децентрації [74] була спрямована на діагностику здатності особистості поглянути на своє життя з будь-яких часових позицій, з будь-якого хронологічного моменту свого життя.

Респондентам пропонувалося оцінити свої часові орієнтації за допомогою трьох біполярних семибальних шкал (рис. 3.1).

я живу минулим х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х я живу майбутнім
 я живу минулим х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х я живу теперішнім
 я живу теперішнім х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х я живу майбутнім

Рис. 3.1. Біполярні шкали для визначення часової децентрації за методикою Є. Головахи, О. Кроніка

На підставі отриманих оцінок визначався ступінь вираженості орієнтації на сьогодні, минуле, майбутнє.

Можлива максимальна оцінка кожної з орієнтацій дорівнює 14 балам і відповідає відповідям, представленим на рис. 3.2-3.4.

Мінімальна вираженість кожної орієнтації дорівнює 2 балам; їй відповідають відповіді, протилежні наведеним.

Чим більше людина орієнтована на теперішнє, тим менше у неї часових децентрацій.

я живу минулим х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х я живу теперішнім
 я живу теперішнім х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х я живу майбутнім

Рис. 3.2. Максимальна орієнтація на теперішнє

я живу минулим х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х я живу майбутнім

я живу минулим х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — — х я живу теперішнім

Рис. 3.3. Максимальна орієнтація на минуле

я живу минулим х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х я живу майбутнім

я живу теперішнім х — — — х — — — х — — — х — — — х — — — х — х я живу майбутнім

Рис. 3.4. Максимальна орієнтація на майбутнє

Методика діагностики самооцінки «Я у минулому», «Я у теперішньому», «Я у майбутньому» є однією з модифікацій методики Дембо-Рубінштейн і була призначена для вивчення самооцінок досліджуваних за заданими характеристиками і в різні періоди часу.

Діагностичні особливості методики полягають у простоті проведення та організації дослідження, у варіативності характеристик для самооцінки.

В роботі для діагностики самооцінки були використані шкали «Розум», «Успішність», «Самореалізація» і «Щастя».

Респондентам пропонувалося на горизонтальній лінії у 10 см відзначити своє місце знаходження за вказаними характеристиками у минулому, сьогодні і майбутньому.

Інтерпретація надавалася на підставі оцінки місця розташування на лінії за кожним з параметрів (підраховувалася відстань від відмітки, зробленої респондентом до правого кінця шкали).

Отримані дані за методикою дозволяли оцінити не тільки загальне самоприйняття (прийняття себе) і приватні самооцінки, а й виявити глобальне емоційно-ціннісне ставлення респондента до свого «Я» — рівень са-

моприйняття у теперішній період часу, порівняти його з самооцінкою за шкалою у минулому, визначити рівень домагань у майбутньому.

Шкала «Орієнтація у часі» є базовою шкалою опитувальника САТ, адаптації опитувальника РОІ (опитувальника особистісних орієнтацій) Е. Шострома.

Використана у дослідженні шкала включає 17 пунктів, кожен з яких включає два судження ціннісного чи поведінкового характеру під індексами «а» і «б». Судження не обов'язково є строго альтернативними.

Респонденту пропонувалося при тестуванні вибрати той варіант відповіді, який найбільше відповідає його ставленню до життя і до часу.

Далі розраховувалися два показника: загальний (сума відповідей, що співпали з «ключем») і коефіцієнт «Орієнтація у часі» (відношення кількості відповідей, що не збіглися з «ключем» до кількості відповідей, що співпали з «ключем»), коефіцієнт «Орієнтація у часі» (КОЧ), що являє собою співвідношення компетентності у часі (КЧ) і некомпетентності по відношенню до часу (НЧ) і є для конкретної людини постійним.

Передбачалося, що цей коефіцієнт для особистості, яка самоактуалізується, представляє співвідношення $НЧ : КЧ = 1 : 8$. Це означає, що одна година з кожних дев'яти годин особистість існує у часі некомпетентним чином.

Для середньої «нормальної» особистості це співвідношення дорівнює $НЧ : КЧ = 1 : 6$, а для такої, яка не самоактуалізується – $НЧ : КЧ = 1 : 3$. Можна розраховувати і загальний показник за шкалою «Орієнтація у часі». Він визначається кількістю відповідей, що співпали з «ключем».

Таким чином, використана шкала «Орієнтація у часі» визначала ступінь правильності орієнтації респондента у часі.

Людина не завжди поводиться однаково, тобто не завжди є компетентною по відношенню до часу. Людина, яка володіє низьким рівнем само-

актуалізації (низький бал за шкалою) або живе минулим, або живе майбутнім.

Особистість, яка самоактуалізується (високий бал за шкалою) правильно орієнтована у часі, розглядає його у єдності минулого, сьогодення і майбутнього. Така людина не відкладає життя на завтра, не грузне у минулому, а живе у сьогоденні, сприймаючи його, проте, в єдності з минулим і майбутнім.

Людина, компетентна у часі, відрізняється від особистості, яка не самоактуалізується тим, що менше обтяжена почуттями провини, образи, що йдуть з минулого. Її надії розумно пов'язані з поставленими у даний час цілями. Її віра у майбутнє спирається на реалістичні плани.

Обробка даних проводилася з застосуванням методів якісного і кількісного аналізу, параметричної статистики (розрахунок середнього арифметичної, стандартного відхилення, t-критерію), багатофункціонального критерію Фішера (ϕ^* -критерій) і багатовимірних методів (кореляційний, факторний, кластерний аналіз).

Таким чином, дизайн дослідження, емпірична вибірка і застосовані методи діагностики і аналізу емпіричного матеріалу на першому етапі дослідження відповідають предмету, меті та завданням дослідження, дозволяють забезпечити повноцінну перевірку емпіричних гіпотез, достовірність і надійність отриманих результатів.

Переживання часу у вигляді часової перспективи минулого, сьогодення, майбутнього показало, що 63,2% респондентів контрольної групи (67 респондентів) децентровані: орієнтацію на минулі події життя виявили 33% респондентів (35 осіб) (група КГ1), децентровані у майбутнє 30,2% опитаних (32 особи) (група КГ2). Орієнтовані на справжні події життя 14,2% респондентів (15 досліджуваних) (група КГ3); група респондентів, які виявили змішану концентрацію представлена 24 досліджуваними (22,6%).

Використовуючи підхід, застосований за результатами комплексного аналізу самооцінки, часової децентрації і орієнтації у часі ми розділили групу респондентів зі змішаною часовою децентрацією на дві підгрупи.

Респонденти, які виявили одночасно три напрямки центрації (у минуле, у теперішнє, у майбутнє), або децентровані у рівній мірі у минуле і майбутнє (всього 12 осіб), включені для подальшого аналізу у групу КГ2, яка за кількісним складом представлена 42 респондентами (39,6% від контрольної вибірки).

Респонденти, які у рівній мірі децентровані у сьогодення і майбутнє або у сьогодення і минуле (9 осіб), включені у групу КГ3 (центрація «в теперішнє»), яку склали 30 осіб (28,3% від контрольної вибірки).

Порівняння з аналогічними показниками, отриманими в експериментальній групі, демонструють достовірне переважання частки респондентів, зосереджених на актуальному процесі життя, в експериментальній групі (при $\varphi^*=1,52$; $p\leq 0,06$).

Однак у показниках децентрації статистично значущих відмінностей не виявлено.

За віковим складом виділені групи в цілому ідентичні таким в експериментальному дослідженні. Групу КГ1 (децентрація у минуле) склали в основному випускники шкіл – 15 респондентів (44,1%) і студенти – 15 досліджуваних (44,1%). Тільки 11,8% (4 респонденти), які почали керівну посаду, орієнтовані на цінності прожитих періодів життя.

Групу КГ2 (децентрація у майбутнє) склали 23,8% школярів (10 досліджуваних); 50,0% студентів (21 осіб) і 26,2% менеджерів (11 респондентів), що в цілому узгоджується з даними, отриманими в експериментальній групі.

Більше половини (56,7%) – 17 респондентів групи КГ3 (центрація в актуальний процес життя) склали студенти закладів вищої освіти; 23,3% (7 респондентів) – старшокласники, і 20,0% (6 осіб) – фахівці.

Зазначені у табл. 3.4 відмінності у частках представленості вікових груп у видах часової орієнтації ми не розглядаємо як протиріччя щодо даних, встановлених в експериментальному дослідженні. Важливим результатом проведеного аналізу є принципова відповідність структури груп КГ1, КГ2 і КГ3 до груп ЕГ1, ЕГ2, ЕГ3 експериментального дослідження.

Цей висновок підтверджує і аналіз показників за шкалою «Орієнтація у часі».

Таблиця 3.4

Порівняння представленості респондентів експериментальної і контрольної груп за видами часової центрації

Напрямки центрації	Школярі		Студенти		Фахівці	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
У минуле	51,6	44,1	30,9**	44,1**	14,3	11,8
У теперішнє	20,6	23,3	32,5	56,7	51,9***	20,0***
У майбутнє	26,2	23,8	33,3*	50,0*	30,5	26,2

Примітки: * – $p \leq 0,002$, при $\varphi^* = 2,79$; ** – $p \leq 0,03$, при $\varphi^* = 2,64$; *** – $p \leq 0,000$, при $\varphi^* = 5,07$.

Встановлено, що для респондентів, децентрованих у часі, здатності компетентно використовувати час життя мають в основному середній рівень розвитку.

У групі, децентрованої у минуле цей показник склав 7,5 бали ($\sigma = 1,92$); у респондентів, децентрованих у майбутнє – 5,6 бали ($\sigma = 1,59$). Найбільш компетентні у часі респонденти контрольної групи, як і в даних по експериментальній вибірці, центровані в актуальний процес життя ($M=8,3 \pm 1,08$).

Самооцінка респондентів з різними видами часової орієнтації показала, що досліджувані контрольної групи, переважно децентровані у минуле

(група КГ1) не виявили значущих відмінностей у показниках самооцінок «Я у минулому», «Я у теперішньому», «Я у майбутньому» за основними аналізованими компонентами (самореалізація і інтегральна самооцінка) з експериментальною групою.

Тут також, як в групі ЕГ1, самооцінка піддається динаміці від знижених значень «Я у минулому» до максимально високих «Я у майбутньому» (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Порівняння середніх значень (М) основних компонентів самооцінок респондентів експериментальної і контрольної груп

Компоненти самооцінки	Я у минулому		Я у теперішньому		Я у майбутньому	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
	<i>ЕГ1, КГ1</i>					
Самореалізація	6,3	5,4	7,5	7,3	8,7	8,6
Щастя	7,8	7,6	7,1	6,7	9,2	8,5
Інтегральна самооцінка	7,4	6,2	7,4	7,3	8,3	8,6
	<i>ЕГ2, КГ2</i>					
Самореалізація	6,3	5,7	6,4	6,5	9,2	9,3
Інтегральна самооцінка	6,4	6,3	7,2	7,1	9,1	9,0
	<i>ЕГ3, КГ3</i>					
Самореалізація	5,7	5,2	7,3	7,7	8,7	9,2
Інтегральна самооцінка	6,3	6,4	7,2	7,4	8,6	9,2

Оскільки відзначалася специфіка ставлення особистості до компоненту «щастя», що виражалася у завищеній його оцінці у минулому життєвому періоді, цей показник було виділено особливо.

З цього маркера переживання часу в експериментальній і контрольній групах значущих відмінностей немає. Респонденти контрольної групи теж значно щасливішими оцінюють себе на попередніх життєвих етапах, ніж у сьогоденні. Досліджувані контрольної групи, що виявили переважання децентрації у майбутнє (група КГ2), за компонентом «самореалізація» як і за інтегральною самооцінкою у часовій перспективі минулого, сьогодення і майбутнього, мають, по суті, ідентичні з експериментальною групою показники.

Статистично достовірне розходження відзначається тільки за компонентом «самореалізація» у минулому: респонденти контрольної групи ще більш низько, ніж в експериментальній групі, оцінюють досягнення у самореалізації ($M = 5,8 \pm 0,94$, проти $6,2 \pm 1,13$; при $t = 2,01$, $p \leq 0,05$).

Респонденти, центровані в цій життєвий період (група КГ3) нижче оцінюють власну самореалізацію у минулі періоди життя, але лінія тренду за аналізованими показниками, як і в експериментальній групі, має прямолінійний висхідний вигляд: від середніх значень оцінок «Я у минулому» до оцінок вище середніх «Я у сьогоденні» і до високих «Я у майбутньому» (див. табл. 3.5).

Аналіз результатів діагностики, проведеної у контрольній групі з застосуванням методики К. Замфір, анкети «Мій професійний вибір» і опитувальника потреби досягнень Ю. Орлова, підтверджує у цілому феноменологію мотиваційно-потребнісної сфери досліджуваних з різними видами переживання часу, встановленої в експериментальній групі, незважаючи на відмінності на рівні статистичної значущості за окремими показниками (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Порівняння показників середньо-групових оцінок за основними компонентами мотиваційної сфери досліджуваних в експериментальній і контрольній групах

Маркери мотивації	Децентрація у минуле		Децентрація у майбутнє		Центрація у теперішнє	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
ВМ	4,1	4,2	3,7	3,5	4,1	4,2
ЗПМ	3,8	4,1	4,1	4,6	4,2	4,0
ЗНМ	4,0	4,3	3,5	3,8	3,5	3,7
ПД	12,9*	10,7*	14,2**	15,3**	12,7***	11,5***

*Примітка: ВМ – внутрішня мотивація; ЗНМ – зовнішня негативна мотивація; ЗПМ – зовнішня позитивна мотивація; ПД – потреба досягнень; * – $p < 0,01$ при $t = 3,74$; ** – $p < 0,01$ при $t = 2,56$; *** – $p < 0,001$ при $t = 7,79$.*

Респонденти, децентровані у минуле, як і досліджувані контрольної групи, мотивовані у професійному розвитку зовнішніми негативними мотивами; однак вони виявили рівень потреби досягнень менш виражений (10,7 проти 12,9 в експериментальній групі).

Отриманий результат можна розглядати як додаткове підтвердження висновку про те, що переживання часу, яке характеризується переважанням для особистості цінності минулого періоду життя, пов'язане з невисоким рівнем потреби досягнень.

Децентрація у майбутнє супроводжується у контрольній групі, як і в експериментальній, переважанням зовнішніх позитивних мотивів і найбільш вираженою потребою досягнень, яка достовірно вище не тільки у порівнянні з групами КГ1 і КГ3, але і з показниками в експериментальній

групі цього ж виду переживання часу (15,3 проти 14,2; при $t=2,56$; $p<0,01$). Дане спостереження також можна розглядати як додаткове підтвердження висновку про те, що переживання часу, яке характеризується переважанням для особистості цінності майбутнього періоду життя, пов'язане з максимально вираженою потребою досягнень у порівнянні з іншими видами часової орієнтації (спрямованість у минуле або у сьогодення).

Переживання часу як актуального потоку життєвих подій характеризується у контрольній групі респондентів рівною значимістю мотивів внутрішньої і зовнішньої позитивної спрямованості, що не має статистично достовірної відмінності від аналогічних показників в експериментальній групі.

Потреба досягнень має менш виражений рівень ($M = 11,5$ проти $12,7$ в експериментальній групі; при $t=7,79$; $p<0,001$). Однак важливим є спостереження: вигин тренду за показниками потреби досягнень особистості з різним типом переживання часу в експериментальних і контрольних групах ідентичний.

Дані, отримані у контрольних групах, в цілому при порівнянні з експериментальними групами демонструють ідентичність конфігурації профілів смисложиттєвих орієнтацій (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Порівняння середньо-групових діагностичних показників за основними шкалами методики «СЖО» в експериментальних і контрольних групах

Групи	Цілі	Процес	Результат	Локус контролю-Я	Локус контролю-Життя
ЕГ1	3,6 ± 0,93	4,1 ± 0,90	5,3 ± 0,59	4,7 ± 1,06	4,2 ± 0,94
КГ1	3,4 ± 0,82	3,6 ± 0,72	5,8 ± 0,46	4,8 ± 1,03	3,6 ± 0,68
ЕГ2	5,7 ± 0,90	3,8 ± 0,73	4,2 ± 0,65	5,7 ± 0,68	5,7 ± 0,69

КГ2	6,1 ± 0,72	4,1 ± 0,64	4,6 ± 0,64	5,9 ± 0,63	5,8 ± 0,66
ЕГ3	5,8 ± 1,09	5,5 ± 0,97	5,7 ± 0,92	5,8 ± 0,91	5,3 ± 1,03
КГ3	6,2 ± 0,78	6,4 ± 0,42	5,5 ± 0,77	5,9 ± 0,66	5,4 ± 0,84

Для респондентів контрольної групи, децентрованих у минуле і майбутнє, істотним впливом на систему смисложиттєвих орієнтацій є уявлення про себе як про сильну особистість («Локус контролю – Я»), що також має місце у даних по експериментальних групах з аналогічною децентрацією.

Дані опитування підтвердили, що децентрація у минуле безпосередньо пов'язана з особливим змістом для особистості результату пройденого етапу життя (шкала «результат»), а децентрація у майбутнє обумовлюється наявністю у суб'єкта певних цілей в житті (шкала «цілі»).

При цьому для особистості, спрямованої у майбутнє, по суті, в рівній мірі має значення цінність уявлення про себе як про сильну особистість («Локус контролю – Я») і впевненість у керуванні життя («Локус контролю – Життя»).

Характерно, що у 69,0% респондентів групи КГ2 (29 досліджуваних) спостерігається схильність до прожектерства, що відображено у перевищенні показників по шкалою «цілі в житті» до показників за шкалою «Локус контролю – Я». Відзначимо, що в групі ЕГ2 (експериментальна група) схильність до прожектерства виявлена у 59,5% респондентів. Отриманий результат можна розглядати як підтвердження висновку про схильність до прожектерства як елемента психологічного портрета особистості, децентрованої у майбутнє.

Профіль смисложиттєвих орієнтацій респондентів КГ3, незначно перевищуючи дані експериментальної групи за чотирма з п'яти шкал, має розбіжність за шкалою «процес життя» (6,4 бали проти 5,5 в експериментальній групі).

Однак ці показники не розглядалися як такі, що суперечать висновкам, зробленим про специфіку смисложиттєвих орієнтацій особистості, психологічний час якої центровано в актуальне життя. Вони є доповненням психологічного портрету ціннісної сфери респондента, демонструючи переважання цілей і процесу життя як значущих орієнтирів у прагненні до самореалізації.

Об'єднавши експериментальні та контрольні групи за ознакою вираженості часової орієнтації, було проведено кластерний аналіз методом К-середніх для перевірки ступеня достовірності висновків:

– про взаємозв'язок компонентів мотиваційно-ціннісної сфери і переживання часу у формі часової орієнтації в період криз життєвого і професійного шляху особистості;

– про мотиваційно-ціннісну обумовленість двох видів криз професійно-особистісної самореалізації, які маркуються вираженою часовою децентрацією особистості.

Кластеризація даних по групі, децентрованої у минуле (N=114 респондентів), надало змогу виділити два підвиди децентрації, що розрізняються за вираженістю низки значень у вимірних змінних.

У перший кластер увійшли дані 74 респонденти, з них 52 досліджуваних входять в експериментальну групу ЕГ1, а 22 особи – у контрольну групу КГ1.

У другий кластер включені дані 40 респондентів, з них 22 досліджуваних входять в експериментальну групу ЕГ1, а 18 осіб – у контрольну групу КГ1.

Відзначається, що серед встановлених достовірних відмінностей у середньо-групових показниках тільки відмінність, що належить до однієї змінної, є підтипом кризи актуальної самореалізації. Це самооцінка компонента «щастя» у конструкті «Я у минулому».

Для респондентів першого кластеру самооцінка щастя у минулому перевищує самооцінки по ньому у сьогодення і майбутньому.

У респондентів другого кластеру за показником «Щастя» спостерігаються невисокі значення оцінок у конструктах «Я у минулому», «Я у сьогоденні» (6,4 і 6,2 балів) і очікування щастя у майбутньому ($M = 8,1$). Ці відмінності пов'язані з віковою структурою респондентів, включених в виділені підтипи.

У першому кластері (підтип I) показник самооцінки суб'єктивного відчуття щастя у минулому значно вище, оскільки половину представників цієї підгрупи склали старшокласники, для яких, у першу чергу, характерна найбільш виражена тенденція переоцінювати минулі, підлітково-дитячі періоди життя, як найбільш щасливі.

Ця представленість перевищує частку старшокласників в цілому у сукупній вибірці по групі, децентрованої у минуле – 46 респондентів (40,4%). За другим підтипом старшокласники склали 30,0% групи (10 осіб). Решта відмінностей не заперечують виділені маркери переживання кризи актуальної самореалізації, а додатково підтверджують їх достовірність.

До групи респондентів, децентрованих у майбутнє ($N=120$ осіб) увійшли 79 учасників групи ЕГ2 і 41 досліджуваний з групи КГ2. Кластерний аналіз показав наявність двох підтипів, що розрізняються за чисельним складом і за показниками вираженості окремих змінних.

У перший кластер включені 58 респондентів, з них 38 осіб представляє експериментальну групу, а 20 – контрольну.

У другий кластер увійшли показники 62 респондентів, з них 41 особа з групи ЕГ2 і 21 – з групи КГ2.

Можливість виділення підтипів кризи нереалізованості обумовлюється такими особливостями вираженості маркерів, що визначають психологічні особливості досліджуваних, які переживають даний вид кризи:

- для респондентів другого підтипу характерна достовірно більш сформована компетентність у часі;

- для першого підтипу (кластер 1) характерні більш високі самооцінки за показниками «самореалізація» у минулому, у теперішньому і майбутньому;

- інтегральна самооцінка також має більш високі значення у респондентів першого підтипу: «Я у минулому» у другому підтипі; «Я в сьогодні»; «Я у майбутньому»;

- достовірно більш виражена у першому підтипі потреба досягнень;

- більш високо виражена цінність життєвих цілей у першому підтипі, при відсутності відмінностей у показниках за шкалою «Локус контролю-Я», що обумовлює і більш виражену тенденцію до прожектерства у респондентів, які утворили перший кластер.

Встановлені відмінності не тільки не суперечать основному результату аналізу специфіки кризи нереалізованості, а, навпаки, дають підставу для виділення підтипу, в якому якості, які марковані даним видом кризи, мають посилену вираженість.

Групу респондентів, зосереджених на актуальному процесі життя, склали 124 респондентів, в тому числі 99 учасників експериментальної групи ЕГЗ і 25 осіб з контрольної групи КГЗ. Тут також виділені два підтипи.

У перший (40 досліджуваних) увійшли 29 респондента експериментальної групи і 11 учасників контрольної групи III-к.

Другий підтип склали 84 особи – 70 респондентів групи ЕГЗ і 14 досліджуваних групи КГЗ.

Встановлені відмінності між кластерами можна розглядати як додаткове підтвердження феноменології мотиваційно-ціннісної сфери особистості, центрованої у сьогодні.

Основні компоненти психологічних утворень, що характеризують специфіку переживання криз професійно-особистісного становлення, у другому підтипі значно більш виражені. Це належить до таких психологічних маркерів:

- більш вираженої компетентності у часі;
- більш оптимістичному самостваленні (компонент «щастя» у всіх конструктах самооцінки у минулому, у сьогоденні, в майбутньому має достовірно більш високі значення;
- високою інтегральною самооцінкою у всіх часових відрізках життя;
- рівну вираженість внутрішньої і зовнішньої позитивних видів мотивації.

В цілому результати дослідження дають підставу для таких висновків: у даних, отриманих в ході дослідження контрольної групи, підтвержені відтворюваність отриманих результатів та достовірність емпіричних гіпотез і висновків, зроблених за даними аналізу, проведеного в експериментальній групі; теоретично обґрунтовані і емпірично підтвержені два види криз, характерних для особистості, яка переживає часову децентрацію у зв'язку з переломними подіями у процесі професійно-особистісного становлення (криза актуальної самореалізації і криза нереалізованості) не є феноменами, властивими виключно для суб'єкта професій соціономічного типу. Вони можуть мати популяційну вираженість і в інших професійно-демографічних сегментах; виділені підтипи прояву кризи актуальної самореалізації і кризи нереалізованості, а також мотиваційно-ціннісної сфери особистості, центрованої у сьогодення, не суперечать основним ознаками переживання часу у періоди професійно-особистісних криз, а можуть сприяти більш детальному опрацюванню мотиваційно-ціннісних ресурсів конструктивного подолання криз як переломних життєвих подій і сприяти соціальній мобільності особистості.

Переживання психологічного часу у конструктах минулого, сьогодення, майбутнього перебуває у взаємовпливі з самооцінкою, компетентністю у часі і має специфіку у період криз.

У найбільш активні життєві етапи особистість сприймає час у ретро-і перспективі оптимістично, не переоцінює власні досягнення у прожиті періоди життя, не виражає завищених очікувань у майбутньому. Ця тенденція характерна для особистості, яка має достатній рівень компетентності у часі та стійко реалізує потребу у самоактуалізації.

У молодості, в період пошуку і становлення професійної ідентичності, суб'єкт, стикаючись з труднощами на цьому відрізку життєвого шляху, схильний до децентрації у минуле, що виражається у завищеній самооцінці власних досягнень у минулому і максимально високою – у майбутньому. Найбільш виражено цю тенденцію виявляють молоді досліджувані зі слабо сформованою компетентністю у часі. Знижений рівень орієнтації у часі у молоді і зрілі періоди життя обумовлює тенденцію децентрації у майбутнє.

Динаміка самооцінки, що відображає суб'єктивне переживання самореалізованості особистості у часовій перспективі, характеризується завищеними очікуваннями від майбутнього, при зниженій оцінці власних успіхів у минулому. Оцінка кращих практик у цьому періоді життя, неоднорідна, що виражається у досить високій її дисперсії і позитивній кореляції самооцінки «Я у теперішньому» з децентрацією у майбутнє.

Визначено стійкий взаємозв'язок між зростанням рівня компетентності у часі і формуванням невисокої самооцінки у майбутньому. У сукупності це розглядається як свідчення впливу ставлення до часу на формування адекватної самооцінки особистості у часовій перспективі.

Основні види децентрації можуть розглядатися як специфічні кризи актуальної самореалізації нереалізованості, що розширюють інтерпретацію

феноменології нормативних і ненормативних життєвих криз і їх мотиваційно-ціннісну детермінацію.

У даних, отриманих в ході дослідження контрольної вибірки, адекватній за соціально-демографічними показникам експериментальній вибірці, підтверджено відтворюваність отриманих результатів, достовірність результатів перевірки емпіричних гіпотез і висновків, зроблених за даними аналізу, проведеного в експериментальній групі.

Встановлено, що теоретично обґрунтовані і емпірично підтверджені два види криз, характерних для особистості, яка переживає часову децентрацію у зв'язку з переломними подіями у процесі професійно-особистісного становлення, не є феноменами, властивими виключно для суб'єкта професій соціономічного типу. Показано, що вони можуть мати вираженість і в інших популяційних, професійно-демографічних сегментах.

Криза актуальної самореалізації маркується переважанням децентрації у минуле. Змістовно цей вид кризи обумовлений фрустрованими мотиваційно-ціннісними очікуваннями, що детермінують знижену самооцінку у сьогоденні, компенсується завищеною самооцінкою «Я у минулому». Особистість переживає внутрішній конфлікт, який визначається протиріччям між спрямованістю суб'єкта, з одного боку, до життєвих досягнень, а з іншого – у прагненні задовольнити, в першу чергу, потреби безпеки, мати діяльність, результати якої передбачувані, прагматичні. Переживання кризи актуальної самореалізації, обумовлює підвищену цінність результативності життя у системі смисложиттєвих орієнтацій, яка володіє більш вираженим впливом на самооцінку особистості.

При вираженій екстернальності атрибутивного стилю особистість має завищений локус контролю-Я, тобто володіє уявленнями про себе як про сильну особистість, що розглядає зміни зовнішніх обставин як умови

подолання кризи, перебудови укладу життя і ціннісно-смыслових її регуляторів.

Криза актуальної самореалізації має два підтипи, що розрізняються за показником «щастя» у самооцінці минулого, сьогодення і майбутнього, причому відмінності обумовлені віковою структурою респондентів, включених у виділені підтипи. В цілому ж відмінності у підтипах не спотворюють виділені маркери переживання кризи актуальної самореалізації, а додатково підтверджують отримані у дослідженні результати, що пояснюють генезис і етіологію даного виду психологічної кризи.

Сукупність проаналізованих даних в експериментальній і контрольній групах показала, що децентрація у майбутнє є маркером переживання особистістю кризи нереалізованості. Вона безпосередньо зачіпає мотиваційну сферу особистості і характеризується високою вираженою мотивацією досягнень, завищеними очікуваннями від майбутнього, заснованими переважно на зовнішніх позитивних мотивах, зокрема, мотиву кар'єрного росту.

Для особистості найбільш високу цінність має наявність цілей у майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість і часову перспективу. Переважання високих показників, що визначають уявлення про себе як про сильну особистість («Локус контролю-Я») при високих значеннях за показником цілеспрямованості обумовлює явище прожектерства у значної частини респондентів, децентрованих у майбутнє. Феноменом, що підсилює переживання особистістю кризи нереалізованості, є виражена інтернальність суб'єктивного контролю.

Криза нереалізованості має два підтипи, що розрізняються рівнями сформованості мотиваційно-ціннісних та особистісних утворень: компетентності у часі; показниками самооцінок за критерієм «самореалізація», а також інтегральною самооцінкою у минулому, сьогоденні і майбутньому; вираженістю потреби досягнень; цінністю життєвих цілей і вираженістю

тенденції до прожектерства. Встановлені у підтипах відмінності не тільки не суперечать основному результату аналізу специфіки кризи нереалізованості, а, навпаки, дають підставу для виділення підтипу, в якому якості, які обумовлюють даний вид кризи, мають посилену вираженість.

Мотиваційно-потребнісна сфера у темпоральній організації особистості, центрованої у теперішнє, не має суперечливих відносин з суб'єктивним переживанням часу.

Переважаюча внутрішньої і зовнішньої позитивної мотивації, помірна вираженість потреби досягнень свідчить про те, що особистість, яка має часовий центр у сьогоденні, має здатність до організації часу життя, ставиться до часу як до ресурсу особистісного становлення.

Ці особистісні утворення позитивно пов'язані з екзистенційними цінностями, що формують гармонійний профіль смисложиттєвих орієнтацій особистості, з урівноваженим атрибутивним стилем – умінням демонструвати позитивні якості як інтернальної, так і екстернальної локалізації суб'єктивного контролю.

У особистості, центрованої у сьогодення, переживання кризи професійно-особистісного становлення має латентну вираженість і не дає підстав бути оцінюваною як переломна подія, як точка біфуркації, яка обумовлює необхідність перебудови укладу життя і ціннісно-смислових її регулятивів, перевизначення системи життєвих перспектив [61].

Фокус часової центрації у сьогодення свідчить про здатність респондента до організації часу життя. Критичні події, що супроводжують кризу професійних експектацій чи кризу професійної кар'єри у формі кризи вступу на посаду мають для суб'єкта, центрованого у теперішнє, переважно позитивну модальність. Студенти беруть перший досвід входження у професійне середовище, як накопичення професійних компетенцій, а фахівці розглядають призначення на адміністративну посаду як розвиток професійної кар'єри.

Подолання кризи для особистості, центрованої у сьогодення, осмислюється через призму помірної мотивації досягнень, внутрішньої професійної мотивації, гармонійного профілю смисложиттєвих орієнтацій.

Переживання криз професійних очікувань і вступу на посаду у позитивній модальності має два типологічних прояви. Це відноситься до таких психологічних маркерів, що характеризують особистість з переважанням часового центру в актуальному життєвому процесі: вираженістю високих показників компетентності у часі; оптимістичністю самоствавлення, відображеного у компоненті «щастя» у всіх конструктах самооцінок у минулому, у сьогоденні, у майбутньому; у різних (середніх – високих) показниках інтегральної самооцінки у всіх часових відрізках життя; у посиленні ролі зовнішніх позитивних мотивів професійної самореалізації.

Встановлені відмінності у підтипах можна розглядати як додаткове підтвердження феноменології мотиваційно-ціннісної сфери особистості, центрованої у сьогодення.

Визначено основні психологічні ресурси подолання кризи актуальної самореалізації та нереалізованості як переломних подій, що обумовлюють необхідність зміни індивідуальної парадигми цінностей і мотиваційно-потребнісної сфери як «ядра» особистості, перевизначення системи життєвих перспектив:

– для особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації – висока цінність результативності життя у системі смисложиттєвих орієнтацій; розвинений локус контролю-Я як опозиція вираженій екстернальності, прожектерству і впливу зовнішніх негативних мотивів;

– для особистості, яка переживає кризу нереалізованості – активізація компонентів локусу контролю-Я, зовнішньої позитивної мотивації (потреби у досягненні соціального престижу; кар'єрного просування); вплив високо вираженої мотивації досягнення на підвищення цінності процесу та

результативності життя, внутрішніх мотивів – у прагненні найбільш повної професійної і особистісної самореалізації.

3.3. Параметри соціальної зрілості досліджуваних та їх вплив на соціальну мобільність: інтегративний підхід

Наразі у психологічній науці багато авторів відзначають переважання множинності визначень феномену «зрілість особистості», що свідчить про дискретність досліджень і про відсутність розуміння ключових факторів цієї психологічної категорії [96; 234; 236; 242; 330; 338].

Дослідження зрілості особистості на даному етапі розвитку психологічної науки спираються на постулат про те, що психіка людини належить індивідуальному і соціальному просторам у рівній мірі. У психології зрілість особистості розглядається і як психологічне, і як соціальне явище.

Е. Фромм визначав зрілість як почуття згоди, єднання зі світом. Більшість авторів, виходячи з методологічної основи своїх досліджень, виділяють критерії зрілості, орієнтовані або на адаптацію до соціуму (соціально орієнтовані), або на розкриття ресурсів автономної особистості, індивідуальності (індивідуально орієнтовані).

У першому випадку зрілість особистості визначається як соціальна або соціально-психологічна, а в другому – як психологічна. Розглядаючи соціально орієнтовані показники зрілості, необхідно виділити дві сфери відносин особистості: з близьким оточенням – «Я-інші» і з суспільством – «Я-суспільство».

Дослідники виділяють такі характеристики зрілої особистості в сфері «Я-інші»: потреба в турботі про інших людей; здатність до психологічної близькості з іншою людиною.

Всі ці критерії забезпечують визначеність і послідовність поведінки, постійність взаємин людини з соціальним світом, з іншими людьми.

В системі «ставлення до себе» під індивідуально орієнтованими показниками часто зазначаються: здатності до ефективного використання своїх знань і здібностей [24], до конструктивного вирішення різних життєвих проблем на шляху до повноти самореалізації [29].

Відповідальність виділяє Е. Фромм. З його точки зору, якщо особистість вважає, що у неї немає вибору, що вона жертва обставин, то вона знімає з себе відповідальність. Е. Фромм назвав цей процес «втечею від свободи». Свобода може бути визначена як усвідомлення людиною своєї можливості здійснювати вчинки, як розуміння нею необхідності вибору того чи іншого виду відповідальності.

Отже, можна припустити, що зріла особистість – це особистість соціально адаптована, яка засвоїла норми соціальних систем різних рівнів і в той же час індивідуалізована, орієнтована на реалізацію своїх цілей.

Саме так проблема зрілості особистості розглядається у системних теоріях аналізу соціальної зрілості.

У зарубіжній психології, наприклад у холістичному (цілісному) підході Д. Магнуссона, пріоритет віддається вивченню цілісної особистості, яка стає одиницею аналізу, а не окремих її компонентів і змінним, які її характеризують, скільки б значущими вони ні були. З точки зору Д. Магнуссона, розвиток особистості доступний вивченню тільки тоді, коли використовується типологічний аналіз, складання профілю особистості за комплексом змінних і виділення психологічних типів, а не встановлення кореляцій між окремими змінними.

Зрілість особистості, за Г. Олпортом, розглядається в єдності особистісних рис, ціннісних орієнтацій і здатності правильно сприймати людей і себе.

Один з найбільш повних описів складових зрілості особистості дає О. Доценко, виділяючи критерії:

- відповідальність – можливість вибору (активність), готовність приймати зобов'язання, здатність реалізовувати те, що задумано;

- цілісність – цілеспрямованість, що характеризується мотиваційною узгодженістю (підпорядкованістю різних мотиваційних структур ціннісному ядру (вершині));

- суб'єктність – людина як «автор» свого життя, ініціативна, смілива, амбітна, самодостатня, здатна витримувати різні випробування («тримати удар»);

- готовність до ризику завжди може знайти вихід зі скрутної ситуації – добре уявляє образ бажаного майбутнього, рефлексивність, оптимальна самооцінка, реалістичність рівня домагань, гнучкість (операціональна або смислова), прийняття інших, толерантність, відкритість.

Всі представлені вище системні теорії аналізу зрілості особистості відображають переважання системного підходу у психологічних дослідженнях в сучасній науці. Але виникає питання – чи розкривають вони сутність зрілості особистості, роблячи дискретні зрізи і аналізуючи взаємозв'язки критеріїв соціально орієнтованих і індивідуально орієнтованих.

Аналіз, що виявляє загальні категорії в соціально орієнтованих і індивідуально орієнтованих показниках зрілості досліджуваних, дозволив виділити основні з них, в результаті інтеграції яких виникає суб'єктність (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Структура соціально-психологічної зрілості особистості

Категорія	Соціально орієнтовані показники	Індивідуально орієнтовані показники	Інтегративні суб'єктні якості
Активність вибору	«Я-інші»: активна позиція у комунікації, «спів-	Активність у втіленні цілей, планів, організа-	Активна життєва позиція; асертивність

	участь»; «Я-суспільство»: активна соціальна позиція (наприклад, громадянська)	ції власного життя, здатність здійснювати	
Самостійність	«Я-інші»: освоєння соціальних ролей, здатність приймати точку зору інших, толерантність; «Я-суспільство»: рівень розвитку конвенційної моралі	Автономність	Сформована ідентичність: здатність не залежати від зовнішніх впливів і оцінок, самостійно регулювати власну поведінку з урахуванням соціальних ситуацій
Відповідальність	«Я-інші»: соціальна відповідальність за реалізацію спільних цілей, соціальні наслідки поведінки; «Я-суспільство»: соціальна відповідальність	Відповідальність за реалізацію особистих цілей, перебіг власного життя в цілому, наслідки через їх нереалізацію	Відповідальність за розкриття своєї індивідуальності і наслідки своїх дій у співвідношенні їх з позиціями інших людей і ситуаціями
Повага	Повага до інших, до країни	Повага до себе	Адекватна самооцінка; реалістичність рівня до-

			магань; почуття значимості і гармонії зі світом шляхом самоприйняття і толерантності
Оптимізм	«Я-інші»: довіра до інших, позитивне ставлення до інших; «Я-суспільство»: довіра до світу, патріотизм	Довіра до себе, віра в себе	Оптимістичне ставлення до життя; адекватне ставлення особистості до часу, спадкоємність минулого, сьогодення і майбутнього

Отже, виокремлено інтегративні якісно нові утворення, породжувані у процесі інтеграції соціального та індивідуального аспектів життя досліджуваних:

- активна життєва позиція, активність в реалізації власних і суспільних цілей;
- асертивність – здатність людини впевнено відстоювати свої права, не порушуючи прав інших;
- пряма і відкрита поведінка на основі кооперації з іншими людьми;
- сформована ідентичність, здатність не залежати від зовнішніх впливів і оцінок, самостійно регулювати власну поведінку з урахуванням соціальних ситуацій;
- відповідальність за розкриття своєї індивідуальності і наслідки своїх дій у співвідношенні їх з позиціями інших людей і ситуацій, здатність

відповідати за свої дії перед іншими, перед суспільством, перед самим собою;

- повага себе і інших шляхом самоприйняття і толерантності;

- оптимістична життєва позиція;

- оптимістичний осмислений образ бажаного майбутнього, оцінений з позиції бажаних досягнень і власних можливостей.

- компетентність у часі [21].

Додатковими показниками зрілості особистості можуть бути дослідження, що стосуються переважання соціально орієнтованих або індивідуально орієнтованих показників на кожному етапі розвитку зрілості особистості.

Розбіжність соціальної та психологічної зрілості може призводити до проблемної, суперечливої і рідше – девіантної поведінки [96].

Визначення етапів у розвитку соціальної зрілості особистості можливе за визначенням переважаючої тенденції. На етапі функціонування переважає тенденція до збереження (стійкості). Однак застосовані способи психологічного захисту, стереотипи, самовпевненість, що розглядаються як переважання тенденції до збереження, можуть свідчити про несформовану зрілість.

Переважання тенденції до змін (нестійкість), з одного боку, може розглядатися як потенціал розвитку і бути показником нормального його протікання на певному етапі кризи життя, з іншого боку, це показник й руйнування особистості, дифузійної ідентичності, відмови від формування міцних цінностей і переконань.

Виділені показники суб'єктності зачіпають такі сфери функціонування особистості [21]:

- смислову, що розуміється як суб'єктивність, детермінанта суб'єктних проявів;

- поведінку – реалізацію суб'єктивності в об'єктивному світі через суб'єктність;

- соціальні ситуації як умови взаємодії (соціальності).

Соціальна зрілість проявляється в якості показника ефективності вирішення життєвих ситуацій. Процес розвитку зрілості особистості може розглядатися як процес розвитку суб'єктності.

Доводячи це, вчені розглядають основні положення психології суб'єкта щодо інтегративної теорії розвитку зрілості особистості:

1) полісуб'єктність: соціальна реальність представлена різнотипними соціальними суб'єктами. Суб'єкт є носієм як індивідуальних уявлень, так і загальних – засвоєних від сім'ї, соціальних груп, культури. Соціальні уявлення відображені в картині світу людини, але не обмежені нею; соціальна зрілість розвивається в процесі ставлення суб'єкта до себе, найближчого оточення і суспільства;

2) суб'єкт здатний до перетворення: в процесі розвитку соціальної зрілості відбуваються не тільки кількісні лінійні перетворення, а й якісні, що призводять до виникнення нових показників або стрибка в розвитку;

3) суб'єктність становить основу соціальної поведінки. Розглядаючи феномен соціально-психологічної зрілості особистості з позиції суб'єктно-діяльнісного підходу, зазначається, що внутрішня картина світу визначає інтегральні суб'єктні показники;

4) суб'єкт – це людина на вищому рівні своєї активності: показники активності присутні в структурі зрілості особистості, причому і основний і інтегративний (див. табл. 3.8);

5) суб'єкт – людина, що знаходиться на вищому рівні своєї цілісності (системності); інтегративні якості соціальної зрілості виступають як показник цілісності зрілості особистості;

6) суб'єкт – людина, що знаходиться на вищому рівні своєї автономності. Розглядаючи суб'єкта таким чином, його визначають як гранично

індивідуалізованого. Дану якість слід уточнити з точки зору теорії інтегративної зрілості особистості: автономність інтегрується з якостями, необхідними для соціальної взаємодії, в здатності не залежати від зовнішніх впливів і оцінок, самостійно регулювати власну поведінку з урахуванням соціальних ситуацій;

7) додаткові положення психології суб'єкта, важливі для вивчення структури соціально-психологічної зрілості особистості (див. табл. 3.10): здатність до поваги себе та інших на основі самоприйняття і толерантності; оптимістичний осмислений образ бажаного майбутнього, оцінений з позиції очікуваних досягнень і власних можливостей [21].

Таким чином, можна зробити такі висновки. Множинність визначень феномена зрілості особистості призвела до їх взаємозамінності. Однаковим змістом наповнюються поняття «соціальна зрілість» і «соціально-психологічна зрілість». З огляду на те, що психіка людини належить індивідуальному (психологічному) і соціальному простору в рівній мірі, було б більш точним загальним поняттям вважати «соціально-психологічну зрілість», що породжується інтеграцією показників соціальної та психологічної зрілості [21].

Зрілість особистості, з точки зору інтегративного підходу, розглядається як суб'єктність, породжувана в процесі інтеграції соціальних і індивідуальних компонентів зрілості; взаємовпливу ситуації – особистості (сміслової сфери) – поведінки [1].

Механізми, що забезпечують процес породження суб'єктних показників зрілості: інтеріоризація, самоідентифікація, надситуативність.

Слід погодитися, що важливо досліджувати не зміну окремих компонентів соціальної зрілості, а їх взаємовплив і інтеграцію, що викликає породження якісно нових суб'єктних інтеграційних характеристик, – це і буде розвитком зрілості особистості.

Зрілість особистості – це суб'єктні інтегровані якості в системі ставлення до себе, до інших і до світу. Наявність цієї цілісної трикомпонентної системи відносин дозволяє дати адекватну відповідь (відповідну власним переконанням, нормам групи, суспільства) на зовнішні впливи або внутрішні процеси у певних життєвих ситуаціях.

Отже, проаналізовано критерії соціальної зрілості особистості з точки зору процесу соціалізації/індивідуалізації. Вивчення зрілості особистості за соціально орієнтованим і індивідуально орієнтованим критеріями ізольоване і навіть в їх взаємозв'язку мало продуктивне, оскільки їх інтеграція породжує якісно нові суб'єктні інтегративні утворення.

Соціальна зрілість особистості розглядається як суб'єктність, породжувана у процесі інтеграції соціальних і індивідуальних компонентів зрілості. З опорою на інтегративний підхід представлено структуру соціальної зрілості і наведено результати дослідження даного психологічного конструкту в аспекті його впливу на соціальну мобільність особистості.

Для визначення особистісної зрілості необхідні критерії. Відповідно до робіт Ф. Перлза про особистісну зрілість людини свідчать два найважливіших критерія:

1) вона визначає свої межі в соціальному оточенні – не розчиняється у соціумі і не замикається в собі, а саме визначає межі та «вміє поводитися з собою і з середовищем»;

2) вона спирається тільки на себе – не вдається до пошуку зовнішньої підтримки, а вишукує ресурси в собі, щоб жити, діяти і вирішувати завдання, які постають перед нею (це можна пояснити і так: той, хто відчуває контактний кордон між собою і суспільством, вміє відділяти, що належить йому, а що – довіллю, перебуває в рівновазі, яка і формує особистісну зрілість).

Як відомо, психологічний інфантилізм – це дитячі риси в поведінці, мисленні і емоційних реакціях особистості, які не відповідають віковим

вимогам до людини. Інфантилізм психічний і інфантилізм психологічний відрізняються один від одного не зовнішніми проявами, а причинами виникнення. На відміну від психічного інфантилізму, де дитячі риси – наслідок затримки в розвитку психіки, при психологічному інфантилізмі людина має цілком здорову і без відставань психіку. Така людина може бути для свого віку досить дорослою – теоретично, а практично цього немає. Психологічно інфантильні особи несамостійні і звикли до того, що інші все вирішують за них. Доросла людина з психологічним інфантилізмом – це людина-дитина. Психологічний інфантил – це людина, яка наполягає на своєму праві залишатися дитиною завжди [15].

Основні внутрішні можливі причини розвитку психологічного інфантилізму:

- невміння бути дорослим (немає вміння, досвіду і навичок);
- відсутність звички бути дорослим (вміння є, а звички може не бути);
- відсутність бажання бути дорослим (бути дитиною цікавіше і легше).

Основні зовнішні можливі причини психологічного інфантилізму:

- стримування самостійності людини в той час, коли вона самостійності хотіла;
- небажання людини бути самостійною і дозвіл їй близькими (вільне або мимовільне) бути несамостійною.
- відсутність необхідності бути дорослим і самостійним.

Люди починають вести себе як дорослі, коли:

- вони мають для цього необхідний досвід, вміння і навички;
- доросла поведінка для них стала звичною;
- у них є інтерес або вигода поводитися по-дорослому;
- у них є переконання, що дорослим бути треба, дорослим бути добре;

- у них є переконання (вірування), що в даній ситуації саме так і слід себе вести;

- у них вироблена відповідна особистісна самоідентифікація («Я – доросла людина. У мене виходить бути самостійною і відповідальною»);

- доросла поведінка отримує підкріплення і підтримку [15].

Корекція психологічного інфантилізму передбачає такі основні заходи – позбавлення психологічного інфантила звичних для нього затишку і зручностей, переміщення його в ситуацію реальних труднощів, пред'явлення до нього зростаючих вимог.

Слід зазначити, що особистісній зрілості передує зрілість психологічна. Психологічна зрілість – це повний психологічний розвиток людини, здатність вільно і гнучко користуватися основним особистісним інструментарієм. Зазначимо деякі загальні критерії, які свідчать про психологічну зрілість [15].

1. Уміння бути самопричиною в різних життєвих ситуаціях, тобто вміння жити і діяти виходячи зі своїх власних цінностей, правил і переконань, моральних і етичних норм, але обов'язково при цьому співвідносити їх з законами і нормами, наявними в даному суспільстві, країні, культурі.

2. Усвідомлення людиною своєї особистої відповідальності за свої вчинки поряд із розумінням їхнього змісту, здатність віддавати собі звіт, заради чого вона робить (або не робить) те чи інше в своєму житті. І, відповідно, прийняття «на свій рахунок» всіх наслідків скоєних вчинків (і тих, які її задовольняють, і тих, якими вона незадоволена) – як породжених, у першу чергу, самою людиною, її бажаннями, думками, прагненнями, а не будь-ким стороннім, зовнішнім оточенням і т.п.

3. Розуміння відносності свого світогляду, так само як і світогляду інших людей. Звідси толерантне ставлення до інших точок зору при одночасному умінні не відмовлятися від своєї без особливих на те причин, а також готовність до зміни своїх знань, своєї картини світу.

4. Гнучкість, тобто готовність (але не обов'язковість) до зміни своєї поведінки відповідно до наявного оточення і наявних умов, щоб бути більш адекватною даному моменту (і, в тому числі, щоб краще розуміти те, що відбувається).

5. В емоційній сфері – володіння одночасно двома вміннями – умінням бути завжди у потрібному стані і умінням відокремлювати себе від своїх станів і настроїв (коли потрібно – я є емоція; в іншій же ситуації моя емоція – це одне, а я – це інше).

6. В раціональній сфері – аналогічно. Людина повинна чітко усвідомлювати: є мої думки, мої роздуми, моя позиція, моя думка, вони належать мені, а не я – їм; більш того, багато чого мені було нав'язано або «потрапило» до мене випадково, і тому я можу це при необхідності змінити, доповнити, відмовитися від цього [15].

Такий підхід виробляє імунітет проти ригідності мислення, догматизму, фанатизму тощо».

Особистісна зрілість формується повільно, на всьому протязі молодості, і до тридцяти років людина починає демонструвати її ознаки:

- розвинуте почуття відповідальності;
- потребу в турботі про інших людей;
- здатність до активної участі в житті суспільства, до психологічної близькості з іншими людьми;
- вміння ефективно використовувати свої знання і можливості, вирішувати різні життєві проблеми на шляху до повної самореалізації;
- високий рівень загальної життєдіяльності;
- толерантне ставлення до труднощів і здатність їх долати.

Сама особистісна зрілість визначається як найбільш тривалий період онтогенезу, який характеризується тенденцією до найвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних сил.

Важливе значення для досягнення особистісної зрілості має високий рівень загальної життєдіяльності, що обумовлює спосіб життя людини. Спосіб життя визначає особливості повсякденної життєдіяльності людей і безпосередньо пов'язаний з тим, яким чином відбувається конвергенція (зближення) соціального контролю і саморегуляції у поведінці та розвитку особистості.

Стабілізація способу життя настає, як правило, при досягненні 30-річчя, коли людина визначається з вирішенням особистих і професійних проблем. Діяльність, побут, дозвілля, способи задоволення матеріальних і духовних потреб, участь у громадському житті, норми і правила поведінки – всі ці складові способу життя набувають відносно стійкий характер. Якщо в молоді роки образ життя будується відповідно до способу життя батьків або, навпаки, за негативістською моделлю, протиставляється їм, то до зрілості він формується як власне індивідуалізований, що відображає сутнісні характеристики самої людини.

Досягнення особистісної зрілості іноді пов'язують з кризою середнього віку, або кризою середини життя. Слід зауважити, що хронологічні рамки кризи середини життя, в залежності від контексту вивчення, охоплюють приблизно десятиліття. У той же час між дослідницькими підходами до питання про конкретизацію віку кризи середини життя, або кризи середнього віку, існують значні відмінності.

Можна обмежувати дану кризу хронологічними рамками від 35 до 40 років; можна виділяти дві кризи, які мають абсолютно різні соціальні можливості і наслідки, – криза тридцяти (нові вибори) і криза сорока (підведення певних підсумків) [15].

Е. Еріксон виділяє дві кризи: перша криза, властива молодим дорослим людям, пов'язана з пошуком близькості і придбанням даного досвіду або з ізоляцією і відходом у себе (близькість проти ізоляції і самотності); друга криза (сорока років) пов'язана з розвитком почуття збереження роду

і з продуктивною діяльністю або, навпаки, з застоєм (генеративність проти стагнації). Немає сумніву в тому, що молодість вельми продуктивна для різних напрямків життєдіяльності. Якщо в період молодості людина конструктивно вирішує проблеми, які стоять перед нею, то вона тим самим створює оптимальні умови для свого подальшого розвитку.

З метою вивчення параметрів соціальної зрілості досліджуваних та їх впливу на соціальну мобільність на третьому етапі дослідження було використано логіко-теоретичний аналіз проблеми та можливостей її вирішення, комплекс психодіагностичних засобів, модифікований варіант методики вивчення ціннісних орієнтацій особистості.

Для обробки даних використовувалися методи математичної статистики (середні значення і коефіцієнти варіації показників; статистичне порівняння за t-критерієм Стьюдента, дисперсійний аналіз, повний кореляційний аналіз, дивергентний аналіз).

В експериментальному дослідженні на третьому його етапі взяли участь 206 респондентів.

Однорідність вибірки забезпечувалася схожістю досліджуваних за такими критеріями:

- соціально-економічний статус (наявність вищої освіти, робота, що забезпечує стабільний матеріальний дохід);

- сімейний статус (досліджувані перебувають у шлюбі, мають 1-2 дитини);

- цивільний статус (досліджувані у віці від 26 до 49 років, що визначає їх відповідні цивільні права);

- статус проживання (всі респонденти є міськими жителями);

стать (вбірка представлена приблизно рівною кількістю чоловіків і жінок (46,1% і 53,9% відповідно).

Нижче представлено та обговорено результати двох послідовних етапів обробки даних психодіагностики за основними психологічним па-

раметрам соціальної зрілості досліджуваних, як інтегрального показника ефективності її соціальної мобільності.

Був створений діагностичний комплекс, до складу якого такі психодіагностичні методики: багатofакторний особистісний опитувальник «Самоактуалізаційний тест (САТ)» (Л. Гозман, М. Кроз); опитувальник рівня суб'єктивного контролю (РСК) (Дж. Роттер); «Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)» (Д. Леонт'єв); модифікований варіант «Методики вивчення ціннісних орієнтацій» (Д. Леонт'єв), що дозволяє на основі обчислення коефіцієнтів рангової кореляції виявити показники сформованості уявлень особистості; особистісний опитувальник «Здатність до самоуправління» (Н. Пейсахов).

Загальна кількість досліджуваних показників – 35. Досліджувалися рівень вираженості, ступінь і характер інтегрованості таких елементів психологічної структури соціальної мобільності особистості в умовах сучасного соціуму:

- психологічні детермінанти суб'єктності у соціальному пізнанні: суб'єктна готовність до соціального пізнання, яка забезпечується суб'єкт-суб'єктивним ставленням досліджуваних до себе та інших (Локус контролю – Я, Локус контролю – життя, інтернальність в області успіхів і невдач), ціннісними орієнтаціями особистості, яка самоактуалізується, самоприйняттям, пізнавальними потребами; суб'єктна здатність до соціального пізнання, яка забезпечується здатністю до орієнтації у часі, до синергії, автономністю, креативністю, здатністю до аналізу протиріч, прогнозування, цілепокладання та ін., а також розвитком загальної здатності до самоуправління;

- суб'єктність у соціальному пізнанні проявляється у когнітивній компетентності (сформованість елементів системи уявлень щодо соціальної реальності, осмислення життя, наявності цілей у житті), комунікативної компетентності (контактності, гнучкості поведінки, уявленнях про

природу людини); когнітивної активності (сформованості системи самоуправління як показника здатності управління суб'єктом своєї пізнавальної активності);

- суб'єктивна оцінка соціальної самореалізації (задоволеності процесом і результатом життя, самоповага).

На третьому етапі емпіричного дослідження виявлялася наявність вікових особливостей психологічної структури соціальної мобільності досліджуваних на різних етапах періоду дорослості.

Загальна вибірка респондентів була розподілена на три підгрупи, критерієм розподілу виступав вік досліджуваних. Першу групу склали чоловіки і жінки у віці від 26 до 29 років – 70 осіб, другу групу – чоловіки і жінки у віці від 35 до 37 років – 71 особа, третю групу – також чоловіки і жінки у віці від 46 до 49 років – 65 респондентів, співвідношення чоловіків і жінок в кожній групі було рівним.

Аналіз середніх значень досліджуваних показників, значень їх коефіцієнтів варіації, статистичного порівняння показників за t-критерієм Стьюдента, а також дисперсійний аналіз, дозволили виявити вікові відмінності вираженості основних показників соціальної зрілості.

Дисперсійний аналіз однофакторних дисперсійних комплексів для незалежних вибірок виявив вплив фактору «вік» на вираженість таких показників: сформованість позитивної самооцінки; планування, як вибір засобів і їх послідовності для досягнення мети; сензитивність і прийняття агресії.

Статистичне порівняння показників за t-критерієм Стьюдента дозволило виявити характер вікових змін цих показників. Старша вікова група у порівнянні з 1 і 2 групою має менш сформовану самооцінку, менш розвинуену здатність до визначення засобів досягнення мети і послідовності їх застосування, що, ймовірно, є наслідком особливих труднощів для даної вікової групи у реконструюванні ними способу соціального світу.

Значущого впливу фактору «вік» на зміну інших досліджуваних показників не виявлено, що свідчить про схожість у вираженості середніх значень основних параметрів соціальної зрілості у представників різних вікових груп періоду дорослості.

Аналіз значень коефіцієнтів кореляції досліджуваних показників у всіх трьох групах дозволив виявити такі кількісні характеристики інтеркореляційних матриць, як показники їх цілісності та інтегрованості ($p \leq 0,01$), а також визначити показники, які виступають в ролі системоутворюючих у структурі соціальної мобільності. Результати представлено у табл. 3.9.

Необхідно відзначити, що показники, які умовно не увійшли до структури, мають зв'язки з іншими показниками на рівні значущості $p \leq 0,05$. Аналізуючи отримані результати, можна констатувати відсутність явних відмінностей у кореляційних матрицях різних вікових груп, що свідчить про стійкість психологічної структури соціальної зрілості на різних етапах періоду дорослості в структурі соціальної мобільності досліджуваних.

Таблиця 3.9

Кількісні характеристики кореляційних матриць соціальної мобільності досліджуваних

Групи	Цілісність		Інтегрованість (кількість зв'язків між показниками)	Системоутворюючі показники у структурі соціальної мобільності (кількість зв'язків)
	n	m		
1	33	1	78	(5) – аналіз протиріч (ЗСУ) (6) – загальна ЗСУ
2	34	1	80	(7) – цілепокладання (ЗСУ) (9) – загальна ЗСУ
3	33	1	76	(7) – підтримка (САТ) (6) – загальна ЗСУ

Примітка: n – кількість кореляцій; t – кількість показників, що увійшли до кореляцій; 1 – група 26-29 років; 2 – група 35-37 років; 3 – група 46-49 років; ЗСУ – здатність до самоуправління.

Порівняльний аналіз значень коефіцієнтів варіації досліджуваних показників для кожної групи дозволив виявити ті з них, які мають найбільшу варіативністю результатів (>39%).

Зіставлення цих даних у всіх трьох групах надає можливість виділити ті показники, значення коефіцієнтів варіації яких мають найбільшу вираженість для всієї досліджуваної вибірки.

Це такі найважливіші показники суб'єктної готовності до соціального пізнання, як локус контролю – життя, інтернальність в області невдач, самоприйняття і пізнавальні потреби.

Крім цього, високий рівень варіативності мають показники суб'єктної здатності до соціального пізнання: здатність до орієнтації в часі, всі етапи циклу і загальний показник здатності до самоуправління, а також показники когнітивної компетентності: сформованість і оціночний характер всіх досліджуваних елементів системи уявлень.

В цілому 16 з 20 показників суб'єктності мають високу варіативність у всіх трьох вікових групах, що дозволило зробити висновок про провідну роль суб'єктності у соціальному пізнанні в формуванні соціальної зрілості особистості.

Виступаючи в якості системоутворюючого у всіх трьох інтеркореляційних матрицях і будучи одним з найбільш варіативних показників також у всіх трьох досліджуваних групах, показник загальної здатності до самоуправління може бути розглянутий в якості критерію суб'єктності, як психологічного параметра соціальної мобільності в умовах сучасного соціуму.

Метою цього етапу дослідження було також експериментальне підтвердження організаційної функції здатності до самоуправління в системі психологічних детермінант суб'єктності та можливості розгляду суб'єктності у соціальному пізнанні в якості психологічного критерію соціальної мобільності особистості в сучасних умовах.

Загальна вибірка респондентів була розподілена наступним чином: з кожної вікової групи були виділені підгрупи досліджуваних з різним рівнем розвитку загальної здатності до самоуправління (високий, середній, низький) і об'єднані за цією ознакою.

Відповідно, було утворено три групи, умовно названі:

1 група – СК («самокеровані») – загальна кількість 89 осіб;

2 група – К («керовані») – 68 осіб;

3 група – НК («некеровані») – 49 осіб.

Аналіз середніх значень досліджуваних показників і статистичного порівняння результатів по t-критерієм Стьюдента показав, що зі зростанням рівня здатності до самоуправління виявлена позитивна динаміка і достовірні відмінності ($p \leq 0,05$) за такими параметрами соціальної зрілості:

- суб'єктність у соціальному пізнанні (по 16 з 20 показників, в тому числі по всіх етапах ЗСУ);

- суб'єктивна оцінка соціальної самореалізації (задоволеність процесом і результатом життя, самоповага);

- когнітивна компетентність (самооцінка, соціальна ідентичність, осмислення життя, наявність цілей у житті);

- комунікативна компетентність (гнучкість поведінки, контактність, уявлення про природу людини).

Представлені у табл. 3.10 результати свідчать про те, що у групі «самокерованих» найбільшу кількість досліджуваних мають високий рівень сформованості елементів системи уявлень. Це, у свою чергу, показує більш високу когнітивну компетентність групи «самокерованих».

Таким чином, такі соціально значущі якості, як когнітивна компетентність і комунікативна компетентність найбільш розвинені у групі «самокерованих».

Таблиця 3.10

Співвідношення кількості респондентів (у %) з різним рівнем сформованості елементів системи уявлень досліджуваних

Показники	СК			К			НК		
	Н	с	В	Н	с	В	Н	с	В
ДЗЦ	-	32,3	67,7	28,2	43,4	28,4	43,4	51,4	5,2
ОСЦ	2,1	42,4	55,5	21,6	57,3	21,1	36,3	52,6	11,1
СЯ	-	18,4	81,6	25,7	51,4	22,9	49,1	42,4	8,5
СІ	4,3	35,2	60,4	20,2	48,3	31,5	31,5	54,6	13,9

Примітка: ДЗЦ – співвідношення значущих і доступних цінностей; ОСЦ – співвідношення особисто- і суспільно значущих цінностей; СЯ – співвідношення Я-реального та Я-ідеального; СІ – соціальна ідентичність з соціумом; СК – самокеровані; К – керовані; НК – некеровані; рівні сформованості елементів системи уявлень: н – низький [0; ± 0,56], с – середній ± [0,59; 0,71], в – високий ± [0,73; 1].

Аналіз значень коефіцієнтів кореляції ($p \leq 0,05$) дозволив визначити кількісні характеристики інтеркореляційних матриць трьох досліджуваних груп.

Як видно з результатів, представлених у табл. 3.11, група «самокерованих» має значно вищий показник інтегрованості ЗСУ.

У поєднанні з більш розвинутою здатністю до реалізації окремих етапів ЗСУ (як було показано вище) це свідчить про вищий рівень когнітивної активності респондентів цієї групи.

Значно більша цілісність та загальна інтегрованість інтеркореляційної матриці «самокерованих» у сукупності з більш розвиненими у них соціально значущими якостями (когнітивною активністю, когнітивною компетентністю, комунікативною компетентністю) дозволяє говорити про більш високий рівні системної сформованості їх соціальної зрілості.

Інтегрованість показників суб'єктності у кореляційній матриці «самокерованих» також значно вище, ніж у інших груп, що свідчить про більш високий рівень сформованості суб'єктності у соціальному пізнанні у групі СК.

Таблиця 3.11

Кількісні характеристики кореляційних матриць соціальної мобільності досліджуваних

Групи	Цілісність		Інтегрованість показників (кількість зв'язків між показниками)			Системоутворюючі показники у системі детермінант суб'єктності (кількість зв'язків)
	n	m	загальна	суб'єктності	ЗСУ	
СК	1	34	111	63	18	(8) – аналіз суперечностей (ЗСУ) (7) – загальна СУ
К	1	36	78	32	8	(9) – самоприйняття (8) – самоконтроль (ЗСУ)
НК	1	29	67	27	7	(5) – спонтанність (7) – процес життя

Примітка: n – кількість кореляцій; t – кількість показників, що увійшли до кореляцій; СК – група «самокерованих»; К – група «керованих»; НК – група «некерованих»; ЗСУ – здатність до самоуправління.

На основі результатів дивергентного аналізу (попарного порівняння кореляційних матриць НК - К, К - СК) була виявлена достовірна ($p \leq 0,01$) позитивна динаміка кількості і рівнів значущості зв'язків показників суб'єктності з іншими параметрами психологічної структури соціальної мобільності, зокрема, з проявами суб'єктності у соціальному пізнанні – когнітивною компетентністю, комунікативною компетентністю.

Виявлена динаміка сформованості суб'єктності (підвищення рівня вираженості і інтегрованості показників) на тлі збільшення її інтегрованості у загальній структурі соціальної мобільності доводить можливість розгляду суб'єктності у соціальному пізнанні в якості інтегрального психологічного критерію соціальної мобільності особистості в умовах сучасного соціуму.

Зазначені у табл. 3.11 показники, які виступають в ролі системоутворюючих елементів суб'єктності у трьох досліджуваних групах, свідчать про те, що у міру підвищення рівня загальної здатності до самоуправління простежується позитивна динаміка представленості в цій ролі показників здатності до самоуправління.

Це доводить, що саме здатність до самоуправління виконує організаційну функцію в системі психологічних детермінант суб'єктності.

Таким чином, результати кількісного та якісного аналізу даних дозволили виявити специфіку характеру соціальної мобільності досліджуваних з різним рівнем розвитку здатності до самоуправління: група «самокерованих» респондентів характеризується чітко організованою і сформованою системою психологічних параметрів соціальної мобільності. Високий рівень розвитку здатності до самоуправління відображає сформованість

всієї системи самоуправління, яка проявляється у пізнавальній активності суб'єкта, що носить характер індивідуального конструювання образу соціальної реальності, розвинуте самоприйняття, суб'єкт-суб'єктне самоставлення і одночасно готовність до можливих самозмін, а також орієнтація на розвиток і збереження суб'єктності в інших людях забезпечує когнітивну компетентність досліджуваних, тобто найбільшу адекватність образу соціальної реальності самої соціальної реальності, і дозволяє розширювати діапазон можливих стратегій спілкування і здійснювати їх адекватний вибір.

При зростанні соціальної контактності зміцнюється автономія і відповідальність, зберігається відчуття суб'єктності, що відбивається на відповідній оцінці респондентом свого соціального розвитку.

«Керовані» респонденти характеризуються менш сформованою системою соціальної зрілості. Схильність до відношенню до себе скоріше як до об'єкта соціальних впливів з боку інших і суспільства в цілому проявляється у когнітивній активності, яка набуває характеру орієнтацій суб'єкта на думку значущих інших і відбивається на його соціальній поведінці, метою якої є збереження соціальних контактів, що забезпечують необхідний рівень самоповаги.

Психологічна структура соціальної мобільності «некерованих» респондентів не має вираженої організації. Низький рівень розвитку системи самоуправління у поєднанні зі слабо сформованою готовністю до соціальних змін проявляється у такій пізнавальній активності суб'єкта, яка носить спонтанний, імпульсивний характер.

Формування системи уявлень ґрунтується не на суб'єктності у соціальному пізнанні в цілому, а лише на суб'єкт-суб'єктному самоставленні, яке, у свою чергу, пов'язано тільки з оцінкою суб'єктом своїх соціальних контактів і, отже, не має необхідної стійкості для збереження самоповаги.

В цілому, аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних критеріїв соціальної зрілості особистості та їх впливу на соціальну мо-

більність підтверджує припущення, висунуті раніше на основі теоретичного аналізу даної проблеми.

3.4. Вплив адаптаційних ресурсів досліджуваних на їх соціальну мобільність в період криз

На четвертому етапі емпіричного дослідження ставилися такі завдання: виділити психологічні феномени, що утворюють адаптаційні ресурси досліджуваних; дослідити структурну організацію психологічних феноменів, що входять до складу адаптаційних ресурсів; здійснити диференціацію адаптаційних ресурсів респондентів за групами інваріантних і змінюваних складових; провести соціально-психологічний аналіз основних типів досліджуваних, що володіють різними домінантами життєвих ресурсів; встановити особливості соціальної мобільності у різних груп респондентів, які володіють різними домінантами життєвих ресурсів.

З метою визначення впливу адаптаційних ресурсів досліджуваних на їх соціальну мобільність в період криз було задіяно експериментальні методи і методики (спостереження, анкетування, біографічний метод, тестування з залученням психодіагностичних методик: опитувальника соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс, Р. Даймонд), самоактуалізаційний тест, методики «Рівень суб'єктивного контролю» (Дж. Роттер), методики Т. Холмса і Р. Раге, методики «Індекс життєвого стилю» (Р. Плутчик, Х. Келлерман, Х. Конте), методики «Смисложиттєві орієнтації» (Д. Леонтьєв), методики оцінки здатності до емпатії (А. Меграбян, Н. Епштейн).

Використовувалися також методи математико-статистичної обробки емпіричних даних та інтерпретації отриманих результатів.

На початковому етапі емпіричної роботи проводилося анкетування досліджуваних, що дозволило отримати вихідну інформацію про їх адаптаційні ресурси, які вони використовують у період криз.

Найбільш загальне з поставлених в анкеті питань стосувалося джерел адаптаційних ресурсів («Якщо говорити про адаптаційні ресурси людини, то що б Ви до них віднесли?») дозволило виявити досить обмежений перелік феноменів.

Опитувані випробовували значні труднощі у вербалізації адаптаційних ресурсів, в середньому давалося 2,8 найменувань.

Майже половина респондентів в якості адаптаційного ресурсу людини назвали віру в себе. Найбільш часто «віра» виражалася через такі формулювання: «віра в свої можливості», «віра в свою зірку», «віра в себе», «впевненість у своїй перемозі», «впевненість у своїх силах», «впевненість у своїй спритності», «самовпевненість».

Додаткове опитування показало, що респонденти пов'язують впевненість у собі з енергетичним підживленням, яке носить практично універсальний характер.

Понад чверті анкетованих до адаптаційних ресурсів віднесли вольові особливості. Вони позначалися у такий спосіб: «сила духу», «воля», «рішучість», «завзятість», «наполегливість». Чверть анкетованих в якості адаптаційного ресурсу позначили переживання позитивних емоцій. У складі даних переживань були названі: «хороший настрій», «гумор», «емоційний підйом», «веселощі», «радість», «задоволення», «переживання задоволення від життя».

Більше п'ятої частини респондентів адаптаційні ресурси зв'язали за допомогою ірраціональних сил, які називалися ними у такий спосіб: «удача», «допомога згори», «щасливий випадок» та ін.

П'ята частина опитаних в якості адаптаційного ресурсу назвали здоров'я. Дане джерело життєвих сил в анкетах позначалося як «здоров'я», «добре самопочуття», «бадьорість», «життєва енергія», «висока працездатність».

Таким чином, до числа адаптаційних ресурсів респондентами віднесені, перш за все, підвладні їм внутрішні сили – характерологічні особливості, стан емоційної та інтелектуальної сфер. З'ясовано, що допомога близького оточення (рідних, друзів та ін.) згадується в одиничній кількості ($n = 3$, частота – 0,03). Сислове звуження простору адаптаційних ресурсів через постановку питання «Що допомагає людині впоратися з важкими життєвими обставинами?» призвело до перерозподілу значущості адаптаційних ресурсів. У числі ресурсів, що дозволяють людині впоратися з важкими життєвими обставинами, найбільш часто в якості джерел допомоги називалися оточуючі: батьки, друзі, близькі люди. Внутрішні ресурси людини зайняли такі за значимістю місця: вольові особливості: сила духу, рішучість, наполегливість, самоконтроль, цілеспрямованість; віра: в себе, в свої можливості, у везіння, у перемогу, у справедливість; інтелектуально-пізнавальні особливості: орієнтування в ситуації, кмітливість, розуміння того, що відбувається, інтелект, мудрість, кмітливість, вміння і навички: правильна поведінка, навички подолання труднощів, вміння, здоров'я, гарне самопочуття. Допомогу зовнішніх ірраціональних сил: випадок, удача.

Аналіз відповідей на наступне питання («Що допомагає людині подолати різні ситуацію кризи?») показав, що у даному випадку відбувається перерозподіл актуальних для опитуваних адаптаційних ресурсів.

На перше за значимістю місце вийшла допомога ірраціональних сил, що не залежать від людини. Як адаптаційний ресурс співволодіння з екстремальними ситуаціями: Божа допомога, допомога провидіння, везіння, випадок.

Вміння і навички як ресурс подолання ситуації кризи: умілість, швидкість реагування, досвід, підготовка.

Вольові особливості людини як її адаптаційний ресурс подолання кризовості: рішучість, сміливість, співоволдіння, самоконтроль.

Допомога оточуючих як засіб подолання з кризовими ситуаціями: друзі, родичі.

Віру як адаптаційний ресурс в даному випадку: віра в себе, віра в удачу.

Можливості пізнавально-інтелектуальної сфери як ресурс подолання кризових ситуацій: інтелект, кмітливість, уважність, уява.

Таким чином, у порівнянні з пролонгованими у часі життєвими труднощами, екстремальні ситуації у розумінні досліджуваних вимагають залучення, перш за все, зовнішніх ресурсів допомоги людині.

На першому місці перебуває сприяння, так званих, ірраціональних сил – випадку, провидіння. Допомога оточуючих також змістовно змінилася: значну частку має допомога друзів.

Серед внутрішніх ресурсів людини перше місце зайняли сформовані у неї вміння і навички. Називалися також її вольові, духовні та інтелектуальні можливості.

З'ясовано, що подібні особливості вербалізації адаптаційних ресурсів людини позначилися при відповіді на таке питання анкети: «Чим користується при життєвих труднощах людина, яку можна назвати успішною?».

На перше місце серед джерел співоволодіння з життєвими труднощами, якими користуються успішні люди, досліджувані поставили допомогу ірраціональних сил. У їх складі лідирують невіддільні доволіному регулюванню адаптаційні ресурси: везіння, випадок, допомога зверху.

Досить часто відзначалися в якості ресурсів, що є в успішних людей вміння і навички справлятися з життєвими труднощами: бачити головне,

долати неприємності, справлятися з несподіванками, лавірувати, миритися з неминучим.

Серед адаптаційних ресурсів, використовуваних успішною людиною, названі її пізнавально-інтелектуальні ресурси: знання, інтелект, пам'ять, уява.

З такою ж частотою серед адаптаційних ресурсів успішної людини позначалися її вольові ресурси: сила волі, твердість характеру, терпіння, самоконтроль.

Виділилася нова група адаптаційних ресурсів співволодіння з труднощами – матеріальні ресурси. Серед матеріальних ресурсів, до яких, на думку респондентів, вдається успішна людина, названі: гроші, техніка.

Допомога оточуючих, як ресурс подолання успішною людиною труднощів, названа лише в чверті випадків. У список таких людей потрапили, в першу чергу, родичі, друзі.

Таким чином, до адаптаційних ресурсів абстрактно успішної людини віднесені, в першу чергу, зовнішні ресурси – ірраціональні сили, матеріальні ресурси, допомога близьких людей.

Серед внутрішніх адаптаційних ресурсів на перше місце вийшли набуті вміння та навички, названі також інтелектуальні і вольові особливості успішної людини.

Додаткові адаптаційні ресурси особистості респондентами були позначені при відповіді на таке питання анкети: «Що Вашим батькам допомагало справлятися з життєвими труднощами?».

Серед адаптаційних ресурсів використовуваних батьками респондентів-школярів, найбільш часто називався ціннісно-мотиваційний компонент особистості – віра. Як компоненти даного адаптаційного ресурсу виступила віра: в майбутн, в себе, в своїх дітей.

Емоції як життєвий ресурс батьків позначило більш ніж 50% респондентів. Джерелами сили в даному випадку називалися не тільки стенічні

емоції і почуття – радість, гумор задоволення, емпатія, але і астеничні – тривога, сумніви.

Допомога оточуючих як джерело життєвих сил своїх батьків – найбільш часто вказувалися прихильність родичів і підтримка друзів.

Серед індивідуальних характеристик батьків як джерел їх життєвих сил названі вольові і інтелектуальні особливості. До вольових адаптаційних ресурсів батьків віднесені воля, наполегливість, рішучість, обережність; до інтелектуальних – розум, захопленість, інтелект, ерудиція.

В цілому, при аналізі феноменів, віднесених респондентами до адаптаційних ресурсів їх батьків, найбільш значущими виявилися їхні внутрішні можливості: можливості мотиваційно-ціннісної та емоційної сфери. Вперше серед емоцій як адаптаційних ресурсів названі не тільки стеничні, але і астеничні різновиди.

Серед зовнішніх ресурсів на перше місце вийшла прихильність родичів. З'явилися нові характеристики вольових та інтелектуальних особливостей, що розцінюються як адаптаційні ресурси особистості: обережність, захопленість, ерудованість.

Найбільш різноманітні феномени адаптаційних ресурсів особистості були позначені респондентами при відповіді на питання: «Що Вам допомагає у важку хвилину?».

Найчастіше в якості власних адаптаційних ресурсів респондентами називалися наявні у них вміння і навички. До них належали: досвід поведінки у подібних ситуаціях, вміння долати труднощі, навички саморегуляції.

Пізнавально-інтелектуальні характеристики як власний адаптаційний ресурс; при цьому були названі знання, інтереси, мислення, пам'ять, увага.

Третє місце за своєю чисельністю в розглянутій послідовності відповідей зайняла віра, названа адаптаційним ресурсом; віра: до себе, свого майбутнього, своїх близьких.

Емоції як своє джерело життєвих сил; при цьому життєвою енергією наділялися тільки позитивні емоції: щастя, радість, задоволення, емпатія.

Свої вольові характеристики як адаптаційний ресурс; серед них названі сміливість, наполегливість, рішучість, сталість.

Допомога оточуючих як адаптаційний ресурс названа чвертю респондентів. У таку допомогу були включені споріднена прихильність, підтримка друзів, емпатія оточуючих.

Матеріальні ресурси (гроші) були названі в якості власного джерела життєвих сил тільки 3 респондентами.

Загалом серед джерел особистісних адаптаційних ресурсів респонденти назвали феномени, які позначалися ними при розгляді подібних джерел в інших раніше розглянутих випадках. У підсумку, до числа адаптаційних ресурсів особистості було віднесено 9 різновидів феноменів: вміння, інтелект, віра, емоції, воля, допомога оточуючих, ірраціональні сили, матеріальні ресурси, здоров'я.

Індивідуальний компонент адаптаційних ресурсів особистості містить пізнавально-інтелектуальні, емоційно-вольові та мотиваційно-ціннісні і поведінкові складові.

Соціальний компонент адаптаційних ресурсів включає в себе особистісні складові, утворені феноменами міжособистісних контактів: прихильності, підтримки, емпатії.

Окрему групу ресурсів утворюють зовнішні по відношенню до суб'єкта матеріальні ресурси і ірраціональні сили.

Аналіз наявності компонентів у складі адаптаційних ресурсів дозволяє виділити в якості найбільш стабільних складових пізнавально-інтелектуальні можливості людини і її вольові особливості, досить стабільних – мотиваційно-ціннісну сферу і допомогу оточуючих. Дані феномени, таким чином, можна віднести до числа інваріантних компонентів життєвих ресурсів особистості.

Найменш часто серед адаптаційних ресурсів особистості називалися матеріальні ресурси, здоров'я, емоції, які умовно можна віднести до їх змінюваного компоненту.

Подальша експериментальна робота була побудована на основі співвіднесення низки індивідуально-психологічних характеристик респондентів, які, відповідно до отриманих результатів, можуть потрапити до складу адаптаційних ресурсів особистості, з інтегральною характеристикою, умовно позначеною як «Інтегральний прояв адаптаційних ресурсів» (ШАР).

Дана характеристика в експерименті стала результатом самооцінки респондентами ($n = 467$) низки своїх особливостей. Респондентам пропонувалося за 10-тибальною шкалою (від 1 до 10) оцінити:

- 1) результативність свого минулого;
- 2) успішність у сьогодні;
- 3) насиченість планів передбачуваного майбутнього.

Отримані в результаті самооцінки бали підсумовувалися, а підсумкова оцінка (від 3 до 30 балів) умовно розглядалася в якості інтегральної оцінки прояву адаптаційних ресурсів особистості.

В результаті було виділено три їх рівня:

- низький (від 3 до 11 балів);
- середній (від 12 до 21 балів);
- високий (від 22 балів до 30 балів).

В результаті виконання даного етапу експерименту було виділено три групи респондентів, з різним рівнем інтегрального показника прояву адаптаційних ресурсів.

На наступному етапі експерименту проводилася діагностика інваріантних складових адаптаційних ресурсів особистості ($n = 320$).

Для психодіагностики були використані можливості методик СПА, САТ, РСК, Холмса і Раге, індексу життєвого стилю, СЖО, методика оцінки здатності до емпатії.

Серед показників, виявлених за методикою соціально-психологічної адаптованості К. Роджерса, Р. Даймонда, статистично достовірні зв'язки інтегрального показника адаптаційних ресурсів встановлені з самоприйняттям, прийняттям інших, емоційної комфортністю ($p < 0,05$).

Згідно з отриманими статистичними результатами, високі показники самоприйняття особистості, прийняття інших і емоційна комфортність поєднуються з високими показниками адаптаційних ресурсів досліджуваних ($p < 0,01$).

Таким чином, схвалення себе в цілому і в істотних деталях, довіра до себе і позитивна самооцінка, схвалення життя оточуючих людей, їх ставлення до себе, очікування позитивного ставлення до себе від оточуючих, переважання позитивних емоцій, відчуття благополуччя свого життя є відображенням володіння респондентами значними адаптаційними ресурсами, що сприяє соціальній мобільності.

І навпаки, бачення в собі переважно недоліків, низька самооцінка, готовність до самозвинувачення, критичне ставлення до людей, роздратування, презирство по відношенню до них, очікування негативного ставлення до себе, наявність виражених негативних емоційних станів відображає відсутність у досліджуваних необхідних адаптаційних ресурсів та знижує їх соціальну мобільність.

Ця залежність виявлена за основною шкалою компетентності у часі ($p < 0,01$) і додатковими шкалами: шкалою ціннісних орієнтацій ($p < 0,05$), шкалою гнучкості поведінки ($p < 0,05$), шкалою сензитивності ($p < 0,01$), шкалою спонтанності ($p < 0,05$), шкалою самоповаги ($p < 0,04$), шкалою самоприйняття ($p < 0,03$), шкалою уявлення про природу людини ($p < 0,04$), шкалою пізнавальних потреб ($p < 0,01$), шкалою креативності ($p < 0,05$).

Про високий рівень життєвої енергії досліджуваних свідчить їх здатність жити сьогоднішнім, тобто переживати справжній момент свого життя у всій його повноті, розділяти цінності, характерні для особистості, яка самоактуалізується, швидко реагувати на мінливі аспекти ситуації кризи, віддавати собі звіт у своїх потребах і почуттях, спонтанно висловлювати свої почуття, цінувати свої переваги, приймати себе, незалежно від оцінки своїх переваг і недоліків, схильність сприймати природу людини в цілому як позитивну, виражене прагнення до придбання знань про навколишній світ і творча спрямованість особистості, що сприяє соціальній мобільності.

Орієнтація людини лише на один відрізок часової шкали (минуле, сьогоднішнє або майбутнє), дискретне сприйняття свого життєвого шляху, нездатність розділити цінності особистості, яка самоактуалізується, ригідність поведінки, нездатність зорієнтуватися у своєму психічному світі, висловити свої почуття і емоції, адекватно цінувати свої переваги, негативне сприйняття оточуючих людей, відсутність прагнення до пізнання навколишнього світу і творчого самовираження можуть свідчити про низький рівень адаптаційних ресурсів досліджуваних і їх знижену соціальну мобільність.

Значні зв'язки інтегрованого показника вираженості адаптаційного ресурсу респондентів були встановлені також з психологічними характеристиками, встановленими за іншими методиками.

Виявлені статистичні зв'язки з необхідним рівнем достовірності дозволяють припустити, що властивий особистості високий рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями, сприйняття більшості з них в якості результату власних дій, відчуття нею власної відповідальності за ці події і за те, як складається життя в цілому, висока стійкість до стресів і соціальна адаптованість особистості, демонстрація нею високого рівня інтелектуального розвитку, ефективні психологічні захисти, прояв емпатії, наявність цілей майбутнього, сприйняття свого життя

як цікавого, емоційно насиченого і наповненого змістом процесу, уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, переконання в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя, свідчать про високий рівень адаптаційних ресурсів респондентів і про їх соціальну мобільність.

Властива особистості тенденція бачити причину того, що відбувається з нею в будь-яких зовнішніх силах, схильність дії стресу, інтелектуальна недорозвиненість, відсутність життєвих цілей у майбутньому, незадоволеність своїм життям у сьогоденні, відсутність віри в свої сили, в можливість контролювати події власного життя, переконаність в тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна і безглуздо загадувати щось на майбутнє, відсутність емпатії – все це з високою ймовірністю свідчить про низький запас необхідних респондентам адаптаційних ресурсів і їх знижену соціальну мобільність.

В цілому, на експериментальній основі була доведено, що адаптаційні ресурси особистості пов'язані з такими психологічними показниками: самоприйняття, прийняття інших, емоційна комфортність, компетентність у часі, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, сензитивність, спонтанність, самоповага, уявлення про природу людини, розвиток пізнавальних потреб, креативність, загальна інтернальність, стресостійкість, інтелектуальний розвиток, наявність цілей у житті, інтерес та емоційна насиченість життя, задоволеність самореалізацією, локус контролю - Я, локус контролю - життя, рівень емпатії, що підвищує соціальну мобільність.

Для того щоб вивчити структуру властивих досліджуваним адаптаційних ресурсів до відповідної матриці експериментальних даних була застосована процедура факторного аналізу.

Матриця даних складалася з 23 психологічних параметрів (виділених в якості елементів адаптаційних ресурсів), виміряних у 467 респондентів.

В результаті факторизації, проведеної на основі центроїдного методу з залученням варімакс-обертання, було виділено три значимих фактори, що пояснюють в сумі 86,7% всієї дисперсії. Всі фактори однополярні. Розподіл за факторними групами компонентів адаптаційного ресурсу: гнучкість поведінки (0,7649), інтелектуальний розвиток (0,8834), інтерес і емоційна насиченість (0,7622), компетентність у часі (0,8119), креативність (0,7228), наявність цілей в житті (0,9289), пізнавальні потреби (0,9231), уявлення про природу людини (0,7127), прийняття інших (0,8562), самоприйняття (0,8469), сензитивність (0,8244), спонтанність (0,7135), стресостійкість (0,8876), задоволення самореалізацією (0,7212), ціннісні орієнтації (0,9549), емоційна комфортність (0,7227), емпатія (0,9203). Виділена тільки статистично значуща вага компонентів, що склали факторні групи.

Відповідно виділено групи респондентів, які характеризуються домінуванням тієї чи іншої групи адаптаційних ресурсів:

1 група – респонденти з переважанням пізнавально-інтелектуальних і емоційних компонентів адаптаційних ресурсів. Такі досліджувані характеризуються високим рівнем прагнення до пізнання навколишнього світу, інтелектуальністю, креативністю, чуйністю до себе, високою стресостійкістю і переживанням стану емоційного комфорту. Такі особливості складають основу адаптаційних ресурсів досліджуваних 1 типу.

2 група – респонденти з переважанням ціннісно-сміслових компонентів адаптаційних ресурсів. Вони мають стійко сформовану ціннісну орієнтацію, наявність життєвих цілей, звернених у досить далеке майбутнє, при цьому задоволені сьогоденням, приймають себе у ньому, переживають радість від життя і стійкий інтерес до нього. Окреслені характеристики складають розумінні основу адаптаційних ресурсів досліджуваних 2 типу.

3 група – респонденти з переважанням соціально-психологічних компонентів адаптаційних ресурсів. Свої сили вони черпають у позитивній взаємодії з оточуючими, прийнятті всіх людей на позитивному емоційно-

му, емпатійному рівні, побудові гнучкої взаємодії з соціумом. Дані психологічні прояви в процесі міжособистісних контактів складають основу адаптаційних ресурсів досліджуваних 3 типу.

Проведений змістовний аналіз емпіричних характеристик респондентів дозволив віднести до першої групи 158 осіб, до другої – 149 респондента, до третьої групи – 160 осіб.

Дані вибірки склали основу подальшої експериментальної роботи з вивчення особливостей соціальної мобільності у досліджуваних з різним типом адаптаційних ресурсів.

Вивчення особливостей соціальної мобільності респондентів з різним типом адаптаційних ресурсів проводилося на основі каузометричної стратегії біографічного методу.

У досліджуваних, які належать до різних за типом домінант адаптаційних ресурсів, встановлювалися життєві факти, що свідчать про рівень їх соціальної мобільності.

Для цього перед ними в рамках інтерв'ю було поставлено декілька питань, відповіді на які представлені у табл. 3.12.

За результатами обробки зібраних даних були отримані емпіричні дані психологічних портретів соціальної мобільності респондентів з різним типом домінант адаптаційних ресурсів.

1 група – домінанти внутрішніх адаптаційних ресурсів з переважанням пізнавально-інтелектуальних і емоційних компонентів ($n = 158$). Респонденти цієї групи характеризуються досить низькою соціальною мобільністю.

Аналіз соціальних ролей, позначених ними у продовження фрази «Я – ... (хто?)», показав, що вони належать, переважно, до стандартних ролей, виконуваних людиною.

Таблиця 3.12

Порівняльні особливості соціальної мобільності досліджуваних

Параметри соціальної мобільності	Групи		
	1	2	3
Статусна мобільність:			
обсяг (n)	3,9	5,4	10,8
поточна самооцінка (середній бал)	7,7	8,7	9,2
перспектива (середній бал)	6,8	7,3	9,4
Кар'єрна мобільність:			
N (%)	82,3	67,1	93,8
горизонтальна кар'єра (%)	74,1	55,7	77,5
вертикальна кар'єра (%)	28,3	12,1	16,9
поточна самооцінка (середній бал)	6,8	7,8	8,4
перспектива (середній бал)	8,7	9,5	7,9
Територіальна мобільність:			
N (%)	19,6	31,5	42,5
ретро самооцінка (середній бал)	4,5	6,3	8,4
поточна самооцінка (середній бал)	4,3	8,1	8,7
перспектива (середній бал)	2,7	2,5	3,9

Середня протяжність асоціативного ряду, що відображає позиції, займані суб'єктом у соціумі, склала 3,9 одиниць. Його смислове ядро склали такі компоненти: людина, чоловік (дружина), батько (мати), син (дочка). Оцінка простоти переходу з однієї соціальної ролі на іншу в даній групі респондентів отримала досить високий бал, рівний за своїм середнім значенням 7,7 одиниць. Виразених планів з розширення рольового репертуару респонденти не продемонстрували. Більшість з них не змогли назвати можливі варіанти здобуття нових соціальних ролей. Однак позначили ви-

соку готовність прийняти ймовірні зміни (середній бал готовності до цього становив 6,8 одиниць).

Значна частина респондентів (82,3%) даної групи позначили зміни, що відбулися з ними, які відображають властиву їм кар'єрну мобільність. Горизонтальний кар'єрний ріст відзначило 74,1% всієї вибірки, вертикальний – 28,3%. Середній бал задоволеності зробленою кар'єрою за вибіркою склав 6,8 одиниць; у осіб, які зробили горизонтальну кар'єру – 5,8 одиниць; у осіб, які зробили вертикальну кар'єру – 8,6 одиниць.

Бажання подальших змін у професійній кар'єрі продемонструвало 93,8% складу всієї вибірки. Середній рівень цього бажання за вибіркою склав 8,7 балів. Протягом життя місце проживання з усієї вибірки змінювало 19,6% осіб. Зміна місця проживання у всіх, як пояснили респонденти, була пов'язана зі вступом до закладу вищої освіти. Середнє значення задоволеності від часового переїзду склало 4,5 балів. Наразі респонденти досить легко роблять часові переміщення. В основному, ці переміщення пов'язують з поїздками в період відпустки і службовими від'їздами. Респонденти цієї групи у своїй більшості не готові в будь-який момент часу поміняти своє постійне місце проживання на інше. Середня оцінка задоволеності від такої ймовірності склала 2,7 балів.

Узагальнюючи отримані емпіричні дані по вибірці респондентів, які характеризуються домінантами пізнавально-інтелектуальних і емоційних компонентів адаптаційних ресурсів, відзначимо, що стосовно них була виявлена досить низька статусна і територіальна мобільність, на відміну від кар'єрної мобільності, яка найбільш виражена в відношенні свого горизонтального різновиду.

2 група – домінанти внутрішніх адаптаційних ресурсів з переважанням ціннісно-смыслових компонентів ($n = 149$). Респонденти цієї вибірки характеризуються відносно низькою статусної мобільністю. Позначаючи у смысловому ряду «Я – ... (хто?)» соціальні ролі, які їм притаманні, вони та-

кож представили досить обмежений репертуар. Середня кількість асоціацій, які були виявлені при інтерв'юванні, склало 5,4 одиниць. Смислове ядро склали такі рольові позиції: людина, чоловік (жінка), батько (мати), син (дочка), громадянин, житель. Особливої складності переходу від виконання одних до виконання інших ролей респонденти не відзначили: середня оцінка простоти цієї дії становила 8,7 балів. Планів щодо розширення рольового репертуару значна частина досліджуваних цієї вибірки не має. Разом із тим, готовність прийняти ці зміни у них досить висока і становить в середньому 7,3 бала. Кар'єрні зміни за останні 5-7 років відзначило 67,1% чисельності даної вибірки. Ці зміни у них відбулися у горизонтальній мобільності – 55,7% всієї розглянутої вибірки і вертикальній мобільності – 12,1% всієї вибірки. Загальна задоволеність кар'єрною мобільністю у респондентів цієї вибірки в середньому склала 7,8 балів; у осіб, які зробили горизонтальну кар'єру – 7,1 бала; у осіб, які зробили вертикальну кар'єру – 8,6 балів. Очікування значущих змін у своїй професійній кар'єрі у найближчому майбутньому вказало більшість респондентів вибірки), середній бал готовності до них склав 9,5 одиниць. Респонденти цієї вибірки продемонстрували досить низьку територіальну мобільність. Протягом життя за власним бажанням змінювало місце проживання 31,5% осіб, з них переїзд був викликаний вступом до закладу вищої освіти, розташованому в іншому місті, сімейними обставинами. Задоволення досконалим переїздом склало 6,3 бала. Схильність до територіальної мобільності у поточний період часу продемонстрували 75,8%: ці переміщення пов'язують з відпускними подорожами. Середній бал задоволеності поточними поїздками по вибірці склав 8,1 одиниці. У будь-який момент часу поміняти своє постійне місце проживання на інше місце проживання готові менше 10% всієї вибірки. Середня задоволеність від такої мобільності по вибірці склала 2,5 бала.

Таким чином, домінування внутрішніх адаптаційних ресурсів з переважанням ціннісно-сміслового компонента поєднується з достатньою але невисокою соціальною мобільністю респондентів. Найбільша мобільність відзначається у професійній сфері (горизонтальна кар'єра), найменша – у міграційній сфері.

3 група – доміанти соціально-психологічних компонентів адаптаційних ресурсів (n = 160). Аналіз асоціативних рядів, побудованих респондентами у відповідь на стимул «Я – ... (хто?)», дозволив встановити значну статусну мобільність представників даної групи. На відміну від представників інших вибірок, рольові позиції у них виявилися більш варіативними і численними. Середня чисельність позначених рольових позицій склала 10,8 одиниць. Крім стандартних ролей, виконуваних більшістю людей, були відзначені і нові, наприклад, першовідкривач, мандрівник, мислитель, житель планети, однодумець, читач та ін. Сміслові ядра статусних позицій в даному випадку склали такі елементи: людина, сім'янин, громадянин, товариш, професіонал. Респонденти цієї вибірки відзначили достатню легкість переходу ними від однієї рольової позиції до іншої: середній бал склав 9,2 одиниці. На відміну від представників інших вибірок, респондентами 3 групи була показана готовність до подальшого розширення своїх статусних позицій. Позначену у зв'язку з цим респондентами перспективу правильно назвати як горизонтальна статусна мобільність, адже вони, у більшості випадків, показали готовність «стати більш гарним ... (сім'янином, професіоналом, товаришем та ін). Разом з тим, були названі і реально нові ролі, набуття яких представляється респондентам можливим. Середній рівень готовності до подібних змін за вибіркою склав 9,4 балів. Переважна більшість учасників вибірки (93,8%) зазначили, що з ними відбулися сприятливі кар'єрні зміни. Підвищення свого професійного статусу у межах горизонтальної кар'єри назвали 77,5% респондентів; 16,9% досліджуваних – кар'єрний ріст в рамках вертикальної кар'єри. Середня

самооцінка успішності змін в сфері професійної діяльності склала 8,4 бала. Незважаючи на значну кар'єрну мобільність, бажання подальших змін продовжують очікувати більшість досліджуваних. Свої очікування вибірка оцінює в середньому на 7,9 балів. Місце проживання за власним бажанням змінювало 42,5% всієї розглянутої вибірки. Респонденти виділили кілька причин зміни місця проживання: вступ до закладу вищої освіти, зміна сімейного стану, пошук більш сприятливого місця роботи. Середня оцінка задоволення від зміни місця проживання склала 8,4 бала. Легкість здійснення переїздів у поточний період часу члени вибірки оцінили в середньому у 8,7 балів. Схильність до таких переїздів проявили більшість досліджуваних, пов'язавши їх з відпустками і з відрядженнями. Готовність у будь-який момент часу поміняти своє постійне місце проживання на інше продемонструвало близько 20% респондентів всієї вибірки. Середній бал задоволеності від такої дії за вибіркою склав 3,9 одиниць. Зіставлення показників соціальної мобільності у респондентів, що належать до груп з різним типом адаптаційних ресурсів, дозволяє відзначити її найбільшу вираженість у досліджуваних з переважанням соціально-психологічних компонентів життєвих ресурсів.

Висока мобільність у респондентів третьої групи проявляється у ставленні їх статусної мобільності. Застосування критерію χ^2 дозволило виявити статистично значущі відмінності ($p < 0,01$) між числом статусних позицій, які властиві досліджуваним різних груп. Це свідчить про те, що особи, які володіють адаптаційними ресурсами з переважанням соціально-психологічного компоненту, мають у своєму арсеналі більше соціальних ролей.

Їх більшу статусну мобільність підтверджує і те, що вони більш легко переходять з однієї соціальної ролі на іншу і в більшій мірі, ніж інші, готові прийняти на себе нові соціальні ролі.

У представників третьої групи також відзначається висока кар'єрна мобільність. У них відзначені найбільші, порівняно з іншими групами, професійні успіхи за минулі 5-7 років. Застосування критерію χ^2 дозволило виявити статистично значущі відмінності між часткою успішних членів 1 і 3 групи ($p < 0,01$), а також 2 і 3 груп ($p < 0,05$).

Представники 3 групи продемонстрували найбільшу територіальну мобільність. У порівнянні з членами 1 і 2 груп, вони частіше за всіх довільно змінювали місце проживання. Застосування критерію χ^2 дозволило встановити, що представники 3 групи частіше мігрували, ніж представники 1 групи ($p < 0,05$), і вони ж частіше мігрували, ніж представники 2 групи ($p < 0,01$). Ймовірно, властива представникам 3 групи відкритість соціальному оточенню, їх орієнтація на отримання підтримки від близьких, друзів, знайомих та інших осіб, робить для них більш прийнятним зміну місця проживання та оновлення кола соціальних контактів.

За підсумками проведеного етапу дослідження можна зробити такі висновки. Адаптаційний ресурс досліджуваних, який застосовується ними для досягнення успішності в різних сферах життєдіяльності та для розв'язання труднощів, являє собою складний соціально-психологічний комплекс, що включає феномени, які стосуються різних сфер індивідуальної і соціальної активності. Адаптаційні ресурси досліджуваних пов'язані з такими психологічними показниками: самоприйняття, прийняття інших, емоційна комфортність, компетентність у часі, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, сензитивність, спонтанність, самоповага, уявлення про природу людини, розвиток пізнавальних потреб, креативність, загальна інтернальність, стресостійкість, інтелектуальний розвиток, наявність цілей у житті, інтерес та емоційна насиченість життя, задоволеність самореалізацією, локус контролю - Я, локус контролю - життя, рівень емпатії.

У залучених адаптаційних ресурсах виділяються інваріантні і змінювані компоненти, щоб забезпечити успішність респондентів у різних видах

соціальної мобільності. До інваріантних складових адаптаційних ресурсів належать пізнавально-інтелектуальні, вольові, мотиваційно-ціннісні складові, а також допомога, яка надається з боку близьких і рідних. До змінних складових адаптаційних ресурсів респондентів належать їх матеріальні ресурси, здоров'я, емоції.

Адаптаційні ресурси досліджуваних за їх індивідуальним проявом структуруються у такі групи: поєднання пізнавально-інтелектуальних і емоційних компонентів адаптаційного ресурсу; ціннісно-смысловий компонент адаптаційних ресурсів; соціально-психологічний компонент адаптаційного ресурсу.

За рівнем прояву адаптаційні ресурси особистості можуть бути диференційовані на такі групи.

Перший тип респондентів з переважанням пізнавально-інтелектуальних і емоційних компонентів адаптаційних ресурсів характеризується високим рівнем прагнення до пізнання навколишнього світу, інтелектуальністю, креативністю, чуйністю до себе, високою стресостійкістю і переживанням стану емоційного комфорту.

Другий тип респондентів з переважанням ціннісно-смыслових компонентів адаптаційних ресурсів має стійко сформовану ціннісну орієнтацію, наявністю життєвих цілей, звернених у досить далеке майбутнє, при цьому його представники задоволені сьогоденням, приймають себе у ньому, переживають радість від життя і стійкий інтерес до нього.

Третій тип респондентів з переважанням соціально-психологічних компонентів адаптаційних ресурсів характеризується отриманням життєвих сил у позитивній взаємодії з оточуючими, прийнятті всіх людей на позитивному емоційному, емпатійному рівні, побудові гнучкої взаємодії з соціумом.

Респонденти з різними домінантами адаптаційних ресурсів відрізняються за характеристиками соціальної мобільності. Найбільшу соціальну

мобільність виявляють досліджувані з домінантами зовнішніх адаптаційних ресурсів.

Отже, виявлено структуру адаптаційних ресурсів респондентів, у якій виділені інваріантні і динамічні складові: до перших віднесені пізнавально-інтелектуальні, вольові, мотиваційно-ціннісні компоненти, а також соціальна підтримка; до других – здоров'я, матеріальні ресурси і емоції. Апробовано інтегральний показник прояву адаптаційних ресурсів особистості, що включає в себе оцінку нею результативності свого минулого, успішності сьогодення і насиченості планів передбачуваного майбутнього. Визначено, що за рівнем прояву адаптаційні ресурси респондентів диференціюються таким чином: до першої групи віднесено поєднання пізнавально-інтелектуальних і емоційних компонентів адаптаційних ресурсів, до другої – ціннісно-сміслові компоненти, до третьої – соціально-психологічні компоненти адаптаційних ресурсів. Домінанти даних груп адаптаційних ресурсів лежать в основі міжсуб'єктної диференціації, що відбиває типологічну своєрідність респондентів. Розкрито особливості соціальної мобільності досліджуваних в єдності її статусних, професійних і територіальних (міграційних) проявів. Зіставлення вираженості соціальної мобільності у респондентів з різними типами адаптаційних ресурсів дозволило виявити у них змістовні відмінності за цим параметром психологічної організації. Встановлено, що найбільшою соціальною мобільністю володіють досліджувані з домінантою соціально-психологічних компонентів у структурі їх адаптаційних ресурсів.

3.5. Диференціація рівнів вираженості соціальної мобільності досліджуваних в період криз

Для диференціації рівнів вираженості соціальної мобільності досліджуваних в період криз, що проводилася на останньому етапі дослідження,

були задіяні опитувальник професійних переваг (Дж. Холланд); опитувальник діагностики мотиваційної структури особистості (В. Мільман); тест смисложиттєвих орієнтації (Д. Леонтьєв); копінг-тест (Р. Лазарус); опитувальник рівня суб'єктивного контролю (Дж. Роттер); опитувальник соціальної адаптивності особистості (О. Посипанов).

Для обробки даних використовувалися різноманітні методи математичної статистики (обчислення відсоткових співвідношень, (критерій Стьюдента, багатофункціональний критерій Фішера (ϕ^* -критерій), кореляційний аналіз).

Аналіз результатів анкетування респондентів дозволив визначити рівні соціальної мобільності досліджуваних, що стало підставою для формування трьох груп емпіричної вибірки.

Середній рівень соціальної і професійної мобільності характеризує групу I, що включає 264 респонденти.

Досліджувані, які увійшли в цю групу, змінювали професію. Середній рівень характеризується спрямованістю респондента при зміні професії на освоєння більш затребуваної на ринку праці спеціальності (56,8% респондентів) або придбанням іншої професії, оскільки колишня не подобалася (21,2% респондентів). Респонденти, що увійшли в цю частину вибірки, в середньому за професійне життя 2,6 рази міняли місце роботи. При цьому для 47,7% з них мотивом зміни був кар'єрний ріст, а для 27,3% – більш висока заробітна плата. 67,8% респондентів цієї групи не відчували негативних переживань у зв'язку зі зміною професії (місця роботи), а навпаки, відчували почуття підйому і наснаги.

Групу II склали 100 респондентів з низькою соціальною і професійною мобільністю. З них тільки 21% респондентів доводилося міняти професію, при цьому 12% з них пояснили це незатребуваністю фахівців колишньої професії на ринку праці. 59% респондентів цієї частини вибірки не міняли раніше місця роботи, тому середній показник по цій позиції анкети

дорівнює 1,4. У 54% респондентів, які змінювали роботу раніше причиною була зміна місця проживання, а у 46% – ліквідація підприємства або скорочення штатів. Ці респонденти відзначають, що важко переживали зміну роботи (професії) і довго адаптувалися до нового виду діяльності.

Змістовний аналіз відповідей на анкету дав підставу для виділення III групи, що включає 103 досліджуваних. Рівень соціальної і професійної мобільності респондентів тут визначено як високий.

Всі респонденти цієї групи міняли в своєму житті професію, причому 64,1% з них пояснювали, що колишня професія не подобалася, а 55,3% про цю професію мріяли з юності. Характерна особливість цієї групи – молодий вік респондентів, який в середньому склав 26,1 роки. При цьому в середньому кожен міняв місце роботи 4,6 рази. Причинами цього називають: конфлікт з керівництвом; більш висока зарплата на новому місці; скорочення посади. 75,7% опитаних у групі III без особливих переживань змінювали професію або місце роботи, а 15,5% відчували почуття підйому і наснаги.

Таким чином, емпірична вибірка для проведення подальшого дослідження була розділена на три групи, що відповідають трьом виділеним рівням соціальної мобільності: високому, середньому і низькому.

Подальше дослідження було спрямоване на визначення психологічних феноменів особистості з різним рівнем соціальної мобільності: мотивації саморозвитку; стратегії атрибуції; ресурсів співволодіння, активності, самодетермінації і самовдосконалення; соціальної адаптивності. Розглядалися також такі інтегральні характеристики соціальної мобільності як механізми соціально-психологічної адаптації особистості.

Проведено психологічну інтерпретацію і статистичну обробку емпіричних даних, отриманих при дослідженні мотивації у осіб з різною вираженістю соціальної мобільності.

Отримані результати свідчать про виражений мотиваційний профіль гармонійного типу у респондентів, які виявили середню соціальну мобільність, що свідчить про внутрішню єдність у даній групі респондентів потреб «споживчого» і «продуктивного» типів.

Для осіб, які володіють низьким рівнем соціальної мобільності, більш типовим був мотиваційний профіль гомогенного типу, тобто для них значущими мотиваційними тенденціями є прагнення до благополуччя і стабільності.

Соціальна мобільність респондентів з високим її рівнем має виражений мотиваційний профіль гетерогенного типу, що відображає виражене прагнення до пошуку джерел і шляхів самореалізації.

Відомо, що високу мотиваційну силу до самовизначення у процесі особистісного становлення мають професійні переваги.

Дослідження, проведене з застосуванням методики Дж. Холланда, показало, що для респондентів з середнім рівнем соціальної мобільності найбільш характерні показники диференційованості і однорідності професійних переваг середньої вираженості, що можна розглядати як оптимальний фактор динамічності мотивів руху в аспекті особистісної самореалізації.

Середній рівень диференційованості професійних переваг в цій частині вибірки характерний для 73,9% досліджуваних, а середній рівень однорідності професійних переваг – для 47,2% респондентів. Високий рівень однорідності професійних переваг виявив 33,4% респондент.

У сукупності отримані дані свідчать про середню та високу однорідність професійних переваг, як про структурний компонент психологічної характеристики мотиваційної спрямованості групи респондентів з середнім рівнем соціальної мобільності.

Порівняння, проведене з аналогічними показниками у групах з низькою і високою мобільністю (групи II і III), свідчить про достовірну вира-

женість ($p < 0,05$) у групі II слабкої диференційованості професійних переваг і їх високу однорідність.

У групі III виявлено найбільш типові показники високої диференційованості професійних переваг.

Розглянуто стратегії атрибуції соціально мобільних респондентів. Досліджено рівень і локалізацію суб'єктивного контролю, відображені у показниках загальної інтернальності (Із), інтернальності в області досягнень (Ід) і інтернальності стосовно негативних подій життя, невдач (Ін).

Для респондентів, які виявили за результатами анкетування середній рівень соціальної мобільності (група I), характерний високий рівень загальної ($M = 36,4 \pm 2,79$) інтернальності і інтернальності в області досягнень ($M = 8,5 \pm 1,123$) при середньому рівні інтернальності по відношенню до негативних подій життя ($M = 3,4 \pm 0,540$).

Ці результати свідчать про високий рівень суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями, а також про високий рівень суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями і середній рівень суб'єктивного контролю над подіями, що оцінюються емоційно негативно, як значиму стратегію атрибуції соціально мобільної особистості.

Респонденти, які мають низький рівень соціальної мобільності (група II), виявили за шкалами Із, Ід середні показники (відповідно $M = 27,4 \pm 2,69$ і $M = 6,5 \pm 0,731$), а за шкалою Ін – високі ($M = 6,5 \pm 0,729$).

Ці дані дозволяють характеризувати атрибутивну стратегію респондентів з низькою соціальною мобільністю як схильність приписувати свої успіхи переважно зовнішнім обставинам, а причиною проблем, супроводжуваних негативними емоційними переживаннями, визначати себе, не звертаючись до зовнішніх джерел їх вирішення.

Висока соціальна мобільність досліджуваних характеризується низькими показниками загальної інтернальності ($M = 22,6 \pm 3,1$) і зниженими показниками за шкалами Ід, Ін (відповідно $M = 4,5 \pm 0,643$ і $M = 3,4 \pm$

0,423), що достовірно відрізняється від аналогічних показників у групах I і II ($p < 0,05$).

Це підтверджується співвідношенням низьких показників за шкалою цілей в житті ($M = 16,5 \pm 0,832$) і високих – за шкалою осмислення життя ($M = 74,4 \pm 3,531$).

Висока мобільність досліджуваних характеризується переконаністю у тому, що «людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у життя» (Д. Леонт'єв) [203]. Середній бал за шкалою «Локус контролю – життя» склав у цій групі $34,3 \pm 0,732$, у поєднанні з високими показниками за шкалою осмислення життя – $101,7 \pm 4,312$, що можна інтерпретуватися як схильність респондентів до прожектерства.

Розглянуто ресурси співволодіння і соціальну адаптивність, властиві виділеним рівням соціальної мобільності респондентів.

Обґрунтовано, що для представників групи з середньою соціальною мобільністю характерною є перевага таких стратегій співволодіння (діагностуються як підвищений копінг): самоконтроль; пошук соціальної підтримки.

При цьому дефіцитарність мають копінг-стратегії конфронтаційного копінгу та уникнення.

Для представників групи з низькою соціальною мобільністю дефіцитарними виявлено стратегії самоконтролю і планування – ресурси, віднесені до конструктивних стратегій співволодіння.

Високу активність мають стратегії уникнення, позитивної переоцінки і дистанціювання.

Встановлено, що уникнення належить до категорії неконструктивних копінг-стратегій, а активізація ресурсів позитивної переоцінки, яка передбачає зусилля зі створення позитивного значення пережитої події з фокусуванням на зростанні власної особистості і ресурсів дистанціювання, що

складається з когнітивних зусиль по відділенню від ситуації і зменшення її значущості, має конструктивний зміст [86].

Представники групи з високою соціальною мобільністю найбільше віддають перевагу конфронтаційному копінгу – стратегіям неконструктивних, агресивних зусиль для зміни ситуації, що припускають певний ступінь ворожості і готовності до ризику.

Це поєднується з активністю копінгу пошуку соціальної підтримки, який передбачає вміння докладати зусилля у пошуку інформаційної, інструментальної та емоційної підтримки.

Дефіцитарні у респондентів з високою соціальною мобільністю ресурси співволодіння за типами: «самоконтроль»; «позитивна переоцінка»; «планування».

Соціальна адаптивність особистості, досліджена з застосуванням опитувальника О. Посипанова, визначається у виражених дефініціях за виділеними групами досліджуваних.

Респонденти з середньою соціальною мобільністю характеризуються достовірно більш вираженим профілем соціальної адаптивності за типом підвищеної лабільності.

Порівняння з рівнем вираженості цього адаптаційного профілю у групі II показує високу вірогідність різниці (при $\varphi^* = 10,89$; $p < 0,001$).

Для респондентів групи II найбільш типовим є профіль підвищеної конформності у порівнянні з групою I ($p < 0,001$).

Характерна особливість респондентів з високою соціальною мобільністю – наявність двох видів соціальної адаптації: за типом високої креативності і підвищеної лабільності.

Зазначена специфіка має статистично достовірне підтвердження за результатами порівнянь груп I і II ($p < 0,04$).

У подальшому дослідженні було проаналізовано інтегральні характеристики соціальної мобільності як механізму соціально-психологічної адаптації особистості.

На основі кореляційного аналізу, а також багатofункціонального критерію кутового перетворення Фішера встановлено, що середня соціальна мобільність відображається взаємозв'язками соціальної адаптивності за типом підвищеної лабільності з дослідженими психологічними властивостями (всі взаємозв'язки виділені на рівні достовірності $p < 0,05$).

Позитивні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної лабільності з:

- високими показниками гетерогенної (продуктивної) мотивації ($r=0,68$);
- спрямованістю смисложиттєвих орієнтацій у майбутнє ($r=0,64$);
- високим осмисленням життя ($r=0,61$);
- інтернальністю суб'єктивного контролю ($r=0,57$);
- високою активністю копінг-стратегій «самоконтроль», «прийняття відповідальності» ($r=0,54$);
- середнім рівнем диференційованості професійних уподобань ($r=0,50$).

Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної лабільності з:

- високими показниками гомогенної мотивації ($r=-0,65$);
- низькими показниками і активністю копінг-стратегії уникнення ($r=-0,63$);
- високою однорідністю і високою диференційованістю професійних уподобань ($r=-0,55$);
- екстернальністю суб'єктивного контролю у ситуаціях неуспіху ($r=-0,48$).

Визначено, що для адаптаційного профілю підвищеної конформності, характерного для респондентів з низьким рівнем соціальної мобільності, мають місце кореляції як позитивного, так і негативного типу.

Позитивні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної конформності з:

- високими показниками гомогенної мотивації ($r=0,54$);
- низькими показниками активності копінг-стратегії позитивної переоцінки ($r=0,52$);
- слабкою диференційованістю професійних уподобань ($r=0,50$);
- спрямованістю смисложиттєвих орієнтації на процес життя ($r=0,47$);
- загальною інтернальністю рівня суб'єктивного контролю ($r=0,44$);
- високим рівнем осмислення життя ($r=0,42$).

Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної конформності з:

- високими показниками гетерогенної мотивації ($r=-0,63$);
- високою активністю копінг-стратегії уникнення ($r=-0,52$);
- уявленням про себе як про сильну особистість (високі показники за шкалою «Локус контролю – Я») ($r=-0,50$);
- спрямованістю смисложиттєвих орієнтацій на процес життя ($r=-0,48$);
- високим рівнем осмислення життя ($r=-0,43$).

Для адаптаційного профілю високої креативності, характерного для особистості з вираженою соціальною гіпермобільністю, мають місце нижченаведені кореляційні зв'язки.

Позитивні зв'язки виділені між адаптаційним профілем високої креативності з:

- високою диференційованістю професійних уподобань ($r=0,72$);
- мотивацією гетерогенного типу ($r=0,70$);

- високими показниками за шкалою цілі життя і низькими показниками за шкалою осмислення життя ($r=0,65$);

- високими показниками активності конфронтаційної копінг-стратегії ($r=0,54$);

- загальною екстернальністю локусу контролю ($r=0,49$).

Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем високої креативності з:

- слабкою однорідністю професійних уподобань ($r=-0,76$);

- високою загальною інтернальністю рівня суб'єктивного контролю ($r=-0,73$);

- високими показниками активності копінг-стратегії дистанціювання ($r=-0,66$).

Отже, виділені кореляційні зв'язки служать підставою для розробки стратегії консультування в індивідуальній та груповій роботі.

Доведено, що соціальна мобільність є механізмом соціальної адаптації, що дозволяє людині управляти ресурсами суб'єктності і соціальною поведінкою. Вона має три рівні вираженості: середній, високий і низький.

Найбільшою соціальною адаптивністю володіє особистість з середнім рівнем соціальної мобільності.

Це відбивається у таких соціально-психологічних якостях: гармонійному мотиваційному профілі, переважанні середнього рівня диференційованості і однорідності професійних уподобань, спрямованістю у майбутнє і високим осмисленням життя, активністю конструктивних копінг-стратегій у вигляді самоконтролю, прийняття відповідальності, пошуку соціальної підтримки.

Соціально мобільна особистість має виражену інтернальність, а її адаптаційний профіль визначається як підвищено лабільний: вона добре уявляє, яких результатів має досягти, наважуючись, зокрема, на зміну професії або місця роботи.

Для особистості з низькою соціальною мобільністю характерне переважання мотивації гомогенного типу, слабка диференційованість професійних уподобань та їх середня однорідність, що ускладнює, зокрема, процес вибору нової професії або роботи. Орієнтація на сьогоднішній день і процес життя взаємопов'язані з активним використанням копінгу уникнення з вираженою інтернальністю у ситуаціях неуспіху.

Адаптаційний профіль особистості з низькою соціальною мобільністю характеризується підвищеною конформністю при знижених показниках лабільності і креативності.

Соціально високомобільна особистість характеризується явищем «соціальної інфантильності», яка відображена у таких психологічних якостях, як загальна екстернальність у поєднанні з екстернальністю в області досягнень і в області невдач.

Для неї властиві висока диференційованість професійних уподобань, їх слабка однорідність, переважно гетерогенний мотиваційний профіль, прожектерство при конструюванні життєвих цілей і цінностей, активізація неконструктивних копінг-ресурсів у вигляді конфронтації.

Профіль соціальної адаптивності особистості з високою соціальною мобільністю відображає виражену здатність орієнтації у ситуаціях, легкість переживання кризових моментів життя, втрату інтересу до діяльності у стабільних умовах (профіль високої креативності).

Рівень соціальної мобільності можна відстежити, звертаючи увагу на природну і обов'язкову активну діяльність особистості, як на одну з особливостей. Людині властиво оцінювати свій стан, який для неї є основним компонентом самоконтролю і самовиховання. Однак знижена соціальна мобільність є суб'єктивним проявом неблагополуччя особистості [93].

Завдяки попередньо проведеному аналізу були виявлені такі дані. Прояви соціальної мобільності учнівської молоді в різних ситуаціях не однакові. В одних випадках досліджувані схильні вести себе мобільно

завжди і всюди, в інших вони виявляють свою соціальну мобільність лише час від часу в залежності від обставин, що складаються.

Поведінка зі зниженою соціальною мобільністю в діяльності, спрямованій на досягнення успіхів, має такі особливості:

- високомобільні респонденти менш емоційно, ніж низько мобільні, реагують на повідомлення про невдачу;

- низько мобільні респонденти гірше, ніж високомобільні, зазнають труднощі, якщо обмежені у часі, якщо перебувають у стресовій ситуації;

- характерною рисою низько мобільних респондентів є страх невдачі. Вона, на жаль, часто домінує з успіхом і їх досягненнями;

- найчастіше досягають успіх високомобільні респонденти;

- стимулом і зрушенням для низько мобільних респондентів завжди є схвалення їх діяльності, подяка і успіх, ніж протилежне.

Отже, соціальна мобільність особистості – це інтегральне утворення, що є одним з механізмів соціальної адаптації, який дозволяє управляти ресурсами суб'єктності та соціальною поведінкою [86].

Соціальна мобільність особистості має три рівні вираженості: високий, середній і низький.

Для кожного з рівнів мають місце специфічні зв'язки з провідними характеристиками особистості, відбитими у показниках мотиваційного профілю, смисложиттєвих орієнтаціях, копінг-стратегіях, рівні суб'єктивного контролю і соціальної адаптивності, як інтегрального утворення.

Для особистості з середнім рівнем соціальної мобільності характерна наявність адаптаційного профілю підвищеної лабільності, який позитивно корелює з високими показниками гетерогенної (продуктивної) мотивації; спрямованістю смисложиттєвих орієнтацій у майбутнє; високим осмисленням життя; інтернальністю суб'єктивного контролю; високою активніс-

тю копінг-стратегій самоконтролю, прийняття відповідальності; середнім рівнем диференційованості професійних уподобань.

Для особистості, яка має низький рівень соціальної мобільності, характерна наявність адаптаційного профілю підвищеної конформності, який позитивно корелює з високими показниками гомогенної мотивації; низькими показниками активності копінг-стратегії позитивної переоцінки; слабкою диференційованістю професійних уподобань; спрямованістю смисложиттєвих орієнтацій на процес життя; загальною інтернальністю рівня суб'єктивного контролю; високим рівнем осмислення життя.

Для особистості, яка має високий рівень соціальної мобільності, характерний адаптаційний профіль високої креативності, позитивно взаємопов'язаний з високою диференційованістю професійних уподобань, мотивацією гетерогенного типу, високою значимістю для особистості смислів майбутнього при низькому загальному осмисленні життя; високими показниками активності конфронтаційної копінг-стратегії; загальній екстернальності локусу контролю.

Проведено диференціацію проявів і наслідків соціальної мобільності особистості в період криз в онто- та соціогенезі. Аналіз проявів соціальної мобільності в період криз засвідчив, що досліджувані з високим та середнім рівнями соціальної мобільності легше сприймають кризові явища, пов'язані з наслідками соціальної мобільності, або ж взагалі не помічають їх. Натомість респонденти з низьким рівнем соціальної мобільності гостріше відчують кризу і невпевнено стають на шлях соціальної мобільності. Проте саме кризові явища змінюють соціальну ситуацію розвитку особистості і змушують її шукати нові шляхи самореалізації та бути соціально мобільною.

З'ясовано, що соціально мобільна особистість має більше шансів у подоланні проявів кризового стану, адже її світосприйняття дозволяє по-

новому інтерпретувати кризову ситуацію й спрямовувати її на досягнення цілей залежно від своїх здібностей, наявних умов, життєвих інтересів.

Встановлено, що серед наслідків соціальної мобільності у молоді важливими є: наявність кращих життєвих перспектив, нові можливості самореалізації, ширше коло спілкування, можливість нового пізнання. Натомість у респондентів зрілого віку часто значущими виступають усвідомлення власного вибору, відсутність чіткої перспективи, підвищена відповідальність, тривожність за майбутній результат, страх розчарування, бажаність результату.

Виділені профілі соціальної адаптивності особистості, що відповідають різним рівням її соціальної мобільності, дозволяють індивідуалізувати процес консультування та психокорекції, знизити гостроту переживання кризових періодів життя, зокрема кризи актуальної самореалізації та нерезалізованості.

Висновки до розділу

У розділі розкрито соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію досліджуваних та просторові проєкції їх соціальної мобільності; визначено взаємозв'язок соціальної мобільності досліджуваних з показниками компетентності у часі в період криз; виявлено параметри соціальної зрілості респондентів та їх вплив на соціальну мобільність; з'ясовано вплив адаптаційних ресурсів досліджуваних на їх соціальну мобільність в період криз; проведено диференціацію рівнів вираженості соціальної мобільності респондентів в період криз.

Встановлено, що структуру життєвого шляху особистості та її повсякденних практик можна описати через систему змін положення у просторі, часі і системі соціальних відносин. Швидкість цих змін визначено як індивідуальну соціальну мобільність. Показано, що предметом дослідження на *першому* його етапі виступили особливості індивідуальної соціальної мо-

більності особистості як маркер її соціально-психологічних характеристик (життєвий сценарій, стиль життя, соціально-рольова структура, суб'єктивне благополуччя). Розкрито соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію соціально мобільних досліджуваних, стиль життя яких пов'язаний зі збільшенням мобільності за рахунок збільшення кількості точок (місць) самовизначення суб'єкта (вибору життєвого шляху).

Аналіз специфіки часової перспективи і самооцінки досліджуваних із різним рівнем компетентності у часі, визначення мотиваційно-потребнісної сфери особистості при різноспрямованості часової орієнтації, аналіз контурів смисложиттєвих орієнтацій та специфіки локалізації суб'єктивного контролю при орієнтації на сьогодні або децентраціях у минуле/майбутнє, проведений на першому етапі дослідження, дозволив встановити взаємозв'язок компонентів мотиваційно-ціннісної сфери і переживання часу у формі часової орієнтації в період життєвих і професійних криз респондентів. Проведений порівняльний аналіз емпіричних даних дозволив підтвердити припущення, сформульоване у вигляді емпіричної гіпотези: у періоди професійно-особистісних криз, які змістовно характеризуються як переломні події екзистенціальної етіології, що охоплюють «ядро» особистості у вигляді мотиваційно-ціннісних утворень, переживання часу у конструктах минулого, сьогодні, майбутнього підлягає деструкції у вигляді часової децентрації у минуле або у майбутнє (Л. Тхагалижокова). Встановлені види часової децентрації і їх мотиваційно-ціннісна обумовленість дозволили розкрити психологічний зміст нормативних та ненормативних криз досліджуваних, як криз актуальної самореалізації та нереалізованості.

Показано, що криза актуальної самореалізації характеризується переважанням децентрації у минуле. Змістовно цей вид кризи обумовлений фрустрованими мотиваційно-ціннісними очікуваннями, що детермінують знижену самооцінку у сьогодні, компенсується завищеною самооцінкою

«Я у минулому». Особистість переживає внутрішній конфлікт, який визначається протиріччям між її спрямованістю, з одного боку, до життєвих досягнень, а з іншого – у прагненні задовольнити, у першу чергу, потреби безпеки, наявність діяльності, результати якої передбачувані, прагматичні. Переживання кризи актуальної самореалізації обумовлює підвищену цінність результативності життя у системі смисложиттєвих орієнтацій, яка володіє більш вираженим впливом на самооцінку особистості.

Встановлено, що при вираженій екстернальності атрибутивного стилю особистість має завищений локус контролю-Я та розглядає зміни зовнішніх обставин як умови подолання кризи, перебудови укладу життя і її ціннісно-сміслових регулятивів. Сукупність проаналізованих даних в експериментальній і контрольній групах показала, що децентрація у майбутнє є маркером переживання особистістю кризи нереалізованості. Вона безпосередньо зачіпає мотиваційну сферу особистості і характеризується вираженою мотивацією досягнень, завищеними очікуваннями від майбутнього, заснованими переважно на зовнішніх позитивних мотивах, зокрема, мотиві кар'єрного росту. Виявлено, що переважання внутрішньої і зовнішньої позитивної мотивації, помірна вираженість потреби досягнень свідчить про те, що особистість, яка має часовий центр у сьогоденні, має здатність до організації часу життя, ставиться до часу як до ресурсу особистісного становлення. Ці особистісні утворення позитивно пов'язані з екзистенційними цінностями, що формують гармонійний профіль смисложиттєвих орієнтацій особистості, з урівноваженим атрибутивним стилем – умінням демонструвати позитивні якості як інтернальної, так і екстернальної локалізації суб'єктивного контролю.

Визначено рівень вираженості, ступінь і характер інтегрованості таких елементів психологічної структури соціальної зрілості особистості, що впливають на її соціальну мобільність: психологічні детермінанти суб'єктності у соціальному пізнанні (суб'єктна готовність до соціального

пізнання, яка забезпечується суб'єкт-суб'єктним ставленням досліджуваних до себе та інших (Локус контролю – Я, Локус контролю – Життя, інтернальність в області успіхів і невдач), ціннісними орієнтаціями особистості, її самоприйняттям, пізнавальними потребами; суб'єктна здатність до соціального пізнання, яка забезпечується здатністю до орієнтації у часі, синергії, автономністю, здатністю до аналізу протиріч, прогнозування, цілепокладання та ін., а також розвитком загальної здатності до самоуправління); суб'єктність у соціальному пізнанні, що проявляється у когнітивній компетентності (сформованості елементів системи уявлень про соціальну реальність, осмислення життя, наявність цілей у житті), комунікативній компетентності (контактність, гнучкість поведінки, уявлення про природу людини); когнітивній активності (сформованість системи самоуправління як показника здатності управління суб'єктом своєї пізнавальної активності) та суб'єктивна оцінка соціальної самореалізації (задоволеності процесом і результатом життя, самоповага).

Виявлено структуру адаптаційних ресурсів респондентів, у якій виділені інваріантні (пізнавально-інтелектуальні, вольові, мотиваційно-ціннісні компоненти, соціальна підтримка) і динамічні (здоров'я, матеріальні ресурси, емоції) складові. Апробовано інтегральний показник прояву адаптаційних ресурсів респондентів, що включає оцінку результативності минулого, успішності сьогодення і насиченості планів передбачуваного майбутнього. Проведено диференціацію рівнів прояву адаптаційних ресурсів досліджуваних. До першої групи адаптаційних ресурсів віднесено поєднання пізнавально-інтелектуальних і емоційних компонентів адаптаційних ресурсів, до другої – ціннісно-сміслові компоненти, до третьої – соціально-психологічні компоненти.

Розкрито особливості соціальної мобільності досліджуваних в єдності її статусних, професійних і територіальних (міграційних) проявів. Зіставлення вираженості соціальної мобільності у респондентів з різними ти-

пами адаптаційних ресурсів дозволило виявити у них змістовні відмінності за цим параметром психологічної організації. Встановлено, що найбільшою соціальною мобільністю володіють досліджувані з домінантою соціально-психологічних компонентів у структурі їх адаптаційних ресурсів.

Проаналізовано інтегральні характеристики соціальної мобільності як механізму соціально-психологічної адаптації особистості.

На основі кореляційного аналізу, а також багатофункціонального критерію кутового перетворення Фішера встановлено, що середня соціальна мобільність відображається взаємозв'язками соціальної адаптивності за типом підвищеної лабільності з дослідженими психологічними властивостями (всі взаємозв'язки виділені на рівні достовірності $p < 0,05$). Позитивні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної лабільності з високими показниками продуктивної мотивації; спрямованістю смисложиттєвих орієнтацій у майбутнє; високим осмисленням життя; інтернальністю суб'єктивного контролю; високою активністю копінг-стратегій самоконтролю та прийняття відповідальності; середнім рівнем диференційованості професійних уподобань. Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної лабільності з високими показниками гомогенної мотивації; низькими показниками і активністю копінг-стратегії уникнення; високою однорідністю і високою диференційованістю професійних уподобань; екстернальністю суб'єктивного контролю у ситуаціях неуспіху.

З'ясовано, що для адаптаційного профілю підвищеної конформності, характерного для респондентів з низьким рівнем соціальної мобільності, мають місце кореляції як позитивного, так і негативного типу. Позитивні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної конформності з високими показниками гомогенної мотивації; низькими показниками активності копінг-стратегії позитивної переоцінки; слабкою диференційованістю професійних уподобань; спрямованістю смисло-

життєвих орієнтації на процес життя; загальною інтернальністю рівня суб'єктивного контролю; високим рівнем осмислення життя. Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної конформності з високими показниками гетерогенної мотивації; високою активністю копінг-стратегії уникнення; уявленням про себе як про сильну особистість (високі показники за шкалою «Локус контролю – Я»); спрямованістю смисложиттєвих орієнтації на процес життя; високим рівнем осмислення життя.

Для адаптаційного профілю, характерного для особистості з високою соціальною мобільністю, мають місце позитивні зв'язки, виділені між адаптаційним профілем високої креативності з високою диференційованістю професійних уподобань; мотивацією гетерогенного типу; високими показниками за шкалою цілей життя і низькими показниками за шкалою осмислення життя; високими показниками активності конфронтаційної копінг-стратегії; загальною екстернальністю локусу контролю. Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем високої креативності зі слабкою однорідністю професійних уподобань; високою загальною інтернальністю рівня суб'єктивного контролю; високими показниками активності копінг-стратегії дистанціювання.

Виділені кореляційні зв'язки слугували підставою для розробки стратегій консультування та психокорекції в індивідуальній та груповій роботі.

Отже, найбільшою соціальною адаптивністю володіє особистість з середнім (конструктивним) рівнем соціальної мобільності. Це відбивається у таких соціально-психологічних якостях: гармонійному мотиваційному профілі, переважанні середнього рівня диференційованості і однорідності професійних уподобань, спрямованістю у майбутнє і високим осмисленням життя, активністю конструктивних копінг-стратегій у вигляді самоконтролю, прийняття відповідальності, пошуку соціальної

підтримки. Соціально мобільна особистість має виражену інтернальність, а її адаптаційний профіль визначається як підвищено лабільний.

Для особистості з низькою соціальною мобільністю характерне переважання мотивації гомогенного типу, слабка диференційованість професійних уподобань та їх середня однорідність, що ускладнює, зокрема, процес вибору нової професії або роботи. Орієнтація на сьогоднішній день і процес життя взаємопов'язані з активним використанням копінгунікнення з вираженою інтернальністю у ситуаціях неуспіху. Її адаптаційний профіль характеризується підвищеною конформністю при знижених показниках лабільності і креативності.

Високомобільна особистість характеризується явищем соціальної інфантильності, що відображена у таких психологічних якостях, як загальна екстернальність у поєднанні з екстернальністю в області досягнень і в області невдач. Для неї властиві висока диференційованість професійних уподобань, їх слабка однорідність, переважно гетерогенний мотиваційний профіль, прожектерство при конструюванні життєвих цілей і цінностей, активізація неконструктивних копінг-ресурсів у вигляді конфронтації. Профіль соціальної адаптивності особистості з високою соціальною мобільністю відображає виражену здатність орієнтації у ситуаціях, легкість переживання кризових моментів життя, втрату інтересу до діяльності у стабільних умовах (профіль високої креативності).

Отримані на емпіричному етапі дослідження дані щодо соціально-психологічної специфіки соціальної мобільності особистості в період криз були враховані при побудові та реалізації системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ

4.1. Концептуальні засади системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз

Як показав попередній аналіз, розвиток соціальної мобільності є гарантом успішної адаптації особистості у головних сферах діяльності. У першу чергу йдеться про молодь, тому одна з основних проблем сучасної освіти, – проблема організації такого навчання та освітнього процесу, в якому були б продуктивно вирішені такі питання: визначення умов, змісту і методів роботи, спрямованих на активізацію адаптаційних ресурсів особистості; розвиток пізнавальної і творчої діяльності, які сприяють формуванню їх соціальної мобільності [23].

Концептуальні засади системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз відображають сучасний рівень розвитку особистості в руслі загальноєвропейських цивілізаційних процесів свободи і демократії, які передбачають, поряд із формуванням системи інтегрованих професійних знань, умінь і навичок, інтеграцію процесів розвитку і саморозвитку особистісного, інтелектуально-морального і соціального потенціалу особистості [92].

Особливості концептуальної моделі розвитку соціальної мобільності обумовлені наскрізною ідеєю цілісного особистісного, академічного і соціального розвитку учасників системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності в період криз, спрямованого на засвоєння інтегративного знання, формування стійкої потреби у професійному, особистісному і соціальному самовдосконаленні у процесі життєдіяльності.

Аналіз основних соціокультурних тенденцій розвитку освіти, гуманітарного інтегративного знання і змістовно-сміслового поля досліджуваної проблеми, інтегративної сутності соціально-психологічної роботи як поліфункціонального феномену в сукупності інтеграційних характеристик особистості [92; 167] дозволив розглянути концепцію про сутність процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз.

В результаті були визначені основні тенденції соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз: спрямованість на надання допомоги індивіду в процесі його соціалізації, освоєння ним соціокультурного досвіду, створення умов для самореалізації у суспільстві, суб'єкт-суб'єктна сутність, діалогічний характер, чітко виражена соціальна спрямованість, інтеграційна сутність змісту і технологій реалізації проекту; багатопрофільність, багатоаспектність (педагогічна, психологічна, соціальна), багатовимірність сфер (державні, соціальні структури, установи освіти, культури), об'єктів і систем [25; 53; 92; 168].

Визначено системно-інтеграційну сутність соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, що реалізується у *принципах* (система взаємодії особистості з соціальними інститутами; соціокультурна спрямованість; міжвідомча координація; відкритість соціально-педагогічних систем; єдність практичного і теоретичного); *функціях* (інтегративно-освітня, адаптивно-корекційна, реа-

білітаційна, захисно-профілактична); *завданнях* (адаптації, реабілітації, корекції, стабілізації, освіти).

Особливість психотехнологій роботи з учасниками у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз полягає в тому, що багато психологічних проблем можна подолати методами соціального впливу.

Для забезпечення ефективного використання психотехнологій у роботі з учасниками проекту слід дотримуватись таких організаційних і методичних принципів.

1. Добровільність. Психологічна діагностика, психологічна корекція повинні здійснюватися на добровільній основі.

2. Науковість. Методи, що застосовуються для надання психологічної допомоги, повинні бути науково обгрунтовані.

3. Професіоналізм. Психологічні технології повинні застосовуватися професійними психологами.

4. Принцип поступовості. Будь-який психологічний вплив є певним навантаженням на психіку, і до цього навантаження людина повинна адаптуватися. Міра навантажень на психіку виражається в тривалості та інтенсивності впливу, в глибині занурення в несвідомий матеріал, в кількості нових психологічних навичок, в кількості комунікацій тощо. Всі ці навантаження повинні зростати поступово.

5. Принцип послідовності. Починати інтенсивний психологічний вплив необхідно з опрацювання тілесного рівня (дихання, сну), а потім – емоційного і творчого. Інтегративний результат при цьому виявиться на всіх рівнях психіки.

6. Урахування вікових особливостей. При роботі необхідно брати до уваги психологічні особливості представників певного віку.

7. Комплексне використання психотехнологій. В рамках однієї психо-соціальної програми для забезпечення оптимального результату можуть поєднуватися різні психотехніки. При цьому необхідно враховувати сумісність психотехнік в рамках однієї програми.

8. Спостережуваність результатів. Використання психотехнологій повинно призводити до очевидного і для самого учасника проекту, і для оточуючих поліпшення психічного і соціального здоров'я. Неспостережний результат є відсутністю результату.

9. Застосування. Важлива мета психотехнологій – навчити учасників проекту застосовувати отримані психологічні навички для покращення свого життя.

10. Просоціальна орієнтація. Всі психокорекційні програми незалежно від їх цілей повинні включати технології комунікації та технології взаємодопомоги.

11. Культуровідповідність. При використанні психотехнік необхідно враховувати культурне середовище: мову, релігію, домінуючу ідеологію. Використання чужих даній культурі термінів, ідей і способів комунікації деструктивне.

12. Психологічний клімат. Спеціаліст повинен створити загальний психологічний клімат прийняття іншої людини, клімат, в якому відсутні осуд і оцінювання.

Крім зазначених принципів професійна етика психолога передбачає неухильне дотримання специфічних моральних вимог і норм поведінки. В першу чергу це стосується взаємин з людьми, що звертаються за допомогою за вирішенням психологічних проблем в період криз [92].

При застосуванні психотехнологій необхідно дотримуватися вимог конфіденційності – нерозголошення викладених відомостей.

Слід також інформувати учасників проекту про цілі роботи з ним і про її сутність. Проводячи психотерапевтичні процедури, фахівець вихо-

дить із принципу ненанесення шкоди, дотримується принципів деонтології та етики.

Виділено основні сутнісні характеристики соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз (об'єктність, предметність, цілеспрямованість, діалектичність, процесуальність, осмислення).

Представлено осмислення соціально мобільної особистості як інтегративної сукупності якостей; розвитку особистості як суб'єкта діяльності у контексті розуміння інтегративної сутності особистості, структури, закономірностей її розвитку в процесі діяльності. Такий аспект вивчення соціально мобільної особистості надав можливість виявлення шляхів, способів організації соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності, що дозволив інтегрувати особистісний потенціал особистості та її професійну діяльність як внутрішню цілісність і єдиний процес.

Аналіз якісних характеристик соціально мобільної особистості дозволив припустити, що базовою основою для розвитку якісно нових утворень є: стійка мотивація діяльності, професійна підготовленість і соціальна активність. Сформованість названих підстав гарантує розвиток нового якісного утворення – соціальної мобільності.

Інтегративний підхід до проектування процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз розкриває методологічну основу концепції становлення соціальної мобільності. На філософському рівні її склали ідеї інтегральної сутності особистості, її ролі у вирішенні діяльності, ідеї природної, соціальної і духовної цілісності. Закони єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, принципи об'єктивності, детермінізму, розвитку, системності, взаємодії дозволили розкрити діалектику процесу становлення професійної зрілості як системоутворюючої якості особистості; виявити протиріччя, взаємозв'язок кількісних і якісних змін, властиві процесу розвитку особистості; вивчити за-

кономірності розвитку особистості у нових соціально-економічних умовах з урахуванням соціально-психологічних закономірностей різних видів діяльності.

Сутність концептуальних засад системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз склали провідні ідеї цілісного особистісного, академічного і соціального розвитку особистості до рівня вищих досягнень – зрілості, як основоположної ідеї інтеграції особистісної, академічної та соціальної зрілості в єдину систему і цілісність, підвищення якості освіти [92].

Аналіз теоретико-методологічних досліджень проблеми інтеграції освіти, інтегративних концепцій, опора на ідею цілісності особистості [70; 71], її інтегративної сутності дозволив вирішити дослідницьку задачу, що стосується специфіки інтеграції соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз як структури цілісної соціальної системи. Будь-яка цілісність, в тому числі і соціальна, за своєю суттю інтегративна. У логіці даного судження розвивається цілісна соціальна система.

Теоретичним об'єктом соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виступив інтегрований комплекс причинно-наслідкових зв'язків, які формують проблемну ситуацію соціального розвитку особистості, і інтегрована система модераторства, тобто входження у ситуацію особистості, орієнтована на подолання її проблеми.

Результати проведеного аналізу дозволили зробити висновок про те, що інтеграція у соціально-психологічному супроводі процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз має місце як явище об'єктивної реальності, а термін «інтегративний», що підкреслює факт охоплення загальною ідеєю частин цілого, концентруючи якісну своєрід-

ність такого об'єднання, допустимо застосувати в якості базового для визначення поняття «соціальна мобільність».

Аналіз теоретичних досліджень категорії соціальної мобільності дозволив виділити основні напрямки її трактування як суб'єктивно-об'єктивної психологічної категорії, що має часовий (процес), якісний (стан) і оцінний (характеристика особистості) аспекти. Аналіз концепцій, що розглядають диференційовано особистісну, академічну і соціальну мобільність показав, що результати досліджень зводяться до сформованості сукупності соціально-психологічних властивостей і якостей, що відображають повною мірою ідею цілісності розвитку особистості, готовності фахівця до здійснення професійної діяльності [92].

На рубіжних етапах вікового розвитку особистості, що так чи інакше співвідносяться з етапами навчання у системі безперервної освіти, людина досягає своєї вершини, своєї зрілості та втілюється у готовності до переходу на новий, більш високий ступінь освіти і розвитку – самовдосконалення.

Логіка дослідження проблеми соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз представлена наступним чином: організація та зміст цього процесу знаходяться у тісному взаємозв'язку з інтеграційними процесами і цілеспрямовано орієнтовані на становлення соціальної мобільності, яка розвивається у спеціально організованому освітньому процесі в умовах інтегральної освітньої системи, в якій здійснюються якісні зміни особистості під впливом цілеспрямованих освітньо-виховних і соціокультурних чинників, що створюють основу для розвитку єдності значущих особистісних і соціальних якостей.

Соціальна мобільність особистості може бути інтерпретована не тільки як вид зрілості, а й як форма, що включає в себе безліч видів зрілості; як єдність особистісних, академічних і соціальних якостей, що складають системоутворююче ядро цілісного розвитку особистості. У такому

контексті соціальна мобільність особистості – це вершина результативності її навчально-пізнавальної, суспільно корисної життєдіяльності, що відображає найвищий рівень досягнень в особистісному, академічному і соціальному розвитку і саморозвитку; максимум індивідуальних можливостей особистості як суб'єкта діяльності у процесі поетапного розвитку і саморозвитку, визначеного хронологічними рамками.

Соціальна мобільність особистості визначає інтегративні якості, які розвиваються на базі наявних відносно стійких особистісних характеристик суб'єкта. В кінцевому підсумку результативність розвитку даного компонента зводиться до формування особистісної стратегії, орієнтованої на розвиток соціальної мобільності особистості в період криз, самореалізацію, саморозвиток, постійне самовдосконалення.

Беручи за основу визначення академічної мобільності в аспекті ціннісних установок у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз актуалізований когнітивний компонент категорії, обумовлений специфікою соціальної мобільності, її поліфункціональними і багатопрофільними особливостями. Академічна мобільність відображає соціально-педагогічний результат, що виникає в процесі взаємодії соціального та педагогічного середовища розвитку особистості, зокрема на етапі професійної підготовки у закладі вищої освіти [92].

Соціальна мобільність є інтегративною якістю особистості, що інтегрує соціальні знання, соціальний досвід і соціальну відповідальність, що забезпечує особистості успішну соціалізацію і гармонізацію з навколишнім середовищем. Соціальна зрілість є у такому контексті вищим рівнем змістовно-сислової єдності особистісних, академічних і соціальних якостей особистості.

Аналіз сутнісних характеристик структурних компонентів соціальної мобільності особистості дозволив припустити, що вона є інтегративною

якістю особистості, що відбиває системну, змістовно-сміслову єдність особистісних, академічних і соціальних якостей, які забезпечують успішну самореалізацію у професійній діяльності, соціалізацію та гармонізацію з оточуючим середовищем.

В основі соціальної мобільності ми спостерігаємо потребу особистості у соціальному визнанні та успіху, а також безперервний процес утворення нових соціальних груп [82].

Мобільність, як правило, важко переноситься людиною, оскільки вона має пристосуватися до нового, встановити нові дружні відносини, або взагалі втратити свій статус. У даній ситуації учнівській молоді допомагає соціально-психологічний супровід, спрямований на створення соціально-психологічних умов для успішної соціалізації та адаптації особистості. Важливим аспектом цієї діяльності є створення сприятливої атмосфери і доброзичливості у сучасній освітньому просторі [73].

Головною метою соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності має стати супровід щодо визначенням, формуванням і розвитку образу «Я» у всіх його проявах (освітньому, культурному, соціальному, професійному та ін.) [104].

Невід'ємним значущим аспектом соціальної мобільності є мотивація досягнень, тісно пов'язана з самооцінкою, у формуванні якої головну роль відіграють найближчі оточуючі.

В освітніх установах соціально-психологічний супровід процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз є діяльністю практичного психолога. Розуміючи сильні і слабкі сторони особистості, психолог допомагає спертися на свої сили і доповнює їх там, де респондент об'єктивно поки впоратися не може.

Важливим компонентом соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз є стиль спілкування.

Провідна роль у соціально-психологічному супроводі процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз належить психологу, діяльність якого будується на особистісно-орієнтованому підході.

Соціально-психологічний супровід процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз передбачає перехід від «впливу» до «взаємодії».

Соціально-психологічний супровід процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виражається у позиції психолога по відношенню до особистості, що дозволяє розглядати цю допомогу як особливу форму діяльності, спрямовану на процес розвитку соціальної мобільності.

В умовах особистісно-орієнтованого підходу виховна позиція психолога по відношенню до особистості повинна включати такі компоненти:

- сприяння становленню і розвитку особистості;
- дотримання принципу спілкування: «Не поруч і не над, а разом!»;
- координація очікувань і вимог з завданням максимально повно розкрити можливості особистісного зростання;
- орієнтація на такі способи спілкування: розуміння, визнання і прийняття іншого [29].

Отже, в організації соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз важливим для психолога є вибір наукових підходів.

Основні етапи соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз наповнюються конкретними формами і змістом практичної роботи психолога.

Одним з основних етапів вважається психодіагностика. Діагностична робота полягає в систематичному відстеженні психічного стану. Діагностична діяльність психолога повинна бути орієнтована на визначення найбільш основних особливостей поведінки та психічного стану, обумов-

лених певною соціальною ситуацією, об'єктивних і суб'єктивних моментів в конкретних соціальних умовах. В цю діяльність залучається все те близьке соціальне оточення, з яким він безпосередньо знаходиться в контакті.

На думку ряду авторів [10; 30; 31; 50] у діагностичній роботі необхідно спиратися на аналіз того, якими способами і які зовнішні характеристики взаємодії з середовищем демонструє особистість.

Підводячи підсумок, можна сказати, що, організовуючи соціально-психологічний супровід процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, необхідно:

- проводити діагностику як стартовий майданчик супроводу, з метою інформаційного забезпечення процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз;

- цілеспрямоване виявлення найсильніших сторін особистості, визначення правильності розвитку її соціальної мобільності;

- систематично відстежувати соціальний статус особистості;

- враховувати об'єктивні і суб'єктивні складнощі в конкретних соціально-психологічних умовах.

Ще один важливий компонент соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз – це корекційно-розвивальна робота.

Вона проводилася у двох напрямках: як фронтально з усіма учасниками проекту, так і індивідуально. Для того щоб соціальна мобільність особистості була активною, а не пасивною, необхідно психологу, який працює в рамках соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, виділити параметри оцінки ефективності реалізованої системи супроводу.

Соціально-психологічний супровід процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз має бути не просто низкою різноманітних методів корекційно-розвивальної, діагностичної, освітньої роботи, а й

виступати як комплексна технологія підтримки і допомоги особистості в розвитку її соціальної мобільності.

Виокремлено такі підходи до розвитку соціальної мобільності учнівської молоді [73]:

- функціональний – вміння виявляти набуті знання на практиці; вміння організувати свою діяльність (участь у гуртках і секціях, конкурсах, олімпіадах; диспути, вечори);

- особистісний – розвиток особистісних якостей, розширення кругозору (допитливості), підвищення інтелектуального рівня (спілкування з людьми різних професій, прилучення до культури суспільства, вміння робити логічно правильні висновки на основі отриманих даних);

- культурологічний – набуття мовних навичок;

- віртуальний, який полягає у дистанційній освіті, участі у конференціях і онлайн-заходах тощо [47].

Соціально-психологічний супровід має орієнтуватися як на роботу з молоддю, так і з її оточенням. Також велику увагу варто приділити корекції емоційного стану особистості, яка проводиться за допомогою психологічних ігор і тренінгів.

При соціально-психологічному супроводі процесу розвитку соціальної мобільності особистості доцільним є проведення такої роботи:

- профілактична робота та виявлення груп ризику;

- супровід обдарованої молоді, а також організація індивідуальної чи групової корекційно-розвивальної роботи;

- проведення тренінгів з розвитку комунікативних здібностей; тренінгів, спрямованих на згуртування колективу;

- консультування (допомога у вирішенні проблем, зокрема в період криз);

- профорієнтаційна робота (проведення тематичних вечорів, випуск буклетів, стендів, екскурсії на виробництво, відвідування ярмарків професій тощо);

- діагностична робота [73].

При соціально-психологічному супроводі процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз необхідно приділяти важливу увагу віковим особливостям особистості.

4.2. Зміст системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз

За спрямованістю у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз були задіяні такі психотехнології:

- соціалізуючі (підвищення соціальної адаптації учасників проекту);
- корекційні (виправлення негативних тенденцій у психіці);
- інтегративні (підвищення цілісності особистості) [15].

Під цілісністю особистості розуміється взаємопов'язаність, узгодженість, системність всіх рівнів психічної діяльності, а також несуперечність змісту суб'єктивного досвіду учасників проекту [70; 71].

Інтегративні психотехнології є комплексними програмами групової та індивідуальної психологічної роботи, спрямовані на всі рівні психіки: емоційно-вольову сферу, свідомість і самосвідомість, соціальні та особисті відносини, духовну сферу.

В інтеграційних психотехнологіях використовувалися різноманітні оптимізуючі, розвиваючі, катарсичні і трансформаційні методи, конструктивно поєднані між собою з метою забезпечення системного результату впливу.

При наданні учасникам проекту психологічної та соціальної допомоги необхідним вбачалося виключення або нейтралізація дії негативних факторів в період криз, а також усунення наслідків їх впливу (забезпечення відповідних соціальних умов, заснованих на повазі до особистості та її почуттів, подолання негативного життєвого досвіду і підвищення віри у свої можливості).

Крім того, необхідним є відновлення цілісності особистості, а для цього слід оптимізувати інтеграційні механізми, за допомогою яких особистість сама відновлює свою цілісність.

Основні інтеграційні механізми особистості – позитивні емоції, творчість і творча діяльність, промова, соціальна затребуваність.

Позитивні емоції інтегрують психіку і служать передумовою для творчості і творчої діяльності. Події, що приносять особистості радість, – найкращий спосіб психологічної реабілітації.

Творчість і творча діяльність, особливо колективна, допомагають гармонізації психіки, подоланню негативного досвіду, є необхідною передумовою для адаптації у колективі, для розвитку мислення і свідомості.

Промова подій життя уважному співрозмовнику дозволяє проявити емоції і краще усвідомити життєвий досвід.

Соціальна затребуваність, включеність у життєдіяльність соціальної групи – найважливіший фактор інтеграції особистості у суспільство, розвитку особистості і самосвідомості. Особливо важливим є відчуття успіху і власної значущості для групи.

У системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз серед основних були виділені такі види психопрактик: психотерапія, психологічна корекція, психологічне консультування, психологічна допомога, психологічна підтримка (підтримуюча психотерапія), психотренінг, психо-

діагностика, практики особистісного росту, практики саморегуляції, психологічне просвітництво, навчальні психологічні практики та ін.

Так, при втіленні практик особистісного зростання важливим вбачалося те, що сфера особистісного зростання і духовного розвитку являє собою широкий і різноманітний спектр різних індивідуальних і групових практик.

Визначення особистісного зростання і розвитку теж різноманітні і визначаються концептуальними засадами і суб'єктивними уподобаннями учасників проекту. Істотним є те, що до розвивальних практик і практик особистісного зростання, на відміну від психотерапії і психологічного консультування, звертаються цілком благополучні у психологічному аспекті учасники, які відчують з тих чи інших причин потребу у самопізнанні і саморозвитку. Багато тренінгів є практиками особистісного розвитку [95].

Якщо у психотерапії однією з базових концепцій виступають уявлення про психічну норму і психічне благополуччя, свої для кожної психологічної школи і для кожного підходу, то у практиках особистісного зростання провідною концепцією є уявлення про ідеальну, досконалу особистість, також своє у кожній психологічній школі [31; 50].

Сама практика організується як процес реалізації, досягнення цієї досконалості. У іншому трактуванні розвитку особистості мова йдеться про розвиток і вдосконалення окремих її якостей і здібностей. Сюди ж належать практики зростання особистості як розвитку професійних якостей, зокрема акмеологічні практики.

Близько до практик особистісного зростання, задіяних у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз примикає такий вид психологічних практик, як практики психічної саморегуляції. Різниця між ними полягає у тому, що якщо перші спрямовані на розвиток особистості, придбання нових психічних умінь і навичок, розширення освоєної зони

психічних сфер, то другі представляють собою завершений результат перших. Тобто учасник, який засвоїв певний набір психічних, психодуховних практик, систематично використовує їх для саморегуляції, вони стають звичним, повсякденним досвідом. Це були навички, засвоєні в процесі аутогенного тренування, медитації, тренінгу комунікативності, асертивності, в практиках самоусвідомлення, образно-емоційних і рольових тренінгах, в дихальних і тілесно-орієнтованих процесах тощо [15].

У системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз була задіяна й психологічна освіта, як передача, поширення психологічних знань. Вона мала різні форми, типи і способи своєї реалізації. Нагадаємо, що психологічною практикою психологічне просвітництво є за умови, що поширення психологічних знань включає в себе момент впливу на учасників, а знання несуть у собі практичний перетворювальний потенціал [15].

Завершуючи огляд психологічних практик, задіяних у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, відзначимо таку їх властивість, як динамічність. Це і особистісна динаміка, і групова динаміка, і динаміка психопрактичного процесу. Особистісна і групова динаміка в цілому може бути оцінена як позитивна або як негативна. Вона також мала певні стадії, пов'язані з початком розгортання процесу, з вирішенням його основних завдань, з досягненням його мети і з його завершенням.

Запропонована модель психопрактичної діяльності, задіяна у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, дозволяє досліджувати вміст різних практик, порівнювати їх між собою, оцінювати, розвивати, а також здійснювати різного роду класифікації.

Основна класифікація спирається на зміст діяльнісно-утворюючих психопрактичних аспектів і включає зазначені вище види психопрактик.

Інші класифікації будуються за такими критеріями, як концептуальні, реляційні, методологічні підстави психопрактичної діяльності, її аспекти та особливості динаміки [19].

Так, концептуальні підстави дозволили здійснити класифікації психопрактик, задіяний у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, за напрямками і школам в психології (наприклад, біхевіоральні, психоаналітичні, когнітивні, гуманістичні, трансперсональні та ін).

Виходячи з реляційних підстав практики, задіяні у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, діляться за ціннісними орієнтаціями (маніпулятивні, самоактуалізуючі, просоціальні, трансцендентні) [19].

Згідно методологічним підставам практики, задіяні у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, класифікувалися за рівнями психопрактичного впливу і трансформації (тілесні, енергетичні, емоційні, ментальні, духовні) [19].

Провідними у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз вбачалися психологічні практики підтримки кризової особистості.

Криза розглядалася як гострий стан у житті учасників, як складна, багаторівнева система, розбалансована під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів. Були виокремлені вікові кризи «входу» у період молодості і «виходу» з нього, ситуаційні кризи, кризи, викликані форс-мажорними об-

ставинами, нещасними випадками або хворобами. Травмуючими факторами виступали як одиничні події, так і серія невеликих невдач, що володіють кумулятивним ефектом.

У міру того як кризовий стан особистості і кризова особистість все більше інтегруються в сферу діяльності, стає очевидно, що термін «криза» вживається в двох значеннях: для позначення закономірних станів, які виступають еволюційними етапами онтогенезу особистості, адже розвиток характеризується якісними змінами, появою новоутворень, нових механізмів, нових структур, нових процесів; для позначення імовірнісних (ситуативних) станів, викликаних такими травмуючими ситуаціями, втрата значимого статусу, розлучення, насильство, катастрофа та ін.

Ситуативний кризовий стан учасників мав такі форми:

- соматична криза (хвороба, травматизація);
- нервово-психологічна криза (фрустрації, стреси, конфлікти між базовими структурами особистості, фобії, депресії, астенії);
- соціально-психологічні порушення комунікативних функцій і механізмів адаптації до соціального середовища;
- криза, викликана зміною факторів середовища – житлово-побутових умов, рівня матеріального добробуту, фізичних умов на роботі тощо;
- криза відносин (сімейна криза, ціннісні конфлікти, ресурсні конфлікти, рольові конфлікти);
- кризові стани (страх, горе, гнів, криза втрати); вони могли бути викликані нещасними випадками, катастрофами та ін.
- екзистенційні кризи, пов'язані з пошуком смислу життя;
- мотиваційні кризи (криза усвідомлення спонукання, криза прийняття мотиву, криза реалізації мотиву, криза закріплення мотиву, криза актуалізації спонукання).

Криза – це покликання до переходу у нову якість, це певна переривчастість в лінійній області еволюції особистості як складної системи; це протиріччя,

при якому старі операційно-технічні можливості не забезпечують нові потреби особистості [33; 36; 43; 52; 157].

Вектори дезінтеграції при кризі полярно протилежні. Дезінтеграція позитивна – це стрибок у розвитку і у психоеволюції, коли відбувається зникнення старого образу Я і його оновлення, відродження і заміщення новим, більш дієвим.

Позитивну дезінтеграцію можна розглядати як певне відродження, процес оновлення є природним циклом, що володіє позитивним потенціалом для зростання і трансформації особистості.

Дезінтеграція негативна – поглиблення кризи з втратою вітальності, тобто з переважанням негативних емоцій, що носять астеничний, пасивний характер. Людиною опановують туга, відчай, зневіра у подолання важкої ситуації з можливим переходом у невроз, зрив.

Настають ті негативні наслідки, які кризовий стан залишає – депресія, початкові стадії психосоматичних захворювань, чреваті переходом оборотних порушень у стійкі порушення.

Методологічно методи корекції кризових станів у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз було розподілено на 5 груп:

1) рефлексивні методи (робота з психікою відбувається через усвідомлення психічного змісту щоденного життя). Важливими елементами рефлексивних методів є заміна негативних думок позитивними, техніка позитивних тверджень – афірмації, технологія перемикування психічних станів, медитація, що супроводжується словесним самонавіюванням і візуалізаціями;

2) нерефлексивні методи (компонент саморефлексії виражений слабо); до даних методів належали тілесно-орієнтовані, рольові та шоківі практики;

- 3) інтегративні практики (надавали комплексний вплив);
- 4) цільові методи (вирішували певні вузькі завдання або формували конкретні якості);
- 5) метапсихотехнології (навчали володінню психотехнологіями, методологічно і практично грамотному їх застосуванню).

Слід зазначити, що у практичному і операціональному аспектах у людини можна виділити п'ять рівнів: тілесний (фізичний, соматичний), енергетичний (вітальний), емоційний (чуттєвий), ментальний (інтелектуальний) і духовний (психодуховний) [19].

З кожного з цих рівнів може бути здійснена інтервенція на будь-який інший рівень, і, відповідно, психологічні практики можна класифікувати за базисним рівнем, з якого здійснюється вплив, і рівня, на якому переважно відбувається трансформація, хоча багато практик були поліномні.

За базисним рівнем впливу у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виділено такі види психологічних практик: тілесні, енергетичні, емоційно-образні, ментальні і духовні.

З тілесного рівня можлива інтервенція на енергетичний рівень або у психічні сфери. До цього роду процедур належали різні біхевіоральні методики, тілесно-орієнтовані техніки (танцювально-рухові, техніка автентичного руху, театр дотиків, холістичний палсинг, біоенергетика за А. Лоуеном та ін.), дихальні техніки (холотропне дихання, ребефінг, вай-вейшн, вільне дихання), практики йоги, психоделічні практики, звукотерапія, музикотерапія, кольоротерапія, ароматерапія, масаж, біосинтез та ін.

До енергетичних практик, задіяних у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, належали біоенерготерапія, аутотренінг, низка дихальних технік та ін.

Емоційно-образні практики включали ігрові, рольові техніки, техніки візуалізації, елементи аутотренінгу, частково – техніки перегляду, вербальні методики та ін.

До ментальних психопрактик, задіяних у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, зараховувалися психоаналітичні, когнітивні практики, практики ментальної візуалізації, медитації, самоаналіз, раціоналізації, структуралізації, частково – перегляд, вербальні методи та ін.

Духовні практики були представлені медитацією, техніками ряду езотеричних навчань та ін.

У певних психопрактиках ті чи інші рівні є переважаючим модусом дії, але частіше за все мало місце певне поєднання різнорівневих способів впливу, іноді невіддільних один від одного.

Слід зазначити, що особливість психотравми полягає у тому, що вона засмучує нормативну організацію психіки і здатна вводити її у клінічний або прикордонний стан. На прикордонному рівні з'являються як миттєві відчуття дискомфорту, так і стабільні стани з присутністю перетворених змін, які ослаблюють імунітет, адаптивні здібності мислення, працездатність. Прикордонний стан – відносно слабкий рівень вираженості психічного розладу, що не доходить до рівня вираженої патології. Отже, психологічна травма – це переживання або потрясіння внаслідок особливої взаємодії людини з навколишнім світом. При психологічній травмі патологічних порушень функцій психіки немає, у людини залишаються можливості бути адекватною і успішно адаптуватися до середовища, однак стан її при цьому виявляється прикордонним [95]. Серед ознак психотравми учасників проекту були виділені: наявність події, яка оцінюється як сильний удар; нав'язливість спогадів; залучення – учасник не поділяє себе і ситуацію, яка привела до психотравми, не може від неї дистанціюватися, подивитися на

те, що сталося зі сторони; труднощі в звичайному функціонуванні; схильність до реалізації життєвих сценаріїв, спрямованих на саморуйнування [95].

На прикладі психологічного консультування нижче наведено модель роботи фахівця з кризовими станами учасників у межах у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості.

Сутність психологічного консультування полягала у тому, щоб консультант, користуючись своїми спеціальними професійними, науковими знаннями, створив для учасника проекту умови, в яких він виявить нові можливості для виходу з кризового стану.

Критерієм ефективності є поява в учасника проекту нових ресурсів для виходу з кризи. З точки зору самого консультанта критерій ефективності цього виду діяльності може бути знайдений за показниками відповідності його роботи завданню учасника. У ході консультування у межах у системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості учасник вчиться знаходити нове бачення життєвої ситуації і способи її зміни. Психологічне консультування дозволяє розвинути в учасника здатність до прийняття рішення і повніше використовувати свій потенціал. Психолог може допомогти знайти і прийняти рішення, що стосується, перш за все, інтерперсональних особистих, життєвих труднощів учасників.

Консультування у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз розглядалося як сфера практичної діяльності, в якій використовуються знання про поведінку, закономірності розвитку психіки особистості. Незалежно від того, проводилася разова консультація або здійснювалася пролонгована робота у вигляді низки консультативно-

корекційних сесій, консультування розглядалося як процес, що складається з чотирьох стадій.

1. Контракт між учасником проекту, від якого надходило замовлення на консультацію, і консультантом, що дає згоду надати допомогу, забезпечуючи учаснику безпеку і підтримку в ході консультування.

2. Прояснення запиту і аналіз проблемної ситуації. На цій стадії консультанту необхідно було зорієнтуватися у проблемі учасника проекту, уважно слухаючи його, використовуючи відкриті питання, перефразування і перепитування для отримання достатньої інформації.

3. Переформулювання проблеми, уточнення контракту. На третій стадії в міру з'ясування умов і ситуації виникнення проблеми, аналізу почуттів і ставлення учасника до неї визначалася суть проблеми, тобто та психологічна складність, яка заважає учаснику проекту знайти вихід з ситуації, що склалася. При цьому головним є усвідомлення самим учасником проекту суті проблеми.

4. Пошук шляхів вирішення проблеми. На даній стадії необхідно було отримати згоду учасника проекту на дослідження його психологічних труднощів, на пошук і прийняття на себе відповідальності за обрані рішення [15].

У процесі консультування у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз психолог спирався на реалізацію трьох основних позицій.

1. Вихідна позиція (виявлення рівня резервів креативного потенціалу особистості, прогнозування динаміки її саморозвитку).

2. Бажана позиція (моделювання програми майбутнього або бажаного розвитку).

3. Корекційна позиція (побудова програми або шляхів руху щодо переведу вихідної позиції у бажану).

Психосоціальне консультування у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз було націлене на розвиток в учасника проекту самосвідомості у процесі самоспостереження, самоаналізу, самооцінки і самореалізації.

У процесі консультування в учасника проекту відбувалися зміни, які вплинули на його особистість і життя в цілому. Психолог прагнув запобігти проблемі, своєчасно виявити і усунути причини, що породжують її, забезпечити превентивну профілактику різного роду негативних явищ (морального, фізичного, соціального плану), відхилень у поведінці і спілкуванні учасників проекту тощо.

Слід зазначити певну специфіку роботи з молоддю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз:

1) психічні порушення в цьому віці часто не супроводжуються суб'єктивними емоційними переживаннями негативного характеру, тому нерідко для молодшої людини неочевидні;

2) молоді люди не завжди погоджуються з необхідністю психоконсультаційної роботи добровільно (лейтмотив цих міркувань приблизно такий: «Якщо я прийму допомогу – я втрачу самостійність»); поради, одержувані від дорослих, ними сприймаються як обмеження своєї незалежності. Звідси – необхідність недирективного підходу у роботі;

3) молоді властиво вважати свої проблеми явищем винятковим.

Консультант у зв'язку з цим був орієнтований на посилення в учасника проекту почуття Я, унікав завищених вимог, сильних фрустрацій, довгих пауз, моралізаторських оцінок та ін.

Інтерв'ю у консультуванні у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз вбачалося головним методом практичної

діяльності. Інтерв'ю розглядалося як один зі спеціальних методів аналізу унікальної ситуації з метою створення для учасника проекту альтернативних варіантів дій, переживань, почуттів, думок, тобто з метою підвищення мобільності його психічної реальності.

Інтерв'ю завжди індивідуалізоване, воно передбачає побудову предмету взаємодії між консультантом і учасником проекту. Таким предметом була психічна реальність учасника проекту; модальності, в яких вона може бути представлена, що стають темою взаємодії. Наприклад, темою інтерв'ю ставали переживання учасника проекту або його думки.

Процес інтерв'ю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз був спрямований на те, щоб в ході обговорення різних тем зробити більш динамічним ставлення учасника проекту до різних властивостей його психічної реальності.

Інтерв'ю передбачало надання впливу на учасника проекту за допомогою питань і спеціальних завдань, які розкривали його актуальні і потенційні можливості. Питання – основний спосіб впливу в ході інтерв'ю.

У межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз була задіяна п'ятистадійна модель інтерв'ю.

Перша стадія інтерв'ю – структурування, досягнення взаєморозуміння. Часто цю стадію маркують як «Привіт!». Консультант структурує ситуацію, визначаючи, що буде темою його взаємодії з учасником проекту. Він дає учаснику проекту інформацію про свої можливості. При цьому він вирішує проблеми встановлення контакту, відповідності, рапорту з учасником проекту. Конкретні варіанти вирішення даних проблем залежать від індивідуальних і культурних особливостей учасника проекту.

Учасник проекту на цій стадії інтерв'ю вирішує завдання досягнення психологічного комфорту, тобто завдання емоційного і когнітивного прийняття ситуації інтерв'ю та особистості консультанта.

Ця стадія інтерв'ю завершувалася, коли досягалася відповідність, яка може бути висловлена такими формулюваннями: «Я його відчуваю, розумію» (консультант), «Мене слухають, я довіряю цій людині» (учасник проекту). Якщо протягом перших хвилин стосунки не склалися, то ситуацію консультування, як показує практика, виправити важко.

На першій стадії інтерв'ю консультант показує учаснику проекту свою позицію у взаємодії. Вона може бути, як і будь-яка позиція, описана в поняттях рівності і нерівності.

Варіанти:

- 1) консультант займає позицію «над» учасником проекту;
- 2) консультант займає позицію рівності з ним;
- 3) консультант зрідка пропонує клієнту зайняти позицію «над» ним, тобто він готовий слідувати за учасником проекту.

В ході інтерв'ю може здійснюватися зміна позицій, і це служить показником професіоналізму консультанта, показником того, що він рефлексує на тему взаємодії з учасником проекту і дає йому можливість слідувати логіці бесіди.

Критеріями гарного інтерв'ю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз вважалися такі: учасник проекту розуміє логіку бесіди, і це підвищує його активність; учаснику проекту цікаво в ситуації інтерв'ю. Позиція ведучого була реалізована за допомогою тестів, ігрових прийомів, проєктивних ситуацій. Темп ведення бесіди збігався в учасника проекту і у консультанта.

Інтерв'ю починалося зі вступу консультанта: – Слухаю Вас ...
– Розкажіть про себе або про те, що Вас привело до мене ...

Створюється можливість розмови про себе, тобто визначається предмет взаємодії – учасник проекту і події його життя. Психологу при встановленні контакту необхідно використовувати ім'я учасника проекту в зверненні до нього, оскільки використання імені співрозмовника – це засіб управління ним [95]. Повторення імені створює умови як для індивідуалізації контакту, так і для впливу на учасника проекту.

Друга стадія інтерв'ю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз починалася зі збору інформації про контекст теми. На цій стадії відбувалося виділення проблеми, вирішувалися питання про ідентифікацію потенційних можливостей учасника проекту.

Маркування даної стадії інтерв'ю таке: «У чому проблема?». Консультант вирішує такі питання: «Навіщо учасник проекту прийшов? Як він бачить свою проблему? В чому полягають його можливості у вирішенні цієї проблеми?». На матеріалі заявленої теми консультант усвідомлює позитивні можливості учасника проекту у вирішенні проблеми. Отримавши чітку відповідь на ці питання, консультант повертається до визначення теми.

На другій стадії інтерв'ю, коли відбувається збір інформації про учасника проекту і визначається, в чому полягає його проблема, консультант повинен прагнути якомога більше дізнатися про учасника проекту, відновлюючи всі деталі контексту, в якому з'явилося замовлення учасника проекту. При цьому він задає учаснику проекту конкретні питання про хід подій, про учасників цих подій і їх конкретні дії. Вся інформація направлена на усвідомлення учасником проекту контексту замовлення і своєї ролі у формуванні психологічної ситуації, яка його турбує.

Приблизно 15-20 хвилин відводилося розповіді учасника проекту про себе. В цей час консультант визначає побудову внутрішнього світу учас-

ника проекту, то, якими модальностями цього світу учасник проекту володіє.

Аналіз контексту дозволяв з'ясувати, як учасник проекту сприймає своє Я і що він знає:

- про можливість своїх дій;
- про свої цілі;
- про свої почуття;
- про свої думки.

При цьому консультант одночасно вирішував, що потрібно знати учаснику проекту про зміст свого внутрішнього світу, щоб зробити його більш мобільним.

Ставлячи питання, консультант орієнтувався на інформацію учасника проекту, в якій є ключові слова, що відображають зміст його проблеми.

У кожній фразі учасника проекту є свої ключові слова, які фіксують тему взаємодії з психологом – модальності психічної реальності. Ключове слово в будь-якому тексті може бути визначено за таким критерієм: його не можна замінити синонімом. Якщо ключове слово замінити, то смисл всього висловлювання або окремої фрази в тексті порушується. Ключове слово – це фіксація теми взаємодії.

Консультант, ставлячи питання, виробляє переорієнтацію аналізу ситуації індивідуального життя учасника проекту на предмет професійної взаємодії з ним. Він говорить з учасником проекту про його внутрішній світ, про його роль у походженні подій його життя.

За допомогою професійного впливу консультант показує учаснику проекту його власну участь у подіях його життя. При цьому він ідентифікує потенційні можливості учасника проекту, спеціально звертаючись до нього з оптимістичними судженнями: «Змінюючись самі, Ви будете змінювати інших», «Потрібен час і терпіння, щоб змінився той, хто поруч» і т. п.

В ході інтерв'ю консультант висуває кілька гіпотез про внутрішній світ учасника проекту і перевіряє їх, задаючи питання. Відповідаючи на питання, учасник проекту аналізує і усвідомлює і свою поведінку в ситуації, що розглядається, і поведінку інших людей.

Гіпотези, які консультант обговорював з учасником проекту, були сформульовані просто і адекватно. Він повинен відповідати наступним вимогам, зверненим до самого консультанта: 1) «Не згущувати фарби, вживаючи оціночні слова»; 2) «Не нав'язуй свою точку зору»; 3) «Використовувати для передачі інформації прості слова й образи»; 4) «Говори коротко» [19].

Під час інтерв'ю консультанту треба було повідомляти учаснику проекту все, що він дізнався про нього, видавати йому всю зібрану інформацію. Досить чітко викласти одну перевірену фактами гіпотезу, щоб показати учаснику проекту логіку його поведінки. Щоб довести до учасника проекту цю гіпотезу, консультант демонстрував йому різні сторони обговорюваної проблеми за допомогою запитань.

Іншими словами, використовувався принцип зворотного зв'язку: консультант задає питання, виходячи з висловлювань учасника проекту, а учасник проекту, відповідаючи на ці питання, усвідомлює і приймає інформацію, що доводиться до нього.

На цьому етапі інтерв'ю консультант вдавався до повторення основних параметрів розв'язуваного ним завдання. Повторення – один з принципів консультування, що дозволяє продемонструвати учаснику проекту різні сторони його проблеми, щоб він міг цю інформацію прийняти і перевірити.

Консультування методом інтерв'ю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз – це в певному сенсі спрощення поведінки учасника проекту по заданій логіці, це структурування його внут-

рішнього світу. Воно не буде ефективним без емоційної включеності учасника проекту в розповідь про себе. Консультанту важливо зібрати факти, що підтверджують його гіпотезу і спрощують її для учасника проекту. Емоційна включеність учасника проекту в цю ситуацію – запорука успішності процесу структурування.

Розмова консультанта з учасником проекту на основі висунутої гіпотези, на думку багатьох психологів, не повинна перевищувати 10 хвилин [95]. Рекомендувалося перервати розповідь учасника проекту, якщо консультанту вже зрозуміла робоча гіпотеза. Коли цілі звернення учасника проекту за допомогою стають консультанту зрозумілі, слід було повернутися до визначення проблеми, що турбує учасника проекту. Учаснику проекту це дозволить побачити свою проблему, а консультанту – уточнити його позитивні можливості [95].

Після цього починалася третя стадія інтерв'ю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, яку можна позначити як «бажаний результат».

Маркування даної стадії інтерв'ю – «Чого ви хочете досягти?». Можливі варіанти формулювання проблем:

- 1) «Я не як всі»;
- 2) «Я хочу, але не можу»;
- 1) «Я відчуваю, але не знаю»;
- 2) «Я можу, але не відчуваю» і т. п.

Консультант кваліфікував завдання учасника проекту, орієнтуючись на побудову його психічної реальності і її можливі модальності.

Доцільно і ефективно використовувати алгоритм фіксації в інтерв'ю завдань учасника проекту; це організує для консультанта процес активного слухання з точки зору його професійних можливостей, зменшує ймовірність професійної помилки (табл. 4.1) [95].

Таблиця 4.1

Модальності психічної реальності учасників проекту і їх прояв в ході інтерв'ю (ключові слова) у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності в період криз

Модальність	Ключові слова (приклади стверджувальних суджень)
Я-концепція	Невдаха; дурень, як усі; погана мати; бездарність
Можливості	Вмію; виходить; роблю; здатний та ін.
Цілі	Прагну; намагаюся; досягаю; намітив; загадав та ін.
Плани	Вирішую; складаю та ін.
Відчуття	Напружуюся; завмираю; розслабляюся; сумую; веселюсь та ін.

Формулювання проблеми для учасника проекту дозволяло підвищити ефективність третьої стадії інтерв'ю, оскільки консультант отримував можливість позначити учаснику проекту вектор потрібних змін.

Консультант пропонував учаснику проекту визначити свій ідеал, вирішити питання про те, яким він хоче бути. Обговорювалося також питання про те, що станеться, коли бажаний результат буде досягнутий. Деякі учасники проекту починали саме з цього етапу. Якщо консультанту вже ясні цілі учасника проекту, то рекомендації були дані негайно.

Третя стадія інтерв'ю передбачала також обов'язковий вплив консультанта – це основний зміст консультування. Для учасника проекту ця стадія не виглядає по-особливому.

В інтерв'ю відбувається як би інсайт, учасник проекту переживає зміни, що відбуваються з ним, як результат власних зусиль (він сам все зрозумів).

Опора консультанта на потенційні можливості учасника проекту призводить до того, що пережиті учасником проекту зміни в ситуації інтерв'ю викликають і зміни його поведінки.

Отже, вплив консультанта обов'язково має бути здійснений (найчастіше це питання, які він задає про бажані для учасника проекту результати інтерв'ю).

Конкретні методи впливу на учасників проекту у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз наведено у табл. 4.2. [95].

Таблиця 4.2

Методи впливу на учасників проекту на третій стадії інтерв'ю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності в період криз

Назва методу	Характеристика методу	Результат
Метод інтерпретації	Формування в учасника проекту нового погляду на ситуацію	Альтернативне бачення учасником проекту реальності, зміна його настрою
Метод директиви	Спонування учасника проекту до дії	Досягнення бажаного для консультанта ефекту
Опитування	Домашнє завдання; побажання можливої дії	Отримання нових відомостей про учасника проекту

Саморозкриття	Консультант ділиться особистим досвідом або показує, що він розділяє почуття учасника проекту	Встановлення рапорту на пропозиції консультанта
Метод зворотного зв'язку	Дозволяє з'ясувати, як учасника проекту сприймають консультант і оточуючі	Отримання учасником проекту конкретних даних для самосприйняття
Метод логічної послідовності	Формування в учасника проекту послідовності мислення і поведінки	Учасник проекту отримує можливість передбачити результати
Резюме	Підсумовує судження консультанта	Прояснює, до чого домовилися консультант і учасник проекту в ході бесіди
Відкриті питання	Хто? Як? Чому?	З'ясування основних фактів і подій життя учасника проекту
Закриті питання	Питання містять частку «Чи», відрізняються стислістю	Скорочення довгих монологів
Заохочення	Повторення ключових фраз учасника проекту	Опрацювання специфічних слів і їх смислу для учасника проекту
Переказ	Повторення суті слів учасника проекту і його думок з використанням	Активізує обговорення, показує рівень розуміння консультантом

	ключових слів	учасника проекту
Метод відображення почуттів	Виділення емоційної сторони інтерв'ю	Відкриває почуття учасника проекту
Узагальнююче резюме	Повторення основних фактів, виявлених в ході інтерв'ю, і виклад почуттів учасника проекту	Прояснює напрямок бесіди

Спрямований вплив на учасника проекту здійснювався також такими прийомами: посиланням на авторитети, апеляцією до літературних джерел, зверненням до наукових даних тощо. В будь-якому випадку мова консультанта була короткою, ясною, в ключі роздумів про життєві ситуації учасника проекту. Якщо учасник проекту чинив опір впливу або не реагував на нього, то консультант вказував на це в такій формі: «Вам це важко прийняти; Вам не хочеться погодитися ...». Даний прийом дозволяв позначити ситуацію опору учасника проекту та одночасно продемонструвати, що консультант не прагне будь-що переорієнтувати учасника проекту, що він визнає за учасником проекту право на опір як його природну властивість, що виявляється у відносинах з іншими людьми.

Важливий аспект впливу полягає в тому, що зазвичай інтерв'ю йде на тлі негативної інформації про учасника проекту. Консультанту дуже важливо проговорити з учасником проекту можливі позитивні варіанти його поведінки. У ненав'язливій манері потрібно відтворити такий варіант. Можна навіть наполягти на його вимові.

Тестування в ситуації впливу дозволяє учаснику проекту виявити невідомі йому ресурси його особистості, сфокусувати увагу на можливостях, про які він не думав. Позитивне обговорення може бути не дуже чітким, але позначити його слід обов'язково. Йому можна присвятити окрему кон-

сультацию. На цьому фаза впливу завершується. Триває вона приблизно 15 хвилин.

Четверта стадія інтерв'ю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз являє собою вироблення альтернативних рішень. Маркування цієї стадії – «Що ще можна зробити?». Консультант і учасник проекту працюють з різними варіантами вирішення проблеми. Пошук альтернатив здійснюється за допомогою дослідження особистісної динаміки учасника проекту, це необхідно для того, щоб уникнути ригідності. Дана стадія може бути тривалою. По-перше, консультант повинен враховувати, що правильне для нього рішення може бути невірним для учасника проекту, по-друге, деяким учасникам проекту потрібні чіткі директивні рекомендації (табл. 4.3) [95].

Таблиця 4.3

Директиви, застосовані у консультуванні у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності в період криз

Вид директиви	Зміст директиви
Конкретне побажання	«Я пропоную Вам зробити наступне ...»
Парадоксальна інструкція	«Продовжуйте робити те, що Ви робите; повторіть свої дії, думки, вчинки принаймні ще три рази»
Фантазії	«Уявіть собі ...», «Закрийте очі і опишіть, що Ви бачите, чуєте, відчуваєте ...», «Опишіть Ваш ідеальний день (роботу, партнера)...», «Уявіть, що Ви подорожуєте всередину свого тіла ...»

Рольова вказівка	«А зараз поверніться до тієї ситуації і знову програйте її». «Якщо Ви не проти, то нехай роль залишиться колишньою, але змініть поведінку ...»
Гештальт-метод «гарячого стільця»	«Поговоріть зі своїми батьками, вони сидять на цьому стільці. А зараз пересядьте на цей же стілець і дайте відповідь за них ... »
Гештальт-невербальна поведінка	«Подивіться, одна Ваша рука стиснута, а інша – розкрита. Нехай одна рука поговорить з іншою ... »
Вільні асоціації	«Запам'ятайте це відчуття і розкажіть про пов'язані з ним асоціації зі спогадів дитинства. Перейдіть до того, що відбувається у Вашому повсякденному житті»
Переоцінка (концентрація Гендліна)	«Позначте самі для себе свої негативні почуття і думки. А тепер – свої негативні переживання. Пошукайте в ситуаціях, що їх викликають, щось для себе позитивне і сконцентруйтеся в цьому напрямку. Об'єднайте це позитивне з вирішуваною проблемою»
Релаксація	«Закрийте очі і «пливіть». Стисніть кулаки міцніше, тепер відпустіть»
Систематичне зняття напруги	1. Глибока м'язова релаксація. 2. Побудова ієрархії занепокоєння.

	3. Пов'язування об'єктів тривоги з релаксацією
Мовні заміни	«Замініть «хотілося б» на «я хочу». «Замініть «не можна» на «бажано» і т. п.
Ухвалення почуттів, емоційний потоп, медитація	«Поверніться до випробуваного Вами почуття, прийміть його повністю. Спокійно фокусуйте увагу на одній точці. Розслабтеся, стежте за диханням. Нехай всі думки підуть»
Групова робота (навчання)	«Зараз я хочу, щоб Ви всі робили те-то і те-то»
Домашня робота	«Попрактикуйтеся в цій вправі на наступному тижні і розкажіть про досягнуті результати при нашій черговій зустрічі». «Заповніть цей тест» і т. п. «Протягом (вказується термін) Ви будете вести щоденні записи ...»
Лист психолога учаснику проекту	Пишеться з урахуванням тривалості та неоднозначності впливу письмового тексту на контекст життя учаснику проекту
Особистий кодекс поведінки	«Складіть для себе життєві правила і дотримуйтеся їх». Введення юридичних норм відносин «Ваша відповідальність регламентується ...» «Ваше право полягає в тому, щоб ...» «Ваш обов'язок полягає в тому, щоб

	...»
Обговорення рольових обмежень	«Як доросла людина Ви повинні ...» «Як керівник Ви маєте всі підстави для того, щоб ...» «Як вчитель Ви ...»

П'ята стадія інтерв'ю у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз – узагальнення попередніх стадій, перехід від навчання до дії.

Маркування цієї стадії – «Ви будете робити це?». Консультант докладає зусиль для зміни думок, дій, почуттів учасника проекту в його повсякденному житті, поза інтерв'ю.

Ступінь узагальнення, доступний консультанту, залежить від урахування ним індивідуальних і культурних особливостей учасників проекту, виявлених на перших стадіях інтерв'ю.

На п'ятій стадії інтерв'ю завдання консультанта полягає в тому, щоб сприяти зміні думок, дій, почуттів учасника проекту в повсякденному житті.

З практики консультування відомо, що багато людей нічого не роблять для зміни власної поведінки. Консультанту треба ставитися до цього спокійно, оскільки ефект інтерв'ю визначається тими переживаннями, які були в учасника проекту під час його проведення [95].

Зміни стану учасника проекту в ході інтерв'ю – головний показник його ефективності. Для консультанта вміння виділити ці зміни і зробити їх доступними для учасника проекту є основним професійним правилом роботи. Консультанту немає сенсу боятися (хоча немає сенсу і зловживати цим) негативної оцінки учасником проекту ефекту інтерв'ю. Не руйнуючи ефекту інтерв'ю, можна провести ще дві-три зустрічі. У ситуацію взаємодії

з учасником проекту будуть включатися все більш складні форми відносин, і вона буде все більш проблематизована.

Завершувати інтерв'ю найкраще домашнім завданням, обов'язково повідомляючи учаснику проекту про необхідність звіту про його виконання (невиконання). Це дозволяє мобілізувати засоби контролю за змістом змін, що відбувалися з учасником проекту під час інтерв'ю.

Домашнє завдання повинно бути сформульовано в простій, доступній для розуміння і виконання формі і спрямоване на конкретну ситуацію і дії в ній.

Обговорюючи завдання на черговій зустрічі з учасником проекту, можна по-новому побачити досліджувану ситуацію. Якщо учасник проекту домашнє завдання не виконав або виконав його частково, з ним обговорюються причини цього. Крім обговорення завдання завершити консультацію можна рекомендацією звернутися до фахівця з суміжної області або до книги. Рекомендація в цьому випадку повинна містити чітку інформацію про фахівця, місце і час його роботи, а якщо мова йде про книгу, то слід вказати її точні вихідні дані.

На закінчення бесіди консультант спокійно, не поспішаючи прощається з учасником проекту, обіцяючи йому потенційно майбутню зустріч. Інтерв'ю, як уже зазначалося, є основним методом психологічного консультування у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз і одночасно – ситуацією, яка змушує консультанта приймати професійне рішення щодо проблем учасника проекту.

Саме інтерв'ю дозволяє психологу виробити найважливішу здатність – здатність до особистісної та професійної рефлексії щодо взаємодії з учасником проекту. Консультування складається з аналізу не тільки вербальних реакцій як самого психолога, так і учасника проекту; не менш важлива і рефлексія невербальних інтеракцій з учасником проекту під час інтерв'ю.

При цьому необхідно враховувати, що невербальна мова відображає умови взаємодії з учасником проекту (час і місце інтерв'ю, оформлення кабінету і т. п.), інформаційний потік (смісл мовного висловлювання може бути виражений невербально), інтерпретацію змісту теми учасниками взаємодії.

Основні навички уважності консультанта виявляються в його візуальному контакті з учасником проекту (фіксації, коли і чому останній перестає дивитися в очі), в аналізі мови тіла (вважається, що найбільш інформативною є зміна нахилу тулуба), інтонації і темп мови, її гучності, тембру сказаного і т. п., а також в урахуванні всіх змін теми.

Діяльність психолога по роботі з учасниками проекту в якості консультанта вимагало постійної особистісної та професійної рефлексії, що пред'являє високі вимоги до енергетичних можливостей професіонала, до його нервово-психічної стійкості.

Слід відзначити, що робота з кризовими станами учасників проекту також здійснювалася за допомогою інших перерахованих нижче психотехнологій.

У межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз було впроваджено психотехнології супроводу формування відповідальності та осмисленості життя учасників проекту.

Почуття відповідальності – внутрішнє відчуття обов'язку відповідати і готовність відповідати. Почуття відповідальності може бути в одній області і бути відсутнім (бути не вираженим) в іншій. Людина може бути виключно відповідальною у своїх зобов'язаннях перед іншими і мало відповідальною по відношенню до власного здоров'я, своєї долі і життя [95].

Почуття відповідальності – це настрій на справу, розуміння, що всі домовленості і все обов'язки повинні бути виконані. Для негативно налаштованого учасника проекту почуття відповідальності виливається в тривогу, страх можливої невдачі і у почуття провини в разі невиконання того,

що від нього вимагається. При будь-якому настрої почуття відповідальності свідчить про готовність чесно і старанно виконувати домовленості і свої обов'язки, про готовність і здатність при розумній необхідності самому відповідати за важкі моменти життя.

Коли говорять про формування відповідальності, зазвичай мають на увазі і соціальну відповідальність, і відповідальність особисту, тобто внутрішнє розуміння того, що дану справу необхідно зробити. Людина з розвиненим почуттям відповідальності – відповідальна людина. Відповідальності можна і потрібно навчитися, як і будь-якому іншому життєвому навичку, і хорошим орієнтиром для цього можуть служити рівні особистої відповідальності.

Нульовий рівень – життя в форматі утриманців, відмова від будь-якої відповідальності. Утриманець впевнений, що хтось зобов'язаний про нього піклуватися і вирішувати його проблеми.

Перший рівень – виконавець. Людина живе за принципом: сказали – зробив, не сказали – не зробив, причому якість зробленого її не хвилює. Доручене вона прагне виконати швидше, ставиться до нього формально. «Робота не вовк, в ліс не втече» – улюблена приказка виконавця.

Другий рівень – спеціаліст. Якщо така людина береться за справу, вона виконує її якісно, але й без душі. Ініціативи спеціаліст не проявить, не підкаже і не допоможе. Якщо спеціаліст знайде справу більш для себе вигідну, він візьметься за неї, незважаючи на раніше укладені домовленості. Фраза «Мені за це не платять» надійно захищає спеціаліста від справ, на які він не підписувався.

Третій рівень – відповідальний співробітник. Ця людина працює з душею, піклується про підвищення своєї кваліфікації і швидко стає шановним професіоналом. Йому не байдужі результати його діяльності, він проявляє ініціативу, він допоможе, нагадає і підкаже. До справи відповідальний співробітник ставиться як до своєї, колеги для нього – як його роди-

на, заради яких він працює. Він ніколи не скаже фрази: «Мені за це не платять!» Якщо потрібно щось зробити – він зробить, а якщо за це не платять, він поговорить з керівництвом, щоб заплатили – і йому, і його колегам.

Четвертий рівень – локальний керівник. Це людина, що знаходиться на новому особистісному рівні. Головне завдання локального керівника – так організувати роботу співробітників, щоб забезпечити виконання поставленого йому завдання. Це вже особиста відповідальність іншого порядку – не тільки за себе, але і за інших. Це відсутність страху віддавати розпорядження, це сміливість приймати рішення, що стосуються багатьох. Можна сказати, що людина в статусі локального керівника вже менше любить свою роботу, бо віддає її на виконання іншим людям, знаючи, що вони зроблять це гірше, ніж він. Йому простіше все зробити самому, але правильніше – навчити справі працівників і організувати їх роботу належним чином на дорученій йому ділянці.

П'ятий рівень – директор, керівник керівників. Він відповідає за справу в цілому, вирішує не тактичні, а стратегічні завдання, може відкривати нові напрямки і закривати старі, він – головний. Це професіонал, який вміє вирішувати поставлені перед ним великі завдання, але за результат він відповідає в найсприятливішому випадку лише своєю посадою і зарплатою.

Шостий рівень – власник. Він вирішує відкрити свою справу, вкладати в неї свою душу, час і гроші, він готовий відповідати за результат вже не тільки грошима, але іноді і життям. Тому що це його справа, тому що це його дитина. Він знаходить директора, який буде керувати в його проекті, але може цього директора замінити. Власника не завжди видно, всі знають директора [95].

Незважаючи на використану термінологію, дані рівні відображають рівні розвитку саме особистості. Учасник проекту в особистісно-психологічному аспекті може виявитися одночасно і утриманцем, і влас-

ником. Нерідко учасники проекту на роботі проявляють себе як локальні керівники, вдома занурюються в стан виконавців, а то і утриманців. Жінки часто є власниками, підбираючи і виховуючи гарного директора сім'ї. Відповідальність – це потужний інструмент зміни людиною якості свого життя і дієвий засіб формування в ній бажаних подій. Будучи соціальним досвідом, відповідальність об'єктивно потрібна для закладки фундаменту успішного життя. Однак для учасників проекту з інфантильним світосприйняттям відповідальність виглядає непривабливо і сприймається як щось зовнішнє, нав'язуване.

Слід зазначити, що розвивати осмислення життя можна і потрібно, але робити це слід усвідомлено. В першу чергу необхідно визначитися з напрямком даної роботи. Все усвідомлювати і неможливо, і не потрібно, а ось усвідомленість у важливих справах – важлива. Потрібно також враховувати, що розвиток усвідомленості багато в чому нагадує розвиток фізичний, який передбачає і загальнофізичну підготовку, і відточування спеціальних навичок.

Нижче наведено прийоми, задіяні у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, що допомагали розвитку усвідомленості.

Загальна усвідомленість. Відпрацювання практики «спокійної присутності», звільнення від різкої імпульсивності.

Усвідомленість мови. Відпрацювання практики «Тотальне Так». Почніть чути інших, а головне – себе.

Вправа 1. «Сто питань» [95].

1. Складіть список зі 100 питань, які є особливо важливими для Вас. Це можуть бути питання будь-якого роду, аби вони містили в собі щось таке, що дійсно хвилює Вас. Почніть, наприклад, з питання: «Як мені змінити моє життя на краще?» Або: «Як мені навчитися приділяти більше ча-

су людям, яких я люблю?» Ви можете скласти даний список за один присід, якщо приділите цьому заняттю достатньо часу і ніщо інше не буде займати Вашу свідомість. Пишіть швидко, фіксуючи на папері думки, не турбуючись про правильність правопису або повторення одного і того ж питання іншими словами. Можна також формувати список поступово, повертаючись до нього кілька разів.

2. Коли список буде готовий, приступайте до наступного етапу роботи над собою. Перегляньте свої записи з початку до кінця і виділіть маркерами питання, що зачіпають повторювані теми (для кожної теми – свій колір). Тепер проаналізуйте те, що вийшло.

Про що більшість Ваших питань?

Про Ваші справи?

Про взаємовідносини з іншими людьми?

Про матеріальні проблеми?

Про сенс життя?

Про ваше майбутнє?

Не намагайтеся оцінювати, гарні чи погані виявилися у питаннях теми.

Адже важлива Вам не їх оцінка, а аналіз власної свідомості.

3. Далі визначте у Вашому списку десять питань, які здаються Вам найбільш важливими. Випишіть ці питання окремо у порядку їх значимості для Вас – від першої позиції до десятої. Тепер вдумливо проаналізуйте ці питання.

Чому вони у Вас виникли і як давно?

Задають собі такі ж питання Ваші друзі?

Яку відповідь Ви можете дати на них?

Чому саме таку відповідь?

Чи можуть ці запитання спонукати Вас до прийняття якихось важливих рішень? [21].

Вправа 2. Оволодіння «тотальним Так» [95].

Початковий стан, перший рівень щодо конструктивного слухання – це неусвідомлена некомпетентність. Не замислюючись про стилі свого спілкування і не чуючи себе, більшість людей звично каже «ні», навіть в злагоді: «Ні, ти маєш рацію», а здатність заперечити зазвичай на порядок випереджає здатність зрозуміти і погодитися; втім, від цієї нездатності чути іншого мало хто страждає рівно тому, що про можливість іншого стилю спілкування люди просто не здогадуються або необхідність його не розуміють. «Ні, а що, я з усіма повинен погоджуватися? Що за маячня!». Людина в спілкуванні некомпетентна, але вона цього не усвідомлює. Людина, що заперечує, схожа на трактор з широким плугом: трактор зачіпає сарафаном плуга все підряд і зариваючись в усі канави. Є дорога поруч, але водій, схоже, не шукає легких шляхів [95].

Якщо розглядати стан неусвідомленої некомпетентності уважніше, то всередині його можна розрізнити свої етапи. Спочатку, на першому етапі, свій комунікативний стан людина не бачить (хоча б за рахунок того, що виникаючи в її власному житті проблеми вона повністю списує на оточуючих). Пізніше, на наступному етапі, у неї виникає відчуття, що вона тут «при чому». Усвідомленістю це назвати важко, але з людиною на цю тему вже можна розмовляти. На цьому етапі можна запитати себе: «А в чому я все ще неправий? Чого я ще не вмію, відповідальність за що скидаю на оточуючих?» Другий рівень у виробленні потрібного вміння – це усвідомлена некомпетентність. Наприклад, почитавши відповідну літературу і поспілкувавшись з розумними людьми, Ви свою колючість розгледіли і свою звичку заперечувати помічаєте (втім, набагато простіше на першому етапі помічати помилки чужі: «Та ні, послухай ... Ні, ти маєш рацію ... Ні, звичайно ...»).

Здатність помічати свої власні помилки виробляється зазвичай пізніше, і на цьому етапі учасники починають серйозно напружуватися: дійсно,

раніше свої «ні» вони не помічали (помічали рідко) і розмовляли спокійно, а тепер кожне «ні» збиває з теми. Насправді ж переживати тут підстав немає, навпаки, можете за себе порадіти: Ви вже знаєте, чому Вам потрібно вчитися.

Третій рівень – усвідомлена компетентність. Ви вже звикли слухати свою промову і будуєте її, уважно відстежуючи свої зовнішні та внутрішні «так», проте на першому етапі ці успіхи «врівноважуються» серйозними мінусами. По-перше, це неприродність мови. Думаючи над кожним своїм словом людина розмовляє дуже правильно, навіть занадто правильно, що створює не дуже природне враження; крім того, часто доводиться робити паузи і зависати, перш ніж знаходиться потрібне позитивне продовження. Ви говорите фрази правильні, але з затримкою («У тебе це не вийде!» - «... Вірно, мені дуже стане в нагоді твоя допомога. Я зможу на неї розраховувати?»). Додаткова складність ще й у тому, що якщо постійно думаєш, як відповісти правильно, ні на що інше ні розуму, ні уваги не вистачає. Саме тому дуже енергоємний навик має сенс відпрацьовувати і спілкуватися природно, так, як Ви вмієте найкраще. Втім, ці труднощі характерні тільки для початкового етапу рівня усвідомленої компетентності, на заключному етапі слова вже підбираються легко, і хоча увагу ще зайнято побудовою правильних фраз, її цілком достатньо і для загального схоплення ситуації, і для зчитування підтексту, і для милих посмішок. Особливо виручають вже напрацьовані до цього часу корисні шаблони, що допомагають в типових ситуаціях реагувати, практично не замислюючись: - Ви виходите? - Я вас пропущу! - Закурити є? - Кинув!

Четвертий рівень – неусвідомлена компетентність. Це те, до чого Ви прагнете. Коли культура спілкування у Вас вже «вбудувалася», Ви ведете розмову легко і без затримок, думаєте вже не про формулювання, а про справу і дивитися на співрозмовника, а не в себе. Мова взагалі перестала Вас займати, Ви звертаєте на неї уваги не більш, ніж на власне дихання або

на користування столовими приборами. І якщо на першому етапі цього вже майстерного спілкування Ви говорите ще кілька формалізовано, то в кінці кінців до Вас повертаються початкові свобода і пустощі, Ви знову дозволяєте собі говорити «ні», але це відбувається настільки витончено, настільки на іншому рівні, що тільки підкреслює природність Вашого розуміння і підтримки співрозмовника.

Є ще вищий прояв: неусвідомлена компетентність з можливістю пояснити технологію. Це дозволяє майже миттєво змінювати звичну дію в ситуацію, що змінилася та вчити інших. Крім того, з часом і досвідом розширюються вектори напрямків використання цього прийому. «Тотальне так» в руках особистісно розвиненої людини виявляється не тільки способом розуміння партнера, а й способом формування ситуації, засобом максимального ефективного просування своєї позиції, коли це дійсно необхідно. Особистісно розвинена людина вміє завжди так погодитися з Вами, що потрібна їй думка у Вас формується автоматично. Коли такою людиною стаєте Ви, Ваше «тотальне так» працює на Вас як секретне мастило, що дозволяє без скрипу зрушувати позицію співрозмовника.

Отже, будь-яка нова справа, поки Ви її не освоїли, здається довгою, неприємною. Нове вміння буде тим краще сформоване, чим краще воно було розгорнуто і усвідомлено на етапі формування і краще згорнуто на етапі відпрацювання.

Усвідомленість поведінки. Навчіться одночасно направляти один вектор своєї уваги зовні, на навколишнє життя, а другий – на себе і при цьому фіксуйте, що Ви відчуваєте в кожен момент часу.

Усвідомленість рухів. Те, що Ви робили імпульсивно, різко, швидко, почніть робити повільно і плавно, відчуваючи всі свої рухи, повороти, напругу і розслаблення. Тільки після цього слід напружувати швидкість.

Усвідомленість діяльності. Навчіться розкладати складні дії на прості, елементарні операції і виконуйте кожну таку операцію найкращим чином: красиво і вчасно.

Усвідомленість вчинків. Перш ніж що-небудь зробити, привчіться розглядати передбачувану дію з різних позицій сприйняття: чи дійсно це те, що Ви хочете; наскільки це відповідає інтересам оточуючих тощо.

Усвідомленість своїх цінностей. Визначитеся з тим, що Вам посправжньому дорого, які Ваші цілі і цінності.

Усвідомленість своєї роботи і свого життя в цілому. Кожен день починайте зі складання списку справ. Продумуючи справи дня, орієнтуйтеся на завдання тижня і місяця. Завдання тижня і місяця повинні відповідати Вашим цілям на рік. Відповідно продумайте свої цілі на рік, на три роки і на п'ять років, впишіть ці цілі в бачення всього свого життя.

Усвідомленість мислення. Постійно подумки промовляйте те, що відбувається всередині і навколо Вас, шукайте точні формулювання, нові точки зору. Визнаючи наявність емоцій, думайте про факти і висновки з них, а не про емоції.

Усвідомлене – альтернатива неусвідомленого, того, в чому ми не відаємо собі звіту. Формується і розвивається усвідомленість за допомогою тренінгових психотехнологій.

Нижче наведені практики коучингу для досягнення ресурсних станів і навичок саморегуляції учасників проекту. Забезпечується ресурсний стан фундамент особистості. Для успішного забезпечення власного ресурсного стану та ефективної саморегуляції учасникам проекту необхідний розумний баланс трьох компонентів: знань, практичних навичок і набору специфічних особистих якостей.

Перелічимо найбільш суттєві специфічні особисті якості.

Прийняття себе. Коріння поведінки людини, в яких би ситуаціях вона не виявилася, йдуть в її уявлення про себе. Звичайно, у кожного є свої

плюси і свої мінуси, але багато успішних людей усвідомлюють, властиві їм явні чи удавані недоліки. Це, втім, не заважає успішним людям приділяти час на саморозвиток.

Саморозвиток. Люди, що домоглися великих посад і суспільного визнання, стверджують, що вони постійно чому-небудь вчать. Корисні уроки можна витягти з успіхів і невдач інших людей, зі спілкування з людьми самих різних соціальних статусів і навіть (або особливо) з власних помилок. Втім, власні помилки не змушують цих людей опускати руки, бо вони мають ще одну важливу якість, а саме наполегливість в досягненні мети.

Ресурсний стан – складний комплекс відчуттів людини, що виражається у почутті наявності фізичних і духовних сил, енергії для вирішення майбутніх завдань.

Наполегливість в досягненні своїх цілей. Поставлена мета не передбачає, що до неї можна дістатися тільки одним способом. І історія підтверджує, що одна з найважливіших особливостей успішних людей – гнучкість і здатність мати справу з невизначеністю.

Гнучкість і здатність мати справу з невизначеністю – ця особливість людини лежить в основі всіх відкриттів, нововведень і винаходів. Якщо посадити кілька виноградних равликів, які звикли плазувати один за одним, на ободок квіткового горщика з травою, вони можуть померти від голоду і виснаження, будучи не в змозі змінити свій маршрут. Ми здатні зрозуміти, коли не варто слідувати уторованим шляхом. Успішна людина має швидко реагувати на зміни і вносити корективи у свої плани навіть в самий останній момент. Але що потрібно для того, щоб ефективно діяти в умовах невизначеності? Відповідь очевидна – потрібна комунікація з зовнішнім світом.

Комунікація з зовнішнім світом. Комунікація має на увазі як відправку повідомлень, так і отримання відповіді на них, тобто зворотний

зв'язок. Повноцінна комунікація – одна з умов гармонійного розвитку особистості.

Зауважимо, що досягнення ресурсних станів і навичок саморегуляції вкрай утруднене без проходження сепарації, при якій учасник проекту має використовувати технології відділення. Процес формування автономної особистості, здатної досягати гармонії, може бути ускладнений, і цією перешкодою часто служать особливості батьківської сім'ї.

1. Певна роль дитини в сім'ї (наприклад, «козел відпущення», «світлий лицар-рятівник», «розумник», єдине чадо, особа, яка доглядає за літньою людиною, нянька для молодших дітей та ін.). У цьому випадку замість нормальної сепарації (яка, по суті, досить егоїстичний процес і вимагає часу, уваги, сил батьків, присвячених дитині) накладається своєрідна заборона на ті чи інші форми її прояву.

2. Недолік ресурсів у батьків (важкі часи, погані умови). Тоді замість підтримки своєму відділенню дитина отримує готові команди: «туди не ходи», «з тими не гуляй», «учись», тобто її починають звинувачувати («своєю сепарацією ти приносиш шкоду, а не користь») або ж соромити («такою, якою ти виходиш, - ти нам не підходиш», «ти не нашого роду-племені», «в кого ти такий удався?»).

3. В цілому відсутність здорових кордонів в сім'ї впродовж декількох поколінь, відсутність нормальної сепарації (розпізнається як по «милостивому злиттю» з бабусями-дідусями, одностайності з ними, так і по безплідним спробам вже дорослих батьків відсепаруватися від власних батьківських сімей).

Допомога психолога має бути спрямована:

- на відновлення кордонів («За що ти відповідальний, а за що – ні? Що реально в твоїх силах змінити, а що – ні?»);

- на знаходження ресурсу («До кого, крім зацікавлених в злитті з тобою батьків або партнера, начальника, роботи, пляшки, ти можеш вдатися

за допомогою? Що б тебе могло підтримати, втішити, відновити сили і віру в себе?»);

- на «дорощування» в необхідному віці – легалізацію права піти і повернутися (криза 2-3 років), права мати власні переконання (проживається підліткова криза) і т. п.

Для досягнення адекватного відділення, сепарації, а також для розвитку та підтримки власних ресурсних станів необхідно навчити учасника проекту практикам коучингу.

У сучасному світі коучинг є найефективнішим способом досягнення поставлених цілей.

Робота з коучем дозволяє вирішити безліч питань, запобігти виникненню труднощів у майбутньому, забезпечити вибір і реалізацію оптимальних стратегій особистісного і професійного розвитку.

Найбільш популярний метод, який використовується в коучинг-навчанні, – це метод «питання - відповідь». Іноді його ще називають наставництвом. Базується наставництво на впевненості, що кожна людина зберігає в собі потенціал, достатній для досягнення як завгодно високого результату. Відповідно при використанні даного методу коучингу навчання полягає в тому, що наставник задає ряд прояснюючих або навідних питань, надаючи можливість об'єктивно оцінити ситуацію, що склалася і самостійно знайти шляхи виходу з неї. Одним словом, ця технологія коучингу полягає в умінні коуча ставити правильні питання, які спонукають учасника до самоаналізу [95].

Наведемо для ілюстрації технологію коучингу GROW [21], в основі якої лежить певна послідовність постановки ефективних питань.

Goal – постановка мети.

В якому напрямку ми хочемо працювати?

Чого ми хочемо?

Яка наша довгострокова мета?

Вимірна наша мета?

Чи справді ми цього хочемо?

Reality – аналіз реальності.

В якій ситуації ми зараз знаходимося?

Якими ресурсами ми володіємо?

Чого ми боїмося?

Що станеться, якщо ми досягнемо бажаного?

Хто ще може вплинути на ситуацію?

Options – визначення можливостей до дії.

Що може допомогти нам у вирішенні питання?

Яким методом ми будемо діяти?

Що ще ми можемо зробити?

Яке рішення задачі нам найбільш приємне?

Will – виховання волі до дії.

Що ми вибираємо для досягнення мети?

Як обрані варіанти працюють?

Що допоможе досягти мети?

Чи сильний мотив?

Яка самоорганізація і чи правильно ми управляємо часом для досягнення мети?

При цьому принципово важливо починати з визначення мети, а не з аналізу існуючого положення, яке може загальмувати постановку мети.

Крім методу «питання – відповідь» у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз були застосовані й інші коучинг-технології: навчання за допомогою системи тренінгів, заняття консультативної спрямованості та інші.

Ці технології не менше, а часом і більш ефективні, ніж «класичне наставництво». Коучинг-тренінг допомагав забезпечити продуктивний обмін

знаннями та ефективно відпрацювання навичок. На відміну від звичайних тренінгових занять цей інструмент коучингу передбачав спілкування tet-a-tet, в ході якого психолог допомагав учаснику проекту повірити в свої сили і налаштуватися на потрібний лад.

Консалтинг має одну важливу відмінність від коучинг-тренінгу. Під час навчання психолог не просто скеровує зусилля учасника проекту на досягнення потрібного результату, надаючи йому повну свободу у виборі методу, а консультує, пропонуючи можливі схеми дії. При цьому сам коуч є компетентним в тій області, в якій учасник проекту відчуває труднощі.

Ще один різновид коучингу – процесинг. Даний метод полягав у проведенні коучем певного процесу, наочно демонстрував учаснику проекту, як слід поступати для досягнення бажаного результату. При цьому широко використовувалися такі психологічні техніки, як НЛП, енергетична терапія ПЕАТ, мозкові штурми та інші не менш ефективні інструменти.

Розглянемо, як працює така технологія, як планування життя у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз.

Крок № 1 – сформулюйте велике бачення (уявіть, наприклад, що через 30 років Ви будете володіти власним островом, літаком, колекцією автомобілів та ін.). Необхідно записати це; вірити зовсім не обов'язково. Контрольне завдання: перенесіться у те життя і запитайте себе: «Чи задоволений я тим, чого досягнув?» Якщо відповісте так, то залишає все як є і переходите до наступного кроку. Якщо відповісте ні, збільшить масштаб бачення (або сфокусується на цілях, які потрібно досягти за менший проміжок часу, наприклад за 10 років).

Крок № 2 полягає в тому, щоб розбити життєві цілі на проміжні. Скажімо, на 10-річний період.

1. Розбиваємо цей період на проміжки – 5 років, 3 роки, 1 рік, 6 місяців. Приступаємо до планування цілей на 5 років, відштовхуючись від ці-

лей на 10 років. Запишіть, чого б Ви хотіли досягти через 5 років. Реальність і здійсненність запланованого ніякого значення не мають, слід керуватися тільки одним критерієм: чи будете Ви задоволені, коли досягнете бажаного.

2. Далі, відштовхуючись від цілей на 5 років, аналогічно формулюєте цілі на 3 роки.

3. Відштовхуючись від цілей на 3 роки, аналогічно формулюєте цілі на 1 рік.

4. Відштовхуючись від цілей на 1 рік, аналогічно формулюєте цілі на найближчі 6 місяців.

Це необхідно зробити письмово! Не біда, якщо Ви у чомусь помилилися, формулюючи свої цілі. Найбільша помилка, яку Ви можете зробити, – це віддати своє життя на волю випадку. Плануванням краще займатися в окремому блокноті.

Проект «Кар’єрна коуч-сесія», задіяний у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, допомагав учасникам відповісти на наступні питання [95]:

З чого почати свою кар’єру?

Який шлях потрібно пройти від молодого фахівця до керівника середньої ланки, від управлінця до топ-менеджера?

Як визначити свою кар’єрну мету і які надійні інструменти допоможуть досягти її?

Методика «Коуч-сесія» з використанням інструментів «Сходи зростання», «Колесо балансу» та інших сприяли формуванню в учасників проекту мотивації на досягнення певних цілей, нових позитивно сформульованих результатів в житті, навчанні і роботі, а головне – формували усвідомлене і відповідальне ставлення до майбутньої роботи.

«Сходи зростання» (СЗ) – це спосіб покрокового наближення до поставленої мети/результату, послідовний перехід від однієї підцілі до іншої. Підцілі, проміжні результати даного наближення, називаються кроками сходів зростання. У бізнесі це «план проекту». В теорії Ньютена – це один з видів «поведінкового проекту». В контексті кар’єрних коуч-сесій це проектування кроків до досягнення перших кар’єрних успіхів, пов’язаних з визначенням майбутнього місця роботи і посади, і побудова плану дій по досягненню бажаного [95].

Учасникам системно-інтегрованого проекту пропонувалося відповісти на питання в двох ключових областях:

- де я перебуваю зараз? що я вже знаю, що вмію? як це пов’язано з моєю майбутньою роботою, посадою?

- куди я прагну прийти? що мені ще треба освоїти, чому навчитися?

Як показала практика, учасникам проекту поки що важко оцінити свій реальний потенціал (самооцінка у них зазвичай або занижена, або завищена). Ще складніше їм визначити рівень знань і особистісних компетенцій, який зажадають від них планована посада і місце роботи.

Для того, щоб учасники проекту змогли об’єктивно поглянути на власні можливості, у кожного з них проводилася оцінка реального і суб’єктивного потенціалу. В ході коуч-тренінгу результати своєї роботи учасники проекту записували в спеціальний блокнот.

У цьому блоці тренінгу розглядалися такі ключові питання:

- в чому полягають вимоги сучасного бізнесу до працівників;
- як організована процедура відбору персоналу в компаніях (малий бізнес / великий бізнес, виробництво / сфера послуг / торгівля / держслужба та ін.);

- на що може розраховувати молодий спеціаліст в перші роки роботи в залежності від типу організації (бізнесу) і галузі економіки, в якій він працює;

- особливості кар'єрного шляху менеджера, фахівця і власника;
- типові помилки випускника закладу вищої освіти при пошуку роботи;
- типові помилки молодого фахівця на початку кар'єри.

По завершенні даного тренінгового блоку учасникам пропонувалося дати оцінку об'єктивності «наявного багажу» і реальності поставленої мети щодо першого кар'єрного кроку.

Далі розроблялися кроки «Сходи зростання».

Також на коуч-сесії розглядалося застосування інструменту «Колесо балансу», який в кольорі, наочно, образно демонструє, до чого докладати зусиль, що змінювати, вдосконалювати, доповнювати, щоб кар'єрні устремління не чинили деструктивного впливу на такі важливі області, як духовність і особистісний ріст.

Колесо балансу. Класичне колесо складається з 8 секторів:

- сім'я,
- здоров'я,
- кар'єра,
- фінанси,
- взаємовідносини,
- відпочинок,
- особистісний ріст,
- духовний розвиток.

Іншими словами, кожен сектор позначає значиму сферу життя людини.

Розглянемо методику роботи з колесом балансу.

1. Намалюйте діаграму у вигляді кола. Розділіть її на 8 зазначених вище секторів.
2. Уявіть, що ця діаграма відображає Ваше ідеальне життя.

3. Оцініть за 10-бальною шкалою рівень Вашої задоволеності кожною сферою:

- 0 балів – повна відсутність задоволеності;
- 1, 2, 3 бали – задоволеність мінімальна;
- 4, 5, 6, 7 балів – задоволеність середнього ступеня (щось вже досягнуто, але до ідеалу ще далеко);
- 8, 9 балів – задоволеність висока;
- 10 балів – задоволеність максимальна.

4. Розташуйте отримані результати на діаграмі. Для цього відкладіть на вихідних з центру сторонах кожного сектора (радіусах) 9 точок на рівній відстані одна від одної і з'єднайте їх лініями. В результаті кожен сектор буде розбитий у Вас на 10 фрагментів (один фрагмент позначає один бал). Рухаючись від центру, заштрихуйте (зафарбуйте) в кожному секторі фрагменти, кількісно відповідні бальній оцінці зазначеної на ньому сфери. В ідеалі заштрихованим (зафарбованим) має виявитися весь круг, але на практиці таке трапляється рідко.

Тепер Ви знаєте, яким сферам у Вашому житті потрібно приділити більше уваги для того, щоб колесо «покотилося».

Далі визначте:

- що саме необхідно зробити, щоб підвищити рівень задоволеності цими сферами хоча б на 1 бал;
- в яких сферах життя зміни залежать тільки від Вас;
- сфери, зміни в яких вимагають сприяння інших людей;
- в якій сфері Ви хотіли б почати зміни найближчим часом.

Запишіть три кроки, які Ви можете зробити для виправлення ситуації в кожній з даних сфер. І починайте діяти!

Зробіть перші кроки для зміни власного життя – це дуже важливо. Саме так, невеликими кроками, Ви поступово додаєте своєму колесу балансу ідеально круглу форму на позначці 10 балів.

Людина, у якої однаково успішно йдуть справи у всіх важливих для неї сферах, відчуває себе цілісною і гармонійною особистістю, вона задоволена своїм життям. Тільки на практиці частіше спостерігаються перекося. Наприклад, людина успішно піднімається по кар'єрних сходах, фінансово забезпечена, проте сім'ї у неї немає, здоров'я бажано б було кращим, і відпочивала вона в останній раз років 5 тому. Будуючи своє колесо балансу з періодичністю один раз на півроку, Ви обов'язково побачите динаміку змін. Колесо балансу – хороший помічник у соціальній мобільності для осіб, які хочуть жити повноцінно, гармонійно і щасливо.

В результаті учасники коуч-сесії отримували цінну інформацію про те, що реально їх чекає, як їм не допустити промахів при зміні навчальної діяльності на професійну, і об'єктивну картину своїх здібностей і потенціалу, а також розробляли план дій щодо бажаних місця роботи і посади тощо.

Ця та інші методики коучингу у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз допомагали учасникам проекту жити яскравіше і гармонійніше, а психолог – наставник (коуч) міг підказати і допомогти тим самим зробити вибір. Працюючи з молодими людьми, фахівець не обмежується одним конкретним методом, а пропонує комплексне коучинг-навчання. Індивідуальний підхід у сукупності з інноваційними розробками – принцип діяльності фахівців-психологів.

Нижче наведено приклади вправ, які виявилися найбільш ефективними у межах системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз.

Вправа «Контрольні списки» [15].

Мета: усвідомлення рівня інформованості щодо своєї майбутньої професії; оволодіння інструментом контрольної перевірки свого вибору.

Необхідний матеріал: готовий контрольний список питань, ці питання потрібно осмислити і дати на них відповіді.

Про професії і зміст праці:

1. Наскільки ті професії, які Ви обрали як можливі для себе, поширені на ринку праці?

2. Які з цих професій поширені найбільш широко, а які – найменше?

3. Чи популярні вони?

4. Це нові професії або вони традиційні для нашого ринку праці?

5. Що конкретно входить до професійних обов'язків представників обраних Вами професій і який зміст їх праці?

6. Який рівень кваліфікації і освіти необхідний для виконання цієї роботи?

7. Яка додаткова інформація про професії та зміст праці Вам потрібна?

Про можливості працевлаштування:

1. Чи багато існує робочих місць, де необхідні обрані Вами професії?

2. Чи велика конкуренція за ці робочі місця?

3. Чи багато сьогодні безробітних, які мають цю професію?

4. Які вимоги роботодавців до претендентів на робочі місця за цими професіями? (Освіта? Досвід роботи? Вік? Якісь особливі вимоги? Щось ще?)

5. Де можна отримати інформацію про можливості працевлаштування за обраним Вами професіями?

Про перспективи (про майбутнє):

1. Наскільки обрані Вами професії перспективні, тобто чи будуть вони поширені і популярні через 10-15 років?

2. Чи збільшиться конкуренція за робочі місця за цими професіями?

3. Які можливості відкриваються перед Вами особисто, якщо Ви будете працювати за потрібними Вам професіями? (Матеріальне благополучч-

чя? Кар'єра? Спокій і стабільність життя? Пізнання нового? Популярність? Впевненість у завтрашньому дні? Спілкування з цікавими людьми? Щось ще?)

Навчання професії:

1. Чи потребують обрані Вами спеціальності професійного навчання?
2. Якої професійної освіти вимагає обрана Вами спеціальність (професійно-технічну, середню професійну, вищу професійну)?
3. Скільки часу займе навчання?
4. Чи можна поєднувати роботу і навчання (підвищення кваліфікації)?
5. Чи відомі Вам навчальні заклади, де навчають цим спеціальностям?
6. Скільки таких навчальних закладів ви можете назвати?
7. Чи велика конкуренція за місця в цих навчальних закладах?
8. Які ці навчальні заклади? (Вони приватні чи державні? Чи є у них ліцензія на право ведення професійної освітньої діяльності? Чи є у них державна акредитація? Вони відомі і мають хорошу репутацію? Вони дають достатній рівень підготовки? Навчання безкоштовне або платне? Вони допомагають в подальшому працевлаштуванні?)

9. Яка додаткова інформація про навчальні заклади Вам потрібна?

10. Де можна отримати цю додаткову інформацію?

Про підприємства (організації, фірми):

1. Чи відомі Вам підприємства, на яких використовуються працівники обраних Вами професій?
2. Скільки таких підприємств Ви можете назвати прямо зараз?
3. На яких ще підприємствах можуть знадобитися працівники, що володіють обраними Вами професіями?
4. Чи відомі Вам підприємства, де є вільні місця для працівників, що володіють обраними Вами професіями?

5. Скільки їх?

6. Які ці підприємства? (Приватні або державні? Великі або дрібні? Вони добре відомі? Вони мають хорошу репутацію? Вони існують давно? Вони динамічно розвиваються або зазнають труднощів? Чи є у них майбутнє?)

7. Які можливості надають ці підприємства для професійного зростання? Для збільшення зарплати? Для просування по службі? Для підвищення кваліфікації? Якісь інші можливості?

8. Чи відомі Вам режим і характер праці на цих підприємствах? Коротко опишіть їх.

9. Чи відомі Вам вимоги, які пред'являються до працівників цих підприємств? Перерахуйте їх.

10. Яка додаткова інформація про підприємства, організації, фірми і можливі місця роботи Вам потрібна?

Про позитивні приклади:

1. Чи відомі Вам люди, які досягли успіху в тих професіях, про які Ви мрієте?

2. Як Ви про них дізналися?

3. Хто вони?

4. Який рівень їх професійної кваліфікації, освіти?

5. Який їхній життєвий шлях, як вони прийшли до успіху?

6. Чи можете Ви скористатися їх життєвим досвідом, їх прикладом?

7. Що Вам потрібно, щоб досягти такого ж успіху?

8. Що для Вас найцікавіше, важливе, корисне чи повчальне у професійному шляху цих людей?

Інструкція учасникам проекту:

1. Ці списки призначені для Вашої самоперевірки, для того, щоб оцінити себе на предмет обґрунтованості Вашого професійного вибору.

2. У Вас вже є якийсь вибір? Для наших навчальних цілей зараз неважливо, впевнені Ви в своєму виборі чи ні. Вкажіть Ваш вибір (назва професії або рід діяльності) у верхній частині листа.

3. Послідовно читайте контрольний список питань і відзначайте їх знаком «+», якщо Вам здається, що Ви зможете відповісти на дане питання, і знаком «-», якщо з відповіддю важко.

4. Підрахуйте кількість плюсів і мінусів в кожному тематичному розділі і запишіть результат. Чого у Вас більше – плюсів чи мінусів?

5. Тепер попрацюйте в парі і перевірте себе: чи дійсно Ви можете відповісти на питання, які Ви зазначили знаком «+». Питання вибирайте самі довільно і виступайте по черзі.

Вказівки ведучому. Можна попросити учасників проекту провести вдома цю процедуру і взяти для контрольної перевірки, наприклад, професії їх батьків.

В якості теми загальногрупового обговорення можна попросити учасників проекту назвати (знайти) джерела, з яких вони можуть черпати інформацію для відповідей на контрольні питання.

Вправа «Присутність».

Поспостерігайте за собою: чи дійсно Ви присутні там, де Ви є фізично?

Коли Ви п'єте чай, Ви дійсно п'єте чай (відчуваєте його аромат, смак, відчуваєте що виходить від чашки тепло) або подумки перебуваєте в цей час в іншому місці?

Може бути, в голові у Вас крутиться вчорашній день? Або Ви поглинені роздумами про день завтрашній?

Коли Ви їдете в тролейбусі, Ви дійсно їдете в тролейбусі або подумки Ви вже на канікулах?

Хоча б кілька днів поспостерігайте, наскільки часто Ви відсутні там, де Ви є фізично. Швидше за все, Ви виявите, що в більшості випадків Ви далеко від свого тіла.

Що робити?

Повертатися!

Вправа «Повернення».

Наступний крок у спостереженні себе – це повернення «в момент», в «тут і зараз».

Для цього досить придумати заклик і гукати себе, як тільки Ви виявите, що Вас немає на місці. Наприклад: «Повернись у момент!» Або будь-яку іншу фразу, яка буде сприйматися Вами як команда. Ось Ви чистите вранці зуби, а подумки вже розмовляєте в чаті з приятелем. В руках замість зубної щітки Ви відчуваєте телефон, а замість дзеркала перед Вами його екран. Виявивши таке роздвоєння, Ви командуєте: «Повернись у момент!» Тут же Ви відчуєте смак зубної пасти, затишність м'якого халата, і Ваші механічно виконувані маніпуляції перетворяться в цілком усвідомлений ранковий ритуал.

Повторюйте цю вправу кілька разів в день не менше тижня.

Вправа «Усвідомлене спостереження».

Ви вже отримали перший досвід спостереження себе. Ви спостерігали свою відсутність і присутність. Тепер слід поширити спостереження на думки і емоції, які Ви переживаєте.

У кожен момент часу Ви відчуваєте якісь емоції, Ви про щось думаєте, Ви робите якісь дії або залишаєтеся в бездіяльності, наприклад лежите.

Тепер Ви спостерігаєте (усвідомлюєте) все, що з Вами відбувається, не оцінюючи те, що Ви бачите. Ви просто дивитися на це. Або дивитися на це паралельно всьому. Наприклад, через годину у Вас важлива зустріч або публічний виступ. Але вже в цей момент Ви бачите свою зацікавленість в майбутній події, бачите, як з-за бажання не підвести, подати себе у вигід-

ному світлі у Вас піднімаються занепокоєння і страх, що може статися щось непередбачене. Що Ви можете спізнитися або забути сказати щось важливе. Ваш розум підстраховує Вас, підказуючи заздалегідь потрібні слова; Ви репетируєте майбутній виступ або діалог. В цей час Ви помічаєте, що напруга тисне на скроні, що вона передається тілу. При цьому Ви не даєте тому, що спостерігаєте в собі, ніяких оцінок.

Спостереження розширюється: Ви бачите свої переживання, Ви бачите свої думки, викликані цими переживаннями, Ви бачите своє тіло, напружене від переживань, бачите свої дії: як метушливо Ви складаєте папери, як змінюється тембр Вашого голосу.

Ви знайомитеся з собою, Ви починаєте розуміти себе. Вперше Ви усвідомлюєте свою тривогу. Ви приймаєте її. І це найголовніше. Якщо при спостереженні Ви помічаєте, що хочете оцінити себе, що виникає відношення до реальності даного моменту, то ви усвідомлюєте і цей порив і класифікуєте оцінку саме як оцінку.

Важливо пам'ятати, що:

- спостереження – це не аналіз, а лише бачення, свідчення того, що є;
- в кожен новий момент спостереження ведеться як би вперше, весь минулий досвід необхідно відкласти в сторону;
- важливо саме спостереження (отримання досвіду спостереження), а не те, що Ви спостерігаєте;
- що б Ви в собі не побачили, не влаштовуйте самодиверсій (тобто впускайте в голову думки, що Ви не хочете бути таким, що Вам не подобається те чи інше переживання), просто досліджуйте.

Якщо є необхідність щось міняти або планувати зміни, то є сенс виділити для цього певний час і, займаючись цим, продовжувати самоспостереження.

Дослідити – це безоціночно спостерігати кожен раз, коли виникає певне переживання, все, що воно в Вас викликає, дозволити піднятися йо-

му в свідомість і пройти перед Вашими очима. Саме дослідження змінить це. Воно має силу змінювати. У традиціях інших шкіл це трактується як винесення несвідомої інформації на рівень свідомості і перегляд її. Або ж як напрямок потоку енергії в «засмічений» канал.

Вправа «Щоденник відповідальності і успіху» [95]. Щовечора необхідно записувати в щоденник усе позитивне, що було у Вас протягом дня.

Пишіть про те, що у Вас вийшло зробити особливо добре або просто добре, чому Ви навчилися, що дізналися корисного, що Ви зробили такого, за що Вас похвалили інші або від чого у Вас виникло відчуття гордості за себе.

Наприклад:

- подзвонив Ч., і я успішно вирішив з ним всі питання, хоча сильно хвилювався і довго не міг зняти трубку;
- вийшов на ранкову пробіжку;
- зробив на вулиці комплімент незнайомій людині;
- розібрався з комп'ютерною програмою;
- утримався від критики на адресу ближнього.

Потрібно згадувати і записувати таких подій побільше.

Одночасно Ви плануєте події наступного дня, особливо ті, які максимально значимі для Вас і Вашого життя. Увечері наступного дня Ви їх оцінюєте за 100-бальною шкалою і робите висновки. Якщо не всі пункти плану виявилося можливим виконати, резонно провести в щоденнику невеличку «роботу над помилками».

Щоденник послужить Вам для осяяння, для народження ідеї, як можна перетворити мінус в плюс. Найменше – це зрозуміти, який урок дає Вам ця невдача. Як тільки Ви зрозумієте, що трапилося, витягнете урок з невдачі, Ви тут же просунетеся до успіху. І це – Ваше досягнення.

Отже, сформулюйте і запишіть, в чому полягає Ваша невдача.

1. Поставте зліва знак «мінус».

2. Тепер подумайте над наведеними нижче питаннями.

- Який урок я можу з цього отримати?
- Яка користь в цьому для мене?
- Що я можу зробити далі?

Відповівши на ці питання, сформулюйте і запишіть свою ідею щодо вирішення даної проблеми (позначивши її знаком «плюс»).

4.3. Соціальна мобільність особистості в кризових умовах невідзначеності

Моніторинг процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз включав початково-діагностичний, проєктивно-стабілізуючий і експертний етапи.

Основними дослідницькими завданнями початково-діагностичного етапу були: підбір методик, адекватних завданням дослідження, проведення первинної діагностики і визначення стартових характеристик учасників системно-інтегрованого проєкту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, необхідних для спостереження динаміки просування і досягнень кожного учасника.

Застосування надійної первинної діагностики було обумовлено необхідністю отримання соціально-психологічного портрету учасників проєкту, що включає характеристику рис темпераменту і характеру, індивідуальних особливостей і типу особистості, поведінки і спілкування, з метою визначення спрямованості учасників, мотивації діяльності, оцінки потреб (особистісний аспект); здібностей до навчально-професійної діяльності, інтелектуальну компетентність (академічний аспект), соціальної позиції, соціального відчуження, соціальної активності учасників проєкту (соціальний аспект).

Результати первинної діагностики надали можливість виявити рівні представленості якісних характеристик учасників проекту, що відображають різний ступінь прояву компонентних характеристик соціальної мобільності.

Результати стартового моніторингу особистісного компонента за показниками «мотивація, соціальна спрямованість, потреби» довели, що на етапі адаптації мотивація учасників проекту в обраній професії знаходиться на різних рівнях прояву: від рівня нерозуміння до рівня інтересу до професійної діяльності, що потребувало спеціального формування груп учасників проекту з метою більш докладного вивчення рівня розвитку особистісного компонента соціальної мобільності.

Аналіз результатів моніторингу академічного компоненту за показниками «загальний рівень умінь, інтелектуальний потенціал, потреба у пізнанні» дозволив виявити низький рівень сформованості навчальних умінь, відсутність у більшості учасників проекту системи загально-навчальних умінь як базової основи формування спеціальних умінь, потреби у підвищенні інтелектуального потенціалу на основі саморозвитку, самоактуалізації, включення власне потенційних ресурсів особистості в навчально-пізнавальну діяльність [92].

Результати дослідження характеристик соціального компоненту «соціальні відносини, соціальна спрямованість, соціальна позиція» показали, що найбільш проблемними на даному етапі є соціальні відносини учасників проекту через соціальне розшарування складу учасників, занурення у нове освітньо-професійне середовище, неузгодженість рівня вимог тощо.

На проєктивно-стабілізуючому етапі була проведена математична обробка даних відповідно до показників соціальної мобільності: шкали мотивації діяльності і здатності до досягнення мети; шкали здатності до здійснення навчально-професійної діяльності (особистісний аспект); шкали інтелектуальної компетентності; шкали ставлення до навчання (академічний

аспект); шкали соціального статусу (соціальний аспект); шкали соціальної зрілості особистості (інтегративний аспект).

Аналіз характеристик дозволив зіставити рівень проміжних досягнень з рівнем початкового потенціалу учасників системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз; виявити як позитивні, так і негативні тенденції: прагнення до усвідомленого засвоєння професійної діяльності, усвідомленого продовження навчально-пізнавальної діяльності, освоєння сутності та змісту професійної діяльності (академічний аспект), утвердження своєї індивідуальності, пошук способів самореалізації у навчальній, професійній та громадській діяльності (соціальний аспект).

На даному етапі зберігалася тенденція незадоволеності міжособистісними стосунками, неузгодженість у вимогах, нездатність до інтеграції теоретичного знання і практичних навичок його реалізації, соціальна неадаптивність до реальних умов професійної діяльності, що детермінують пошук адекватних умов підвищення ефективності процесу соціальної мобільності.

Аналіз характеристик довів, що на даному етапі необхідним є створення спеціальних умов не тільки для реалізації адаптаційних ресурсів, а й для успішного становлення соціальної зрілості.

Таким чином, на проєктивно-стабілізуючому етапі моніторингу розвитку соціальної мобільності, що збігається за часом з етапами індивідуалізації і систематизації, здійснювався поетапний переклад особистісних, когнітивних і соціальних досягнень учасників проекту на найближчий рівень їх розвитку.

Експертний етап передбачав повторну діагностику особистісних досягнень учасників системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності з метою визначення рівнів стійкості професійної спрямованості, навчальної

компетентності, сформованості соціального статусу і професійної готовності учасників за особистісним, когнітивним і соціальним компонентам.

На даному етапі були проаналізовані рівні просування учасників проекту (високий, середній, низький), які фіксувалися за вказаними критеріям і їх проявів, відстежувалися і аналізувалися у монографічних характеристиках учасників кожного рівня.

Аналіз отриманих даних дозволив зробити такі висновки: зафіксований підвищений рівень сформованості інтегративних показників, які відображають особистісну зрілість (стійкість професійної спрямованості, мотивації професійної діяльності, сформованість ціннісних орієнтацій); академічну зрілість (загальний рівень спеціальних умінь) і соціальну зрілість (соціальна спрямованість, соціальна позиція, соціальні відносини) ($p \leq 0,05$).

На основі здійсненого моніторингу розкрита залежність успішності розвитку соціальної мобільності від спеціально створених умов організації процесу такого розвитку.

Механізми реалізації інтеграційного змісту процесу розвитку соціальної мобільності в період криз і становлення соціальної зрілості, системність і цілісність змісту зазначеного процесу забезпечувалася реалізацією єдності основних напрямків інтеграції: внутрішньоособистісного і міжособистісного.

Реалізація внутрішньоособистісної і міжособистісної інтеграції була цілеспрямована на формування методологічного мислення, що дозволяє учаснику проекту орієнтуватися в інформаційному просторі, вирішувати багатопрофільні завдання.

Результат міжособистісної інтеграції концептуально обґрунтований і експериментально вивчений у дослідженні як професійно-організаційно-комунікативна готовність учасників проекту до здійснення навчально-професійної діяльності. Інтегративні технології, форми і методи реалізації змісту процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз

орієнтували учасників проекту на оволодіння інтегрованим знанням на рівні високих досягнень з метою вирішення проблем особистості, зокрема в період криз.

Критерій розвитку соціальної мобільності особистості в період криз представлені як сформованість життєвої стратегії, орієнтованої на досягнення високої мотивації в обраній професії, високий рівень оволодіння системою предметних знань, умінь і навичок; на формування системи соціально значущих якостей, що проявляються в різноманітних здатностях учасників проекту, в розумінні і науковому осмисленні та оцінці соціальних явищ, в самостійності, відповідальності, готовності до інтегративно-ціннісної взаємодії з фахівцями різної профільної спрямованості.

Отже, проведене дослідження надало змогу зробити такі висновки. Розроблено концепцію конструювання процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз. Соціальна мобільність є інтегративним особистісним утворенням, що забезпечує успішну самореалізацію і гармонізацію з навколишнім середовищем. Визначено сутність соціальної мобільності особистості в період криз, яка полягає в вищому рівні змістовно-сміслової єдності особистісної, академічної та соціальної зрілості учасників проекту. Виявлено сутнісні властивості соціальної мобільності особистості в період криз – багатоаспектність, багатокомпонентність, діалектичність, функціональність, цілісність, динамічність, що забезпечують внутрішній взаємозв'язок її складових, і є загальною ознакою системи і показником виникнення інтеграційної властивості в результаті їх взаємодії.

У дослідженні представлена структурна модель соціальної мобільності особистості в період криз, що включає в себе мету, сутність, зміст, інтегративні характеристики, показники, критерії, результат, і модель розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, що відображає етапи, рівні, механізми і умови її реалізації.

Представлений концептуальний інваріант процесу соціальної мобільності особистості в період криз – інтегративний пріоритет, сутнісний смисл якого полягає в інтеграції змісту, організаційних форм, методів і механізмів його реалізації.

Обґрунтовано процес розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, що має змістовний, процесуально-технологічний і структурний аспекти.

В основі змісту закладений особливий вид інтегрованого знання, особистісного та соціального досвіду. Процесуально-технологічний аспект забезпечує інтеріоризацію мотиваційно-ціннісної основи діяльності, знань, умінь і навичок, соціальний досвід і соціальну культуру. Структурний аспект орієнтований на теоретико-методологічний, професійно-орієнтаційний і соціально-діяльнісний модулі.

В ході дослідження обґрунтована система забезпечення процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, що включає методики формування професійно значущих і спеціальних умінь, ціннісних орієнтацій; побудови технологій вирішення соціальних проблем особистості; комплекти ситуаційних завдань по вирішенню соціальних проблем; методики оцінки становлення особистості та її розвитку.

На основі проведеного дослідження було сформульовано рекомендації, викладені за двома напрямками: науково-дослідним і практично-орієнтованим.

У науково-дослідному напрямку представлені рекомендації стосуються методологічних питань дослідження мотиваційно-ціннісної обумовленості переживання часу в кризові періоди життєвого і професійного шляху особистості і розкривають отримані в дослідженні значущі аспекти.

У практико-орієнтованому напрямку представлені рекомендації стосуються способів виявлення криз актуальної самореалізації та нереалізова-

ності і визначення адаптаційних ресурсів подолання цих переломних подій для надання ефективної консультативно-розвивальної підтримки.

Науково-дослідні рекомендації.

В аналізі психології переживання часу і психологічних аспектів темпоральної організації особистості в період криз доведеною евристичністю володіють: концепція темпоральної організації особистості, що співвідносить свій суб'єктивний час з часом самореалізації у діяльності і життєвий шлях; причинно-цільова концепція психологічного часу як форми переживання особистістю структури причинних і цільових відносин між подіями її життєвого шляху; концепція перебудови системи життєвих перспектив особистості у контексті переломних подій.

Опора на синтез названих концепцій дозволяє забезпечити методологічну вивіреність наукового і експериментального пошуку мотиваційно-ціннісних предикторів, що обумовлюють специфіку переживання часу при різних видах часової децентрації при кризах актуальної самореалізації та нереалізованості як переломних подіях екзистенціальної етіології і генези.

Використання анкетних, проєктивних, бланкових методів, поряд із методиками опитувального типу, правомірне, однак не буде достатньо ефективним у разі цілеспрямованого використання їх для виявлення феноменології мотиваційно-ціннісної обумовленості переживання часу суб'єктами різних професійно-демографічних сегментів.

Важливим на етапі організації дослідження є визначення специфіки об'єкта, який, по-перше, може бути співвіднесений з переживанням особистістю конкретного кризового періоду, а по-друге, буде містити найбільш значимі детермінанти переживання тієї чи іншої кризи. Наприклад, при дослідженні мотиваційно-ціннісної обумовленості психологічного часу особистості, яка переживає період кризи віддалення від справ логічно вибрати в якості об'єкта аналізу ціннісні регулятори життєвої активності суб'єкта, а в якості найбільш значущих детермінант переживання діагностувати ті, які

найбільше відповідають виявленій феноменології переживання часу обмежуваного соціально-демографічного сегменту [20].

Використання анкети професійного вибору та рівнів соціальної мобільності дозволяє, по-перше, проводити експрес-діагностику мотиваційної спрямованості особистості, значиму в умовах обмеженого часу, а по-друге, заповнити слабку вікову диференційованість наявного набору психодіагностичних процедур щодо визначення мотивації професійної спрямованості особистості.

Практично-орієнтовані рекомендації.

У соціально-психологічному супроводі процесу розвитку соціальної мобільності особистості, при наданні психологічної підтримки особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації або нереалізованості, доцільно інформувати учасників проекту про специфіку прояву кожної з названих видів криз, що дозволить сформулювати в їх свідомості більш широкі і диференційовані уявлення про ці явища, у порівнянні з імпліцитними та недостатньо усвідомлюваними.

При наданні психологічної підтримки особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації або нереалізованості, доцільно скласти дорожню карту подолання кризи, в якій будуть враховані дані про зміст нормативних, наднормативних криз, про специфіку протікання криз як переломних подій, про переживання часу як внутрішньої картини життєвого шляху.

Дорожня карта може ґрунтуватися на виділених мотиваційно-ціннісних та адаптаційних ресурсах подолання криз. Для особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації – це висока цінність результативності життя в системі смисложиттєвих орієнтацій; розвинений локус контролю-Я як опозиція вираженій екстернальності, прожектерства і впливу зовнішніх негативних мотивів. Для особистості, яка переживає кризу нереалізованості – активізація компонентів локусу контролю-Я, зовнішньої

позитивної мотивації (потреби в досягненні соціального престижу; кар'єрного просування); вплив високо вираженої мотивації досягнення на підвищення цінності процесу та результативності життя, внутрішніх мотивів – у прагненні до найбільш повної професійної і особистісної самореалізації.

У підборі психодіагностичних процедур для виявлення криз актуальної самореалізації та нереалізованості і визначення психологічних ресурсів подолання цих переломних життєвих подій доцільно використовувати сформований у дослідженні пакет методик і послідовність їх застосування, прийоми і методи інтерпретації даних.

В організації психологічної служби у закладах загальної та професійної освіти доцільно враховувати встановлені мотиваційно-ціннісні детермінанти, марковані психологією екзистенціальних проблем, переживання часу особистістю на етапах криз оптації, професійної експектації, зміни кар'єрної орієнтації.

При наданні психолого-консультаційної допомоги особистості, яка переживає кризи на етапах життєвого шляху, доцільно враховувати, що критичні події можуть сприйматися суб'єктом не тільки як травмуючі і зумовлюючі деструкції часової перспективи, обумовлюють тим самим кризи актуальної самореалізації або нереалізованості, а й як події позитивної модальності. У цьому випадку особистість не виявляє часової децентрації, а встановлені у дослідженні характерні для такої особистості мотиваційно-ціннісні утворення виконують роль конструктивних ресурсів подолання кризи професійно-особистісного становлення [20].

Рекомендації практичним психологам.

Вивчення соціально-психологічних проблем особистості має поєднуватися з виявленням характерних для неї домінант життєвих ресурсів.

Особливу увагу при організації психологічного сприяння розвитку адаптаційних ресурсів особистості в рамках загального підвищення її соці-

альної мобільності та успішності необхідно приділяти інваріантним складовим ресурсів.

Змінювані складові адаптаційних ресурсів особистості підлягають спрямованій корекції в разі виникнення у неї вузько спеціалізованих труднощів, пов'язаних з певними сферами життєдіяльності.

Здійсненню реконструкції основного змістовного блоку адаптаційних ресурсів особистості має передувати виділення домінантного для неї типу адаптаційних ресурсів [17].

Корекційно-розвивальна робота, маючи у своєму фокусі центральну структуру життєвих ресурсів особистості, повинна передбачати розвиток і інших структурних компонентів адаптаційних ресурсів особистості. Соціально-психологічний прогноз соціальної мобільності особистості необхідно супроводжувати аналізом стану властивих особистості адаптаційних ресурсів.

Висновки до розділу

У розділі визначено концептуальні засади системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, розкрито його змістовно-процесуальні особливості; наведено результати формульовального етапу дослідження та проведено їх узагальнення.

Концептуальні засади системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз відображають сучасний рівень розвитку особистості в руслі загальноєвропейських цивілізаційних процесів розвитку свободи і демократії, який передбачає, поряд із формуванням системи інтегрованих професійних знань, умінь і навичок, інтеграцію процесів розвитку і саморозвитку особистісного, інтелектуально-морального і соціального потенці-

алу особистості. Виділено провідні характеристики соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз (об'єктність, предметність, цілеспрямованість, діалектичність, процесуальність, осмислення).

Визначено системно-інтеграційну сутність соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості, що реалізується у *підходах* (система взаємодії особистості з соціальними інститутами; соціокультурна спрямованість; міжвідомча координація; відкритість соціально-педагогічних систем; єдність практичного і теоретичного); *функціях* (інтегративно-освітня, адаптивно-корекційна, реабілітаційна, захисно-профілактична); *завданнях* (адаптації, реабілітації, корекції, стабілізації, освіти) й передбачає перехід від «впливу» до «взаємодії» та виступає як комплексна технологія підтримки і допомоги особистості у розвитку її соціальної мобільності в період криз.

Серед організаційно-методичних принципів соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виокремлено: науковість, поступовість, послідовність, урахування вікових особливостей, комплексне використання психотехнологій, просоціальна орієнтація, культуровідповідність.

Показано, що у межах системно-інтегрованого проекту були задіяні такі психотехнології: соціалізуючі (підвищення соціальної адаптації учасників проекту); корекційні (виправлення негативних тенденцій у психіці); інтегративні (підвищення цілісності особистості). Зокрема зазначено, що інтегративні психотехнології є комплексними програмами групової та індивідуальної роботи, спрямованими на емоційно-вольову сферу, свідомість і самосвідомість, соціальні та особисті відносини та ін.

У задіяних у межах проекту психотехнологіях використовувалися різноманітні оптимізуючі, розвивальні, катарсичні і трансформаційні мето-

ди, конструктивно поєднані між собою з метою забезпечення системного результату впливу.

У системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз серед основних були виділені такі види психопрактик: психотерапія, психологічна корекція, психологічне консультування, психологічна підтримка, соціально-психологічний тренінг, практики особистісного росту, практики саморегуляції, психологічне просвітництво, навчальні психологічні практики та ін.

Констатовано, що методологічно методи корекції у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз було розподілено на 5 груп:

1) рефлексивні методи, важливими елементами яких виступали заміна негативних думок позитивними, техніка позитивних тверджень – афірмації, технологія перемикання психічних станів, медитація, що супроводжується словесним самонавіюванням і візуалізаціями;

2) нерефлексивні методи (компонент саморефлексії не виражений), такі як тілесно-орієнтовані, рольові методи;

3) інтегративні практики (надавали комплексний вплив);

4) цільові методи (вирішували певні вузькі завдання або формували конкретні якості);

5) метапсихотехнології (навчали володінню психотехнологіями, методологічно і практично грамотному їх застосуванню).

За базисним рівнем впливу у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виділено такі види психологічних практик: тілесні, енергетичні, емоційно-образні, ментальні. З тілесного рівня можлива

інтервенція на енергетичний рівень. До цього роду процедур належали біхевіоральні методики, тілесно-орієнтовані техніки (танцювально-рухові, техніка автентичного руху, театр дотиків, холістичний палсинг та ін.), звукотерапія, музикотерапія, кольоротерапія, ароматерапія, біосинтез та ін. До енергетичних практик, задіяних у системно-інтегрованому проекті соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, належали біоенерготерапія, аутотренінг, низка дихальних технік та ін. Емоційно-образні практики включали ігрові, рольові техніки, техніки візуалізації, частково – техніки перегляду, вербальні методики та ін. До ментальних психопрактик, задіяних у системно-інтегрованому проекті, зараховувалися психоаналітичні, когнітивні практики, практики ментальної візуалізації, раціоналізації, структуралізації, самоаналіз та ін.

Моніторинг процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз включав початково-діагностичний, проєктивно-стабілізуєчий і експертний етапи. Основними дослідницькими завданнями *початково-діагностичного етапу* були: підбір методик, адекватних завданням дослідження, проведення первинної діагностики і визначення стартових характеристик учасників системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності, необхідних для спостереження динаміки просування і досягнень кожного учасника. На *проєктивно-стабілізуючому етапі* була проведена математична обробка даних відповідно до показників соціальної мобільності: шкал мотивації діяльності і здатності до досягнення мети; здатності до здійснення навчальної/професійної діяльності (особистісний аспект); інтелектуальної компетентності; ставлення до навчання (академічний аспект); шкали соціального статусу (соціальний аспект); соціальної зрілості (інтегративний аспект). На *експертному етапі* відбувалася повторна діагностика особистіс-

них досягнень учасників системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності в період криз з метою визначення рівнів стійкості професійної спрямованості, навчальної компетентності, сформованості соціального статусу і професійної готовності учасників за особистісним, когнітивним і соціальним компонентами. На даному етапі були проаналізовані рівні просування учасників проекту (високий, середній, низький), які фіксувалися за вказаними критеріям і їх прояви, що відстежувалися і аналізувалися у монографічних характеристиках кожного рівня. Аналіз отриманих даних показав підвищення рівня сформованості інтегративних показників, які відображають особистісну зрілість (стійкість навчальної/професійної спрямованості, мотивації навчальної/професійної діяльності у респондентів різних професійно-демографічних сегментів, сформованість ціннісних орієнтацій); академічну зрілість (загальний рівень спеціальних умінь) і соціальну зрілість (соціальна спрямованість, соціальна позиція, соціальні відносини) ($p \leq 0,05$).

Встановлено, що ефективними у процесі розвитку соціальної мобільності особистості в період криз виявилися коучинг-тренінг (технологія коучингу GROW: goal – постановка мети; reality – аналіз реальності; options – визначення можливостей до дії; will – виховання волі до дії); процесинг, як різновид коучингу; консалтинг, а також проекти «Кар’єрна коуч-сесія», методика «Коуч-сесія» з використанням інструментів «Сходи зростання», «Колесо балансу» та ін.; вправи «Контрольні списки», «Присутність», «Повернення», «Усвідомлене спостереження»; ведення щоденнику відповідальності і успіху та ін.

Отже, системно-інтегрований проект соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, побудований з урахуванням її онто- та соціогенезу, є дієвим засобом розвитку всіх складових соціальної мобільності у досліджуваних різних про-

фесійно-демографічних сегментів; він сприяв цілеспрямованому плануванню, побудові й перетворенню власних дій, вчинків відповідно до змінюваного життєвого контексту та розвинутих можливостей соціальної мобільності.

На основі проведеного дослідження було сформульовано рекомендації, викладені за науково-дослідним і практично-орієнтованим напрямками.

У науково-дослідному напрямку рекомендації стосуються методологічних питань дослідження мотиваційно-ціннісної обумовленості переживання часу в період криз і розкривають отримані в дослідженні значущі аспекти. Так, в аналізі психології переживання часу і психологічних аспектів темпоральної організації особистості в період криз доведеною евристичністю володіють: концепція темпоральної організації особистості, що співвідносить свій суб'єктивний час з часом самореалізації у діяльності і життєвий шлях; причинно-цільова концепція психологічного часу як форми переживання особистістю структури причинних і цільових відносин між подіями її життєвого шляху; концепція перебудови системи життєвих перспектив особистості в період криз. Опора на синтез названих концепцій дозволяє забезпечити методологічну вивіреність наукового і експериментального пошуку мотиваційно-ціннісних предикторів, що обумовлюють специфіку переживання часу при різних видах часової децентрації при кризах актуальної самореалізації та нереалізованості як переломних подіях екзистенціальної етіології і генези у суб'єктів різних професійно-демографічних сегментів. Важливим є визначення специфіки об'єкта, який, по-перше, може бути співвіднесений з переживанням особистістю конкретного кризового періоду, а по-друге, буде містити найбільш значимі детермінанти переживання тієї чи іншої кризи. Так, при дослідженні мотиваційно-ціннісної обумовленості психологічного часу особистості, яка пере-

живає період кризи віддалення від справ логічно вибрати в якості об'єкта аналізу ціннісні регулятори її життєвої активності, а в якості найбільш значущих детермінант переживання діагностувати ті, які найбільше відповідають виявленій феноменології переживання часу обстежуваного соціально-демографічного сегменту.

У *практично-орієнтованому напрямку* рекомендації стосуються способів виявлення криз актуальної самореалізації та нереалізованості і визначення адаптаційних ресурсів подолання цих переломних подій для надання ефективної консультативно-розвивальної підтримки. У соціально-психологічному супроводі процесу розвитку соціальної мобільності особистості, при наданні психологічної підтримки особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації або нереалізованості, доцільно інформувати учасників проекту про специфіку прояву кожної з названих видів криз, що дозволить сформуванню в їх свідомості більш широкі і диференційовані уявлення про ці явища, у порівнянні з імпліцитними та недостатньо усвідомлюваними. При наданні соціально-психологічної підтримки особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації або нереалізованості, доцільно скласти алгоритм подолання кризи, в якому будуть враховані дані про зміст нормативних, ненормативних криз, про специфіку протікання криз як переломних подій, про переживання часу як внутрішньої картини життєвого шляху. Зазначений алгоритм має ґрунтуватися на виділених мотиваційно-ціннісних та адаптаційних ресурсах подолання криз. При наданні психолого-консультаційної допомоги особистості в період криз доцільно враховувати, що критичні події можуть сприйматися не тільки як травмуючі і обумовлюючі деструкції часової перспективи, й тим самим – кризи актуальної самореалізації або нереалізованості, а й як події позитивної модальності. У цьому випадку особистість не виявляє часової децентрації, а встановлені у дослідженні характерні для такої особистості мотиваційно-

ціннісні утворення виконують роль конструктивних ресурсів подолання криз. Вивчення соціально-психологічних проблем особистості має поєднуватися з виявленням характерних для неї домінант адаптаційних ресурсів. Особливу увагу при організації психологічного сприяння розвитку адаптаційних ресурсів особистості в рамках загального підвищення її соціальної мобільності та успішності необхідно приділяти саме інваріантним складовим ресурсів. Змінювані складові адаптаційних ресурсів особистості підлягають спрямованій корекції в разі виникнення труднощів, пов'язаних з окремими сферами життєдіяльності. Здійсненню реконструкції основного змістовного блоку адаптаційних ресурсів особистості має передувати виділення домінантного для неї типу адаптаційних ресурсів.

ВИСНОВКИ

1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження показав, що соціальну мобільність визначають як здатність особистості адаптуватися і перетворювати соціальне середовище, оперативно встановлювати особистісні, культурні та ділові контакти в мікро- і макросоціумі, проявляти свою соціальну компетентність. Аналіз змісту розглянутих досліджень стосовно внутрішніх та зовнішніх передумов соціальної мобільності засвідчив, що вона виступає як інтегративна якість особистості, яка поєднує сформовану внутрішню потребу у мобільності та складається з поведінкового, когнітивного та інтегративно-особистісного компонентів. З'ясовано, що соціальна мобільність має певні різновиди, як-то статусна, професійна, територіальна (міграційна) та ін. Наголошується, що соціальна мобільність особистості є одним із механізмів соціальної адаптації, який дозволяє управляти ресурсами суб'єктності, соціальною поведінкою, а дослідження мобільності з позицій соціальної психології дозволяє розглядати її комплексно – як втілення соціальної активності особистості, її інтеграції у соціальний простір; як продукт соціального середовища (через призму чинників макро- і мікросередовища), а також у контексті соціально-психологічних особливостей особистості. Констатовано, що соціальна мобільність виступає однією з головних складових актуалізації та модернізації всіх сфер життєдіяльності особистості, що виражається у постійній внутрішній, особистісно-психологічній та зовнішній, практично-діяльнісній готовності до змін, оперативному реагуванні на них, соціальній активності, а успішність соціальної мобільності визначається як взаємна рівновага між її суб'єктивними і об'єктивними індикаторами, зокрема в період криз.

2. Виявлено соціально-психологічні критерії та детермінанти соціальної мобільності особистості в період криз. Встановлено, що соціальна мобільність є формою прояву такої системної організації суб'єкта соціального розвитку, яка відображає його готовність і здатність до найбільш повної соціальної самореалізації у конкретних соціокультурних умовах (з урахуванням просторово-часового та змістовного характеру змін, що відбуваються в них, зокрема в період криз). Критеріями сформованості такої системи є як ступінь інтегрованості її елементів, так і рівень розвитку соціально-психологічних якостей, найбільш актуальних для процесу соціальної мобільності особистості в період криз. Провідним компонентом психологічного змісту соціальної мобільності особистості в період криз виступає процес соціального пізнання, як конструювання образу соціальної реальності і себе, як частини цієї реальності. Інтегральним психологічним критерієм соціальної мобільності особистості в період криз виступає ступінь її суб'єктності у соціальному пізнанні, яка проявляється в її готовності і здатності до суб'єктної реалізації процесу соціального пізнання (тобто до індивідуального конструювання і реконструювання образу соціального світу, адекватного соціальній реальності) і, на основі цього, до вільного і відповідального вибору стратегій соціальної поведінки. Провідною у системі психологічних детермінант суб'єктності, як якісної характеристики особистості, що реалізує процес соціальної мобільності, виступає така її інтегральна здатність, як здатність до самоуправління, рівень розвитку якої одночасно обумовлює і проявляється у характері індивідуального шляху соціального розвитку особистості в період криз.

3. Визначено концептуальні основи дослідження соціальної мобільності особистості в період криз. Показано, що концепція соціальної мобільності реалізується як стратегія прогностичної моделі, що дозволяє: *прогнозувати і моделювати* мету і результат соціальної мобільності у вигляді образу особистості, яка вільно і відповідально визначає своє місце у житті,

суспільстві, культурі, здатна до успішної соціалізації та гармонізації з навколишнім середовищем; фахівця, який самостійно ставить професійні цілі, визначає оптимальні способи їх досягнення; *впровадити* концепцію соціальної мобільності як цілісну систему, побудовану відповідно до принципів єдності диференціації та інтеграції, розвитку і саморозвитку, соціалізації і професіоналізації, самопізнання і самоактуалізації; *здійснювати* процес розвитку соціальної мобільності на основі системного структурування інтегративного соціально-психологічного знання з актуалізацією і цільовою спрямованістю блоків: соціально-поведінкового (цільова домінанта – особистісна зрілість), професійно-орієнтаційного (цільова домінанта – професійна зрілість), соціально-діяльнісного (цільова домінанта – соціальна зрілість); *розглядати* зміст соціальної мобільності як особливий вид придбаного соціокультурного досвіду, з артикуляцією особистісного (ціннісні орієнтації, спрямованість особистості, мотивація діяльності) і соціального (соціальні установки, соціальна активність, соціальна позиція) компонентів; *втілювати* поетапний процес розвитку соціальної мобільності (адаптація, індивідуалізація, систематизація, інтеграція) на основі виділених тенденцій: типізації та індивідуалізації, диференціації та інтеграції та ін.; *визначати* цілісність поетапного розвитку соціальної мобільності рівнями («смислу», «дії», «системи»); *виділити* умови, за яких процес соціальної мобільності здійснюється найбільш ефективно та представити концептуальний інваріант процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, інтегративний пріоритет та сутнісний смисл якого полягає в інтеграції змісту, організаційних форм, методів і механізмів його реалізації.

Показано, що основою соціальної мобільності особистості є орієнтація на успіх у життєдіяльності та наголошується, що сучасна затребува-

ність успішності особистості в усіх соціальних сферах робить актуальним вивчення ресурсних складових її соціальної мобільності.

4. Виокремлено ресурсні складові соціальної мобільності особистості в період криз за рівнями її вираженості. З'ясовано, що соціальна мобільність взаємопов'язана з процесом суб'єктного становлення особистості і має різні рівні вираженості, які корелюють з ключовими соціально-психологічними характеристиками, які відображені у показниках мотиваційного профілю, смисложиттєвих орієнтаціях, активності, самодетермінації, саморегуляції, саморозвитку, самовдосконалення, стратегіях атрибуції та копінг-стратегіях, рівні суб'єктивного контролю і соціальній адаптивності. Показано, що найбільшою соціальною адаптивністю володіють досліджувані з середнім (конструктивним) рівнем соціальної мобільності, для якої притаманні гармонійний мотиваційний профіль, переважання середнього рівня диференційованості і однорідності професійних уподобань, спрямованість у майбутнє з високим осмисленням життя, активністю конструктивних копінг-стратегій у вигляді самоконтролю, прийняття відповідальності, пошуку соціальної підтримки. Ці респонденти мають виражену інтернальність, а їх адаптаційний профіль визначається як підвищено лабільний (вони добре уявляють, яких результатів мають досягти, зокрема, при зміні професії або місця роботи). Для респондентів з низькою соціальною мобільністю характерне переважання мотивації гомогенного типу, слабка диференційованість професійних уподобань та їх середня однорідність. Орієнтація на сьогодні і процес життя взаємопов'язані з активним використанням копіngu уникнення з вираженою інтернальністю у ситуаціях неуспіху. Їх адаптаційний профіль характеризується підвищеною конформністю при знижених показниках лабільності і креативності. Соціально високомобільні досліджувані характеризуються загальною екстернальністю у поєднанні з екстернальністю в області досягнень і в області нев-

дач. Для них притаманні висока диференційованість професійних уподобань, їх слабка однорідність, переважно гетерогенний мотиваційний профіль, прожектерство при конструюванні життєвих цілей і цінностей, активізація неконструктивних копінг-ресурсів, зокрема у вигляді конфронтації. Розкрито особливості соціальної мобільності досліджуваних в єдності її статусних, професійних і територіальних (міграційних) проявів. Зіставлення вираженості соціальної мобільності у респондентів з різними типами адаптаційних ресурсів дозволило виявити у них змістовні відмінності за цим параметром психологічної організації. Встановлено, що найбільшою соціальною мобільністю володіють досліджувані з домінантою соціально-психологічних компонентів у структурі їх адаптаційних ресурсів.

5. Проведено диференціацію проявів і наслідків соціальної мобільності особистості в період криз в онто- та соціогенезі. Аналіз проявів соціальної мобільності в період криз засвідчив, що досліджувані з високим та середнім рівнями соціальної мобільності легше сприймають кризові явища, пов'язані з наслідками соціальної мобільності, або ж взагалі не помічають їх. Натомість респонденти з низьким рівнем соціальної мобільності гостріше відчують кризу і невпевнено стають на шлях соціальної мобільності. Проте саме кризові явища змінюють соціальну ситуацію розвитку особистості і змушують її шукати нові шляхи самореалізації та бути соціально мобільною. З'ясовано, що соціально мобільна особистість має більше шансів у подоланні проявів кризового стану, адже її світосприйняття дозволяє по-новому інтерпретувати кризову ситуацію й спрямовувати її на досягнення цілей залежно від своїх здібностей, наявних умов, життєвих інтересів. Встановлено, що серед наслідків соціальної мобільності у молоді важливими є: наявність кращих життєвих перспектив, нові можливості самореалізації, ширше коло спілкування, можливість нового пізнання. Натомість у респондентів зрілого віку часто значущими виступають усвідом-

лення власного вибору, відсутність чіткої перспективи, підвищена відповідальність, тривожність за майбутній результат, страх розчарування, бажаність результату. Виділені профілі соціальної адаптивності особистості, що відповідають різним рівням її соціальної мобільності, дозволяють індивідуалізувати процес консультивання та психокорекції, знизити гостроту переживання кризових періодів життя, зокрема кризи актуальної самореалізації та нереалізованості.

6. Розкрито методологічні та змістовно-процесуальні засади побудови і реалізації системно-інтегрованого проекту соціально-психологічного супроводу процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз, заснованого на організаційно-методичних принципах науковості, поступовості, послідовності, урахування вікових особливостей, комплексного використання психотехнологій, просоціальної орієнтації, культуровідповідності, й доведено його ефективність. Показано, що моніторинг процесу розвитку соціальної мобільності особистості в період криз включав початково-діагностичний, проєктивно-стабілізуючий і експертний етапи. Визначено основні психологічні ресурси подолання кризи актуальної самореалізації та нереалізованості як переломних подій, що обумовлюють необхідність зміни індивідуальної парадигми цінностей і мотиваційно-потребнісної сфери як ядра особистості та перевизначення системи життєвих перспектив. Показано, що для особистості, яка переживає кризу актуальної самореалізації такими ресурсами можуть слугувати висока цінність результативності життя у системі смисложиттєвих орієнтацій; розвинений локус контролю-Я, як опозиція вираженій екстернальності, прожектерству і впливу зовнішніх негативних мотивів; для особистості, яка переживає кризу нереалізованості – активізація компонентів локусу контролю-Я, зовнішньої позитивної мотивації (потреби у досягненні соціального престижу; кар'єрного просування); вплив високо вираженої мотивації досягнення на

підвищення цінності процесу та результативності життя, внутрішніх мотивів – у прагненні найбільш повної професійної і особистісної самореалізації.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення проблеми соціальної мобільності особистості та соціально-психологічних засад її розвитку. Перспективи подальших наукових студій вбачаються у вивченні концепту соціальної мобільності особистості на інших етапах онто- та соціогенезу особистості; розробці тренінгових заходів з розвитку соціальної мобільності та протективних життєвих орієнтацій особистості у напрямку конструювання моделі майбутнього в контексті відображення соціальної дійсності; у пошуку шляхів оптимізації процесу розвитку соціальної мобільності особистості на різних етапах її професійного самовизначення та професійного зростання. Подальшого дослідження потребують питання організації моніторингу соціальної мобільності особистості в ситуаціях професійної незатребуваності, відсутності попиту на ринку праці, при переживанні кризи «повторної оптації»; у осіб з особливими потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балецька Л.М. Розвиток відповідального самосприйняття особистості / Л.М. Балецька // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 2(37). – Т. 3. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 31 – 37.
2. Балл Г.О. Життєстійкість як внутрішній ресурс оволодіння складними ситуаціями / Г.О. Балл // Матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 19-20 лют. 2015 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – С. 9 – 13.
3. Балл Г.О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки психологія / Г.О. Балл // Соціальна психологія. – 2005. – № 1 (9). – С. 3 – 13.
4. Блинова О.Є. Роль соціальних стереотипів у становленні світоглядних орієнтацій особистості зрілого віку / О.Є. Блинова // Психологія і особистість : наук. журн. – Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, 2015. – №2(8). – С. 58 – 70.
5. Блинова О.Є. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості : монографія [Текст] / від. ред. О.Є. Блинова. – Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський, 2018. – С. 6 – 29.
6. Богучарова О.І. Практика психологічного супроводження здоров'я як посилення суб'єктності особистості / О.І. Богучарова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3(38). – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 454 – 462.
7. Бойчук П. Технологія професійної освіти : монографія / П. Бойчук, А. Нісімчук. – Луцьк : Твердиня, 2013. – 478 с.
8. Бондаренко О.Ф. Метапсихологічний контекст психологічної допомоги / О.Ф. Бондаренко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 4 – 12.
9. Бондарчук О.І. Суб'єктивне благополуччя як індикатор успішного життєвого шляху / О.І. Бондарчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3(47). – Т. 3. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 37 – 47.
10. Борисюк А.С. Особистість в умовах кризи: соціально-психологічний вимір : монографія / відп. ред. А.С. Борисюк. – Чернівці : Технодрук, 2018. – 180 с.

11. Борисюк А.С. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монографія / А.С. Борисюк, С.Д. Максименко, С.Б. Кузікова та ін. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. – С. 357 – 377.
12. Боришевський М.Й. Психологічні детермінанти особистісної саморегуляції поведінки / М.Й. Боришевський // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. – Х. : ОВС, 2002. – Ч. 1. – С. 516 – 527.
13. Бохонкова Ю.О. Психологічний аналіз різновидів ситуацій життєвих змін у зв'язку зі ступенем їх впливу на діяльність людини / Ю.О. Бохонкова та ін. // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К. ; Ніжин : ПП Лисенко, 2015. – Т. ІХ. – Вип. 7. – С. 35 – 42.
14. Бохонкова Ю.О. Психологія випереджальної стратегії особистості в ситуації життєвих змін: дис. ...д-ра психол. н. : 19.00.05 / Юлія Олександрівна Бохонкова. – К., 2013. – 478 с.
15. Бохонкова Ю.О. Системність та синергетизм як основа реалізації випереджальних стратегій поведінки особистості в умовах трансформаційних змін сучасного соціуму / Ю.О. Бохонкова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 2(37). – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 104 – 157.
16. Бочелюк В.Й. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві : монографія / Під ред. В.Й. Бочелюка. – [2-е вид. перероб. і доп.]. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – 280 с.
17. Вірна Ж.П. Сучасні напрями психологізації професійної підготовки фахівців : монографія ; [в 4 т.] / Ж.П. Вірна [та ін.]. – Запоріжжя, 2013. – Т. 3. – 287 с.
18. Васьківська С.В. Основи психологічного консультування / С.В. Васьківська. – К. : Ніка-центр, 2011. – 424 с.
19. Васютинський В.О. Інтеракційні виміри особистісного і соціетального буття / В.О. Васютинський // Соціальна психологія. – 2005. – № 3 (11). – С. 8 – 19.
20. Ващенко І.В. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної особистості в контексті соціально-економічних криз / І.В. Ващенко, О.І. Власова, І.В. Данилюк, В.Л. Щербина // Психологія і особистість. – 2016. – № 2 (10). – Ч. 1. – С. 116 – 127.
21. Ващенко І.В. Психологічні технології професійного самозбереження особистості та її соціальної підтримки в епоху суспільних трансформацій / І.В. Ващенко, Н.Є. Завацька // Розвиток особистості в різних умовах

- соціалізації : монографія / за наук. ред. Л.О. Калмикової, Г.О. Хомич. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2016. – С. 405 – 421.
22. Венгер Г.С. Самоактуалізація майбутнього фахівця соціальної сфери / Г.С. Венгер // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1(39). – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – С. 36 – 45.
23. Вірна Ж.П. Формування особистісного простору: оцінка, тенденції і закономірності / Ж.П. Вірна, В.В. Коширець // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1(36). – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 75 – 94.
24. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : [монографія] / О.І. Власова. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 2005. – 308 с.
25. Вязовська О.В. Формування професійної самосвідомості особистості в умовах активного соціально-психологічного навчання / О.В. Вязовська // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1(39). – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – С. 54 – 62.
26. Ворожбит С.А. Почуття довіри як чинник соціально-психологічної адаптації студентів: автореф. дис. ... канд. психол. н. : 19.00.05 / Сергій Анатолійович Ворожбит. – К., 2011. – 21 с.
27. Гарькавець С.О. Проблема соціальних конфліктів, психологічні наслідки та шляхи подолання / С.О. Гарькавець, К.О. Полуектова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т.1. – С. 110 – 118.
28. Гейко Є.В. Соціально-психологічні особливості корекції полісистемної цілісності особистості / Є.В. Гейко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – № 3 (41). – С. 6 – 15.
29. Гейко Є.В. Цілісність особистості з афективними розладами у вимірі системного підходу / Є.В. Гейко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К. ; Ніжин : ПП Лисенко, 2018. – Т. ІХ. – Вип. 11. – С. 56 – 68.
30. Галян І.М. Структура та детермінанти життєвої задоволеності майбутніх педагогів / І.М. Галян // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені О.В. Сухомлинського. Психологічні науки :

- зб. наук. праць / за ред. Н. О. Євдокимової. – 2016. – № 1 (16). – С. 27 – 33.
31. Гордієнко Н.В. Особливості розвитку психологічної компетентності / Н.В. Гордієнко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3(47). – Т. 3. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 47 – 56.
 32. Гошовський Я.О. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадничі положення / Я.О. Гошовський, Д.Т. Гошовська // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 3(38). – С. 134 – 142.
 33. Грубі Т.В. Основні підходи до визначення гендерної толерантності / Т.В. Грубі // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 2(46). – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 99 – 108.
 34. Данилюк І.В. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості : монографія / І.В. Данилюк та ін. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. – 192 с.
 35. Дьяконов Г. Діалогічне дослідження надії / Г. Дьяконов // Соціальна психологія. – 2005. – № 4. – С. 163 – 171.
 36. Євдокимова Н.О. Дорога змін: ефективне спілкування у кризових умовах життя / Н.О. Євдокимова, В.Л. Злишков, С.О. Лукомська. – Миколаїв : Іліон, 2016. – 180 с.
 37. Журба А.М. Психологічні ресурси соціальної і професійної мобільної ідентичності крізь призму копінг-поведінки особистості / А.М. Журба та ін. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. – № 1(42). – С. 220 – 229.
 38. Завацька Н.Є. До питання оцінки ефективності соціальної адаптації особистості в період суспільних трансформацій / Н.Є. Завацька, М.В. Тоба, І.Є. Жигаренко, Ю.В. Сербін // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 2 (37). – Т.3. – С. 77 – 85.
 39. Завацький В.Ю. Аналіз взаємозв'язку адаптаційного потенціалу особистості та її життєвої антиципації / В.Ю. Завацький // Матеріали XV наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства», 16-17 лист. 2018 р., м. Северодонецьк. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 94 – 96.

40. Завацький Ю.А. Аналіз підходів до проблеми компетентності у науковій літературі / Ю.А. Завацький // Розвиток комунікативної компетентності особистості в полікультурному середовищі вищого навчального закладу : [монографія] / Ю.А. Завацький, О.О. Смирнова, В.А. Шаповалова та ін. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. – С. 6 – 12.
41. Завацький Ю.А. Аналіз прояву соціальної мобільності особистості в контексті її професійної кризи / Ю.А. Завацький // Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін» 16-17 лют. 2017 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. – С. 96 – 98.
42. Завацький Ю.А. Взаємозв'язок адаптаційного потенціалу особистості та її соціальної мобільності в період криз / Ю.А. Завацький // Адаптаційний потенціал особистості: медико-соціальний вимір : [монографія] / Ю.А. Завацький, П.С. Білецький, І.В. Ващенко та ін. – К. : ПВТП «LAT&K», 2019. – С. 112 – 144.
43. Завацький Ю.А. Визначення і оцінка функціонального стану людини та її працездатності / Ю.А. Завацький // Спортивна медицина і фізична реабілітація в структурно-логічних схемах : навчально-методичний посібник / В.А. Шаповалова, Ю.А. Завацький, В.М. Коршак. – Северодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2017. – С. 17 – 45.
44. Завацький Ю.А. Визначення специфіки самообмеження особистості у період ранньої дорослості як чинника її розвитку / Л.П. Українець, Ю.А. Завацький, М.В. Тоба, О.О. Смирнова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. – № 1 (48). – С. 254 – 261.
45. Завацький Ю.А. Вплив антиципаційних здібностей на формування суб'єктивного благополуччя особистості / В.Ю. Завацький, Ю.А. Завацький // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms», 29 september 2017, Tbilisi. – Tbilisi : Sul Khan-Saba Orbeliani Teaching University, 2017. – Ч. 2. – С. 22 – 25.
46. Завацький Ю.А. Вплив особистісних деструкцій на соціальну мобільність особистості в період криз / Ю.А. Завацький // Соціально-психологічні особливості подолання особистісних деструкцій в умовах тимчасової втрати працездатності : [монографія] / І.Є. Жигаренко, А.М. Журба, В.Ю. Завацький та ін. ; за ред. А.М. Журби та ін. – К. : ПВТП «LAT&K», 2019. – С. 117 – 139.
47. Завацький Ю.А. Вплив соціальної мобільності особистості на її життєвий вибір у віці ранньої дорослості / Ю.А. Завацький // Соціально-психологічні особливості життєвого вибору особистості в період ранньої

- дорослості : [монографія] / Ю.А. Завацький, Г.М. Побокіна, О.О. Блискун та ін. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. – С. 76 – 99.
48. Завацький Ю.А. Генезис поняття професійного стресу в структурі соціальної мобільності особистості / Ю.А. Завацький // Психологічні засади подолання наслідків професійного стресу : [монографія] / Ю.А. Завацький, О.Г. Лосієвська, В.В. Байдик та ін. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – С. 27 – 45.
49. Завацький Ю.А. Деякі аспекти феномена суб'єктивного благополуччя особистості та причини його виникнення / Ю.А. Завацький, Л.В. Боярин // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 3 (38). – Т. 1. – С. 71 – 81.
50. Завацький Ю.А. Дистанційне навчання та прогностичні здібності особистості / Ю.А. Завацький, В.Ю. Завацький, К.Б. Аксенченко, О.М. Катасанов та ін. // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Інноваційні технології в науці та освіті. Європейський досвід», 21-24 лист. 2017 р., м. Відень, Австрія. – Дніпро-Відень, 2017. – Т. 2. – С. 52 – 55.
51. Завацький Ю.А. До проблеми соціально-психологічних особливостей цілісності особистості та її антиципації / З.Я. Ковальчук, Є.В. Гейко, Ю.А. Завацький, І.Є. Жигаренко, Ю.І. Ахтирська // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т. 3. – С. 82 – 89.
52. Завацький Ю.А. Європейський освітній простір: властивості та пріоритети розвитку / Ю.А. Завацький // Матеріали міжнар. конф. «Інноваційні освітні технології: досвід Європейського Союзу та його впровадження в процес підготовки психологів, соціологів, філософів», 26-28 груд. 2016 р., м. Сладковічево (Словацька Республіка). – Сладковічево : Danubius University, 2016. – С. 41 – 43.
53. Завацький Ю.А. Життєві стратегії особистості у векторі її соціальної мобільності / Ю.А. Завацький // Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри», 5-6 груд. 2019 р., м. Северодонецьк. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. Даля, 2019. – С. 94 – 96.
54. Завацький Ю.А. Інтегрована програма соціально-психологічної підтримки суб'єктивного благополуччя особистості / Ю.А. Завацький, В.Ю. Завацький // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Inovačné výskum v oblasti sociológie, psychológie a politológie», 10-11 marca 2017 r., Sládkovičovo. – Vydal : Vysoká škola Danubius, 2017. – S. 81 – 84.
55. Завацький Ю.А. Комунікативна компетентність майбутніх фахівців медичної галузі в умовах полікультурного середовища ВНЗ / Ю.А. Завацький, О.О. Смирнова, В.А. Шаповалова // Матеріали XV на-

- ук.-практ. конф. с міжнар. участю «Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства», 16-17 лист. 2018 р., м. Сєверодонецьк. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 96 – 100.
56. Завацький Ю.А. Медико-соціальні основи здоров'язбереження / Ю.А. Завацький // Засоби фізичної реабілітації та медико-соціальні основи здоров'язбереження людини : навчально-методичний посібник / Ю.А. Завацький, І.В. Ващенко, Ю.П. Дехтярьов та ін. – Сєверодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 7 – 81.
57. Завацький Ю.А. Медико-соціальні основи здоров'язбереження особистості та проблема її соціальної мобільності і професіогенезу / Ю.А. Завацький, О.М. Гєтта, В.А. Шаповалова, І.Є. Жигаренко, А.М. Журба // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. – № 3 (44). – Т. 3. – С. 61 – 70.
58. Завацький Ю.А. Методичні засади вивчення феноменів «якість життя» та «суб'єктивне благополуччя особистості» в структурі її життєвої антиципації / В.Ю. Завацький, Ю.А. Завацький // Contemporary Problems of Improve Living Standards in a Globalized World : Volume of Scientific Papers. – Opole : Academy of Management and Administration, 2018. – P. 49 – 53.
59. Завацький Ю.А. Наукові принципи дослідження явища професійного здоров'я / Ю.А. Завацький // Соціально-психологічні основи здоров'язберігаючих технологій : [монографія] / І.А. Бурлакова, Ю.А. Завацький, В.А. Шаповалова та ін. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 53 – 82.
60. Завацький Ю.А. Особистісно-орієнтований підхід до психологічного супроводу соціальної мобільності особистості / Ю.А. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – № 2 (40). – С. 58 – 63.
61. Завацький Ю.А. Особливості індивідуальних стилів діяльності та їх детермінація / Ю.А. Завацький // Формування індивідуальних стилів управлінської діяльності: соціально-психологічний аспект : [монографія] / Ю.А. Завацький, М.В. Тоба та ін. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. – С. 17 – 26.
62. Завацький Ю.А. Особливості ставлення до професії та професійного здоров'я у фахівців економічної галузі / І.В. Ващенко, Н.Є. Завацька, Ю.А. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 2 (46). – С. 61 – 67.

63. Завацький Ю.А. Пріоритети розвитку європейського освітнього простору в координатах сучасних парадигм / Ю.А. Завацький // Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Virtual Man: New Horizons», 20-21 берез. 2017 р. – Montreal : СРМ «ASF», 2017. – Ч. 1. – С. 165 – 167.
64. Завацький Ю.А. Проблема соціальної мобільності осіб з кризовими станами / Ю.А. Завацький // Матеріали круглого столу «Творча спадщина Г.С. Костюка: історія та сучасність» (присвяченого 120-річчю від дня народження Г.С. Костюка), 17 черв. 2019 р., м. Київ. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. – С. 30 – 32.
65. Завацький Ю.А. Проблеми суб'єктивного благополуччя особистості та її соціальної мобільності в умовах суспільних трансформацій / Н.Є. Завацька, Ю.А. Завацький // Психологічні основи розвитку особистості : [монографія] / За наук. ред. В.Й. Бочелюка, М.А. Дергач. – Запоріжжя : Просвіта, 2019. – Т. 6. – С. 7 – 35.
66. Завацький Ю.А. Професійна криза та соціальна мобільність особистості: аналіз взаємозв'язку / Ю.А. Завацький, О.А. Савчук // Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології», 30 лист.-1 груд. 2017 р., м. Харків. – Х. : НУ-ЦЗУ, 2017. – С. 95 – 97.
67. Завацький Ю.А. Професійна мобільність особистості в умовах соціальних змін / Ю.А. Завацький, Л.С. Пілецька // Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри», 24-25 лист. 2016 р., м. Київ ; м. Сєверодонецьк. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – С. 92 – 94.
68. Завацький Ю.А. Процеси адаптації і мобільності особистості в умовах трансформаційних змін сучасного соціуму / Ю.А. Завацький // Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Генеза буття особистості», 20 груд. 2016 р., м. Київ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2017. – С. 72 – 73.
69. Завацький Ю.А. Психологічний зміст поняття соціальної мобільності особистості / Ю.А. Завацький // Матеріали XIII міжнар. наук.-практ. конф. «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти», 29-30 груд. 2016 р. – Montreal : СРМ «ASF», 2016. – С. 147 – 149.
70. Завацький Ю.А. Психологічні засади соціальної мобільності особистості в умовах суспільних трансформацій : [монографія] / Ю.А. Завацький. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. – 320 с.
71. Завацький Ю.А. Психологія резидуальних норм в системі соціальної мобільності особистості / Ю.А. Завацький, М.В. Тоба // Virtus : Scientific Journal / Editor-in-Chief М.А. Zhurba. – Series : Philosophy. Psychology.

- Pedagogy. – Issue 11. – Canada : Center of modern pedagogy «Learning without Frontiers», 2017. – С. 53 – 56.
72. Завацький Ю.А. Психолого-педагогічні аспекти формування комунікативної компетентності особистості у полікультурному просторі закладу освіти / Ю.А. Завацький, О.О. Смирнова // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Нова українська школа як простір формування ключових компетентностей учасників освітнього процесу», 3 груд. 2020 р., м. Чернівці. – Чернівці : ППОЧО, 2020. – С. 90 – 93.
73. Завацький Ю.А. Рівнево-типологічний аналіз процесу соціальної мобільності особистості в процесі її адаптації / Ю.А. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2020. – № 3 (53). – Т. 2. – С. 78 – 88.
74. Завацький Ю.А. Спорт та соціальна мобільність особистості / Ю.А. Завацький // Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри», 25-26 груд. 2017 р., м. Северодонецьк. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. Даля, 2017. – С. 195 – 197.
75. Завацький Ю.А. Соціальна зрілість особистості в структурі її соціальної мобільності / Ю.А. Завацький // Матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність», 14 верес. 2018 р., м. Мелітополь / за заг. ред. М.М. Радевої. – Мелітополь : ТОВ «Колор Принт», 2018. – С. 30 – 32.
76. Завацький Ю.А. Соціальна мобільність обдарованої особистості: психологічний аспект / Ю.А. Завацький // Соціально-психологічні складові розвитку обдарованої особистості : [монографія] / Ю.А. Завацький, Г.М. Побокіна, М.В. Тоба та ін. – К. : ПВТП «LAT&K», 2019. – С. 174 – 196.
77. Завацький Ю.А. Соціальна мобільність особистості: психологічний вимір / Ю.А. Завацький // Матеріали наук. конф. «Гуманітарні проблеми розвитку сучасного суспільства», 11-12 січн. 2017 р., м. Северодонецьк. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2017. – С. 104 – 106.
78. Завацький Ю.А. Соціальна мобільність особистості в сучасному глобалізованому суспільстві / Л.В. Спицька, Ю.А. Завацький // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Роль вищої освіти в соціально-економічному розвитку країни: світовий та національний досвід», 3-4 лист. 2017 р., м. Одеса. – Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2017. – С. 129 – 131.
79. Завацький Ю.А. Соціальна мобільність особистості в сучасному освітньому просторі / Ю.А. Завацький // Матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. «Інноваційна діяльність та дослідно-експериментальна ро-

- бота в сучасній освіті», 20 жовт. 2017 р., м. Чернівці. – Чернівці : ППО-ЧО, 2017. – С. 149 – 151.
80. Завацький Ю.А. Соціальна та професійна мобільність особистості в умовах суспільних трансформацій / Ю.А. Завацький // Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм», 28-29 листоп. 2019 р., м. Северодонецьк. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. Даля, 2019. – С. 46 – 48.
81. Завацький Ю.А. Соціальна та професійна мобільність особистості у проблемогенному соціумі / Ю.А. Завацький // Особистісно-професійна адаптація фахівців соціономічного профілю у проблемогенному соціумі : [монографія] / Ю.А. Завацький, І.Є. Жигаренко, О.О. Блискун та ін. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. – С. 89 – 114.
82. Завацький Ю.А. Соціально-психологічна специфіка комунікативної компетентності майбутніх фахівців медичної галузі / Л.В. Боярин, Ю.А. Завацький, О.О. Смирнова, М.В. Тоба, В.А. Шаповалова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т. 1. – С. 60 – 67.
83. Завацький Ю.А. Соціально-психологічна сутність феноменів комунікації та комунікативної компетентності / Ю.А. Завацький // Комунікативна компетентність майбутніх фахівців медичної галузі : [монографія] / Ю.А. Завацький, В.А. Шаповалова, І.В. Шостя. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 22 – 33.
84. Завацький Ю.А. Соціально-психологічний вплив самообмеження особистості на її соціальну мобільність в період професійного становлення / І.Є. Жигаренко, Ю.А. Завацький, Н.М. Бугайова, Л.П. Українець // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. – № 2 (49). – С. 136 – 147.
85. Завацький Ю.А. Соціально-психологічні проблеми суб'єктивного благополуччя молоді в період реінтеграції / О.О. Блискун, Ю.А. Завацький // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві», 5 лист. 2020 р., м. Одеса. – Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2020. – С. 55 – 58.
86. Завацький Ю.А. Соціально-психологічні особливості полісистемної цілісності особистості / Ю.А. Завацький, Є.В. Гейко, О.В. Ковальова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – № 3 (41). – С. 5 – 15.
87. Завацький Ю.А. Соціально-психологічні особливості соціальної мобільності особистості в аспекті формування фінансової поведінки / Ю.А. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. на-

- ук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2020. – № 3 (53). – Т. 1. – С. 115 – 129.
88. Завацький Ю.А. Соціально-психологічні особливості ціннісних орієнтацій особистості в аспекті прояву брехливості / Л.В. Боярин, Ю.А. Завацький, І.Є. Жигаренко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2017. – № 2 (43). – С. 36 – 44.
89. Завацький Ю.А. Соціально-психологічні складові особистості ефективного тренера спортивного колективу / Н.М. Бугайова, Ю.А. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т. 2. – С. 5 – 11.
90. Завацький Ю.А. Соціально-психологічні умови психопрофілактики та корекції посттравматичних стресових розладів у молоді / Ю.А. Завацький, В.Ю. Завацький // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» 18-19 лют. 2016 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – С. 252 – 255.
91. Завацький Ю.А. Соціально-психологічні умови оптимізації ставлення батьків до дитини дошкільного віку як чинника успішності їх взаємодії / І.В. Ващенко, Ю.А. Завацький, К.В. Кравченко, М. Чугуй // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2015. – № 3 (38). – Т. 3. – С. 61 – 69.
92. Завацький Ю.А. Структура полісистемної цілісності особистості / Є.В. Гейко, Ю.А. Завацький, О.В. Ковальова, І.В. Шостя, А.А. Шаповалов // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2017. – № 3 (44). – Т. 1. – С. 5 – 26.
93. Завацький Ю.А. Структурно-функціональний аналіз системної соціальної підтримки особистості в період життєвих змін / Н.В. Міщенко, Ю.А. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2017. – № 3 (44). – Т. 2. – С. 87 – 95.
94. Завацький Ю.А. Теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми суб'єктивного благополуччя особистості / Л.О. Талдонова, Ю.А. Завацький, І.Є. Жигаренко // Матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і

- українська реальність», 11-13 верес. 2015 р., м. Мелітополь / за заг. ред. А.А. Ткача, М.М. Радевої. – Мелітополь : МІДМУ «КПУ», 2015. – С. 133 – 135.
95. Завацький В.Ю. Криза втрати працездатності та її вплив на виникнення особистісних деструкцій у молоді / В.Ю. Завацький // Соціально-психологічні особливості подолання особистісних деструкцій в умовах тимчасової втрати працездатності : монографія / За наук. ред. Н.Є. Завацької, А.М. Журби. – Київ : ПВТП «LAT&K», 2019. – 201 с. – С. 20 – 31.
96. Завацький Ю.А. Формування індивідуальної кар'єрної стратегії в аспекті соціальної мобільності особистості / Ю.А. Завацький, В.Ю. Завацький, Н.Л. Давиденко, І.Ю. Курта, О.А. Курта, О.К. Ніколаєвська, Р.В. Харченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. – № 3 (50). – Т. 2. – С. 65 – 74.
97. Карамушка Л.М. Класифікація видів соціальної напруженості в освітніх організаціях / Л.М. Карамушка // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Організаційна психологія. Економічна психологія. – Вип. 1(12). – 2019. – С. 44 – 56.
98. Карамушка Л.М. Тренінг «Психологічна підготовка персоналу освітніх організацій до розвитку підприємницької активності та соціальної мобільності»: структура, зміст, особливості використання / Л.М. Карамушка, О.В. Креденцер // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. I Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія Вип. 54. – 2019. – С. 76 – 85.
99. Коваленко А.Б. Проблема розуміння в працях українських психологів / А.Б. Коваленко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1(36). – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 190 – 199.
100. Ковальчук З.Я. До проблеми соціально-психологічних особливостей цілісності особистості та її антиципації / З.Я. Ковальчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 3 (47). – Т. 3. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 142 – 147.
101. Ковальчук З.Я. Психологія безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості : монографія / З.Я. Ковальчук та ін. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 588 с.
102. Ковальчук З.Я. Соціально-психологічний аналіз становлення особистості в умовах сучасних змін / З.Я. Ковальчук // Теоретичні і прикладні

- проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3(47). – Т. 2. – С. 41 – 48.
103. Кокур О.М. Аналіз поняття адаптаційних можливостей людини / О.М. Кокур // Проблеми заг. та пед. психол. : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К. : Гнозіс, 2002. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 137 – 140.
104. Комар Т.В. Психологічні передумови становлення та корекції особистісної зрілості / Т.В. Комар // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К. ; Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – Т. IV., Вип. 11. – С. 108 – 122.
105. Комар Т.В. Соціальна зрілість особистості як чинник її становлення / Т.В. Комар // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка ; Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 200 – 211.
106. Кононенко А.О. Соціально-психологічні аспекти самопрезентації особистості в умовах життєвих змін / А.О. Кононенко // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Серія : Психологія. – Т.21, Вип. 4(42). – Одеса : Астропринт, 2016. – С. 127 – 134.
107. Кононенко А.О. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві : монографія / А.О. Кононенко та ін. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – 435 с.
108. Кононенко О.І. Соціально-психологічні основи розвитку перфекціонізму особистості: дис. ...д-ра психол. наук : 19.00.05 / Оксана Іванівна Кононенко. – Северодонецьк, 2017. – 464 с.
109. Корольчук М.С. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, А.Ф. Косенко, Т.І. Кочергіна / Заг. ред. М.С. Корольчука. – К. : Фірма «ІНККОС», 2002. – 272 с.
110. Корольчук М.С. Характеристика етапів професійного розвитку і формування особистості в професійній діяльності / М.С. Корольчук // Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту. – Серія : Психологічні науки / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2006. – Вип. 41, Т. 1. – С. 165 – 168.
111. Кононова М.М. До проблеми пізнання психологічних захистів у контексті психодинамічної теорії / М.М. Кононова // Психологія і особистість. – 2015. – № 1 (7). – С. 109 – 119.
112. Кузікова С.Б. Основи психокорекції / С.Б. Кузікова. – К. : Академвидав, 2012. – 320 с.
113. Кузікова С.Б. Стагнація самозмінювання як механізм кризоутворення на життєвому шляху особистості / С.Б. Кузікова // Матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних

- ситуаціях життя», 18-19 лют. 2016 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – С. 58 – 63.
114. Мілютіна К.Л. Траєкторії життєвого шляху особистості у динамічному середовищі : монографія / К.Л. Мілютіна. – Ніжин : ТОВ Аспект-поліграф, 2012. – 298 с.
115. Москаленко В.В. Соціальна психологія / В.В. Москаленко. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 624 с.
116. Найдьонова Л.А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу : підручник / Л.А. Найдьонова ; Національна академія педагогічних наук України ; Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 244 с.
117. Орап М.О. Наративні технології у подоланні критичних ситуацій життя / М.О. Орап // Матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 18-19 лют. 2016 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – С. 279 – 282.
118. Основи соціальної психології / О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко та ін. ; за ред. М.М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 495 с.
119. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / [за ред. Т.М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2005. – 336 с.
120. Павелків Р.В. Вікова психологія / Р.В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 468 с.
121. Панок В.Г. Психоконсультативні стратегії діяльності практичного психолога системи освіти / В.Г. Панок, Я.В. Чаплак, Д.Д. Романовська ; за наук. ред. В.Г. Панка. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 232 с.
122. Петрунько О.В. Психолого-педагогічний аналіз феномена соціальної мобільності / О.В. Петрунько, Р. Юсупова // Актуальні проблеми психології : Правничий вісник університету «Крок». – 2017. – Вип. 27. – С. 127 – 132.
123. Петрунько О.В. Соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням / О.В. Петрунько, О.Р. Рафіков // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. VI: Психологія обдарованості. – Вип. 12. – К. ; Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С. 169 – 178.
124. Пілецька Л.С. Копінг-поведінка як важливий особистісний ресурс подолання криз неповнолітніх / Л.С. Пілецька // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Сєвєродонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2018. – № 3(47). – Т. 1. – С. 218 – 224.

125. Попович І.С. Психологічні виміри соціальних очікувань особистості (в період криз) : монографія / І.С. Попович. – Херсон : ПАТ «ХМД», 2017. – 504 с.
126. Попович І.С. Роль соціальної мобільності в саморегуляції поведінки особистості / І.С. Попович // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка ; Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 28 – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 481 – 490.
127. Савчин І.М. Дослідження антиципації життєвого шляху в ранній юності / І.М. Савчин // Філософія, соціологія, психологія : зб. наук. праць Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. 8, Ч. 2. – С. 214 – 219.
128. Семиченко В.А. Психологія соціальних відносин / В.А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1999. – 168 с.
129. Сердюк О.О. Особливості формування стресостійкості особистості у надзвичайних ситуаціях / О.О. Сердюк, П.О. Сухаревський // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання педагогіки та психології: наукові дискусії», 7-8 верес. 2018 р., м. Харків. – Х. : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2018. – С. 106 – 108.
130. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня / С.О. Сисоєва. – К. : Поліграфкнига, 1996. – 406 с.
131. Слободчиков В.И. Психология человека / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
132. Слюсаревський М.М. Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості / М.М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 109 – 127.
133. Смульсон М.Л. Тренинг «Конфликты и их разрешение» / М.Л. Смульсон. – К. : Нора-принт, 2004. – 47 с.
134. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
135. Хазратова Н. Потреба у власності як соціально-психологічний феномен / Н. Хазратова, М. Луценко // Психологія особистості. – 2011. – № 1. – С. 17 – 21.
136. Чепелева Н.В. Проблеми психологічної герменевтики : монографія / Н.В. Чепелева (ред.). – К. : Міленіум, 2004. – 276 с.
137. Чепелева Н.В. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду : монографія / Н.В. Чепелева, Т.М. Титаренко, М.Л. Смульсон, В.В. Андрієвська, О.О. Зарецька, А.А. Васильченко. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 255 с.
138. Чернобровкін В.М. Розвиток особистісної свободи як цільовий вектор діяльності психолога у сфері психологічної допомоги /

- В.М. Чернобровкін, В.А. Чернобровкіна // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Серія 12 : Психологічні науки : научное издание. – К. : НПУ, 2009. – Вип. 26 (50), Ч. 1. – С. 142 – 148.
139. Чернобровкіна В.А. Автономність особистості у контексті проблеми співвідношення внутрішніх і зовнішніх умов психічного розвитку / В.А. Чернобровкіна // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України ; за ред. С.Д. Максименка. – К., 2003. – Т. 5, Ч. 5. – С. 314 – 318.
140. Шестопалова К. Психологічні механізми взаємозв'язку антиципування та життєвої компетентності особистості / К. Шестопалова // Психологія і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 120 – 127.
141. Штепа О.С. Особистісна зрілість: Модель, опитувальник, тренінг : монографія / О.С. Штепа. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 210 с.
142. Щербан Т.Д. Феноменологія навчального спілкування: базові концептуальні положення / Т.Д. Щербан // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. – Т. 1. – С. 5 – 16.
143. Яценко Т.С. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика / Т.С. Яценко. – Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2002. – 792 с.
144. Borysiuk A. Constructing a Structural-Functional Model of Social Expectations of the Personality / A. Borysiuk, I. Popovych, L. Zahrai, O. Fedoruk, P. Nosov, S. Zinchenko, V. Mateichuk // Revista Inclusiones. – Vol. 7 (num Especial). – 2020. – P. 154 – 167. (Web of Science).
145. Calabrese F. Understanding individual mobility patterns from urban sensing data: A mobile phone trace example / F. Calabrese, M. Diao, G. Di Lorenzo, J. Ferreira, C. Ratti // Transportation Research. – Part C. – 2013. – № 26. – P. 301– 313.
146. Karamushka L.M. Educational staff ambiguity intolerance: relationship with organizational mobility and tension / L.M. Karamushka, K.V. Tereshchenko, O.V. Kredentser, V.I. Lagodzinska, V.M. Ivkin, O.S. Kovalchuk // Організаційна психологія. Економічна психологія. – № 3 (14). – 2018. – С. 42 – 50.
147. Khmil V. V. Philosophical and Psychological Dimensions of Social Expectations of Personality / V. V. Khmil, I. S. Popovych // Anthropological Measurements of Philosophical Research. – Vol. 16. – 2019. – P. 55 – 65.
148. Kononenko O. Research of the factor structure of the model of world view settings at a young age / O. Kononenko, A. Kononenko, V. Stynska, O. Kachmar, L. Prokopiv, H. Katolyk, I. Popovych. // Revista Inclusiones. – Vol.7, № 3. – 2020. – P. 98 – 116.

149. Kosinski M. . Manifestations of user personality in website choice and behaviour on online social network / M. Kosinski, Y. Bachrach, D. Stillwell, P. Kohli, T. Graepel // *Machine Learning Journal*. – 2014. – Vol. 95. – P. 357 – 380.
150. Larsen J. *Mobilities, Networks, Geographies* / J. Larsen, J. Urry, K. Axhausen. – Aldershot : Ashgate, 2006. – 165 p.
151. Maslow A.H. *Motivation and Personality* / A.H. Maslow. – N.-Y. : Harpaer&Row, 1954. – 369 p.
152. Popovych I. Constructing a Structural-Functional Model of Social Expectations of the Personality / I. Popovych, A. Borysiuk, L. Zahrai, O. Fedoruk, P. Nosov, S. Zinchenko, V. Mateichuk // *Revista Inclusiones*. – Vol. 7 (num Especial). – 2020. – P. 154 – 167. (Web of Science)
153. Popovych I. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence / I. Popovych, O. Kononenko, A. Kononenko, V. Stynska, N. Kravets, L. Piletska, O. Blynova // *Revista Inclusiones*, Vol. 7 (num Especial). – 2020. – P. 41 – 59. (Web of Science).
154. Wellman B. Physical place and cyber place: the rise of networked individualism / B. Wellman // *International Journal of Urban and Regional Research*, forthcoming. – 2001. – Vol. 25. – P. 227 – 252.
155. Zavatskyi Yu. Cross-cultural study of attitude to attention deficiency syndrome / Yu. Zavatskyi, M. Toba, N. Zavatska, O. Fedorova, O. Smyrnova // *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. – № 2 (52). – С. 225 – 233.
156. Zavatskyi Yu.A. Influence confident behavior to adapt to the training of students in higher education / Yu.A. Zavatskyi, I.Ye. Zhigarenko // *Virtus : Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba*. – Series : Philosophy. Psychology. Pedagogy. – Issue 5. – Canada : Center of modern pedagogy «Learning without Frontiers», 2016. – С. 77 – 79.
157. Zavatskyi Yu.A. Influence of socio-psychological factors on the formation of subjective well-being of a person / Yu.A. Zavatskyi // *Наука і освіта : наук.-практ. журн. Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського*. – Одеса : Вид-во Південноукраїнського нац. пед. ун-ту імені К.Д. Ушинського, 2017. – Вип. 1/CLIV. – С. 5 – 9.
158. Zavatskyi Yu.A. Management system in the aspect of social mobility of the person / Yu.A. Zavatskyi // *Матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю) «Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства»*, 10 квіт. 2020 р., м. Сєвєродонецьк. – Сєвєродонецьк : Вид-во СНУ ім. Даля, 2020. – С. 90 – 93.
159. Zavatskyi Yu.A. Motives and factors psychogenic disorders of social mobility personality / Yu.A. Zavatskyi // *Теоретичні і прикладні проблеми*

- психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – № 1 (39). – С. 92 – 100.
160. Zavatskyi Yu.A. Optimization of social and psychological help during adaptation: the establishment of social communications / Yu.A. Zavatskyi, Yu.O. Bokhonkova, O.O. Smolina, O.V. Shevyakov // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 2 (37). – Т. 3. – С. 85 – 90.
161. Zavatskyi Yu.A. Psychological impact of social mobility of the personality on its adaption potential in the crisis period / Yu.A. Zavatskyi // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. – № 1 (39). – Т. 2. – С. 63 – 77.
162. Zavatskyi Yu.A. Psychological foundations of spiritual and personal development of students in the structure of social mobility // Yu.A. Zavatskyi, M.V. Toba // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. – Vol. 4, No. 1. – Ivano-Frankivsk : Precarpathian National University of Vasyl Stefanyk, 2017. – P. 72 – 79.
163. Zavatskyi Yu.A. Psychological resources of social and professional mobile identity through the prism of coping-behavior of the person / L.S. Piletska, Yu.A. Zavatskyi, A.M. Zhurba // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. – № 1 (42). – С. 220 – 229.
164. Zavatskyi Yu.A. Research on the Structure, Variables and Interdependence of the Factors of Tourists' Mental States of Expectation for Leisure in Ukraine / Yu.A. Zavatskyi, V.Yu. Zavatskyi, Ie.V. Geyko, O.I. Halian, I.H. Radul // Revista ESPACIOS. – Vol. 40 (37). – 2020. – P. 22 – 32.
165. Zavatskyi Yu. Research on the Types of Pre-game Expectations in the Athletes of Sports Games / Yu. Zavatskyi, V. Zavatskyi, O. Tsiuniak, P. Nosov, S. Zinchenko, V. Mateichuk, O. Blynova // Journal of Physical Education and Sport. – Vol. 20(1). – 2020. – P. 43 – 52.
166. Zavatskyi Yu.A. Subjective well-being of personality: socio-psychological aspects / V.Yu. Zavatskyi, Yu.A. Zavatskyi, L.V. Spytka // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. – Vol. 5, No. 1. – Ivano-Frankivsk : Precarpathian National University of Vasyl Stefanyk, 2018. – P. 114 – 120.
167. Zavatskyi Yu.A. System approach to structure of entrepreneurship and management in the aspect of social mobility of the person / Yu.A. Zavatskyi // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. –

- Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. – № 3 (50). – Т. 3. – С. 119 – 126.
168. Zavatskyi Yu.A. The awareness through the reflection of self-identity changes / Yu.A. Zavatskyi // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology», 16-17 June 2017, Shumen, Bulgaria. – Shumen : Konstantin Preslavsky University of Shumen, 2017. – P. 182 –183.
169. Zavatskyi Yu.A. The formation of subjective well-being of person / V.Yu. Zavatskyi, Yu.A. Zavatskyi, L.V. Spyt'ska, I.Ye. Zhigarenko // Nie-równości społeczne a wzrost gospodarczy. Social Inequalities and Economic Growth. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeczowskiego, 2018. – Numer 55 (3/2018). – S. 401 – 409.
170. Zavatskyi Yu.A. The impact of advertising text on social mobility of the person in the coordinates of modern paradigms / Yu.A. Zavatskyi // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. – № 3 (50). – Т. 1. – С. 113 – 123.
171. Zavatskyi Yu.A. The role of psychological mechanisms of socialization in the process of social mobility of personality in the crisis period / Yu.A. Zavatskyi // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. – № 1 (42). – Т. 2. – С. 61 – 68.

Наукове видання

**Завацький Юрій Анатолійович
Бурлакова Ірина Анатоліївна
Гейко Євгенія Вікторівна
Заверуха Ольга Ярославівна
Завацька Наталія Євгенівна**

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ
МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ**

Монографія

Оригінал-макет *І.Є. Жигаренко*

Підписано до друку 28.02.2023 р.
Формат 60×841/16 Папір типограф. Гарнітура Times.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 13,6 Обл.-вид. арк. 15,4
Тираж 300 прим. Вид. № 75. Замов № _____. Ціна договірна.
Видавництво Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля
Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.2003
Адреса видавництва: 01042, м. Київ, вул. Іоанна Павла II, 17.
e-mail: uni.snu.edu@gmail.com; <http://www.snu.lg.ua>